

DÖBÖR ANDRÁS–ZEMAN FERENC
(SZERK.):

**Tanulmányok
a magyar történelemből
a kora újkortól a legújabb korig
II.**

TÖRTÉNELEMTUDOMÁNY

FÖLDRAJZTUDOMÁNY

REGIONÁLIS TUDOMÁNY

GAZDÁLKODÁSTUDOMÁNY

**TANULMÁNYOK A MAGYAR TÖRTÉNELEMBŐL
A KORA ÚJKORTÓL A LEGÚJABB KORIG II.**

R₂

Döbör András–Zeman Ferenc (szerk.)

**TANULMÁNYOK A MAGYAR TÖRTÉNELEMBŐL
A KORA ÚJKORTÓL A LEGÚJABB KORIG II.**

*Válogatás a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
Történelemtudományi Doktori Iskola által 2015. május 8-án,
Szegeden szervezett tudományos konferencia előadásaiból*

**Egyesület Közép-Európa Kutatására
Szeged, 2015**

KÖZÉP-EURÓPAI MONOGRÁFIÁK

A történelemtudomány, a regionális tudomány, a földrajztudomány,
és a gazdálkodás- és szervezéstudományok művelőinek
tudományos könyvsorozata

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG ELNÖKE

Prof. Dr. Gulyás László, Szegedi Tudományegyetem

A SOROZAT SZERKESZTŐ BIZOTTSÁGÁNAK TAGJAI

Prof. Dr. Botos Katalin DSc, Szegedi Tudományegyetem

Prof. Dr. Hajdú Zoltán DSc, MTA Regionális Kutatások Központja

Prof. Dr. Kaposi Zoltán DSc, Pécsi Tudományegyetem

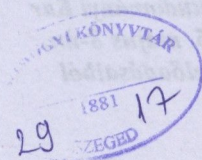
Prof. Dr. Szávai Ferenc DSc, Kaposvári Egyetem

Prof. Dr. Székely Csaba DSc, Nyugat-magyarországi Egyetem

A KÖTET SZERKESZTŐI

Döbör András

Zeman Ferenc

A KÖTET LEKTORAI

Dr. PhD Bali Lóránt

Prof. Dr. Gulyás László

Dr. PhD Miklós Péter

Dr. PhD Nagy Miklós Mihály

Prof. Dr. Szávai Ferenc

Dr. PhD. Szónokyné Ancsin Gabriella

Dr. PhD Vizi László Tamás

FELELŐS KIADÓ

Egyesület Közép-Európa Kutatására

Elnök: Prof. Dr. Gulyás László

6727 Szeged, Löwy Sándor utca 37.

e-mail: gulyas1@t-online.hu

ISSN 2062-3712

ISSBN: 978-963-89724-1-5

Tördelés:

Kádas Gabriella

Nyomda:

Innovariant Kft., Szeged

Szeged, 2015.

TARTALOMJEGYZÉK

A TÖRÖK KOR (1526–1699)

Juhász Krisztina: Bocskai István Váradí főkapitánysága (1592–1598) levelezése tükrében.....	7
---	---

18. SZÁZAD

Rittling László: Eszterházy Antal „dunántúli” főkapitány az 1707-es kuruc harcokban.....	15
Baros-Gyimóthy Eszter Márta: „Item praevaricatores sexti praecepti.” Paráznák és gyermekeik a 18. századi csetneki evangélikus anyakönyvekben.....	27

A DUALISTA KORSZAK

Bagdi Róbert: Migráció és foglalkoztatottság az 1869. évi népszámlálás eredményei alapján, egy zempléni járásszékhelyen, Varannón.....	39
Kovács Anett: Civil kezdeményezéstől az állami gondoskodásig	51

TRIANON ÁRNYÉKÁBAN

Falusi Róbert: A megismerési célok különbségéről. Erdély politikai ’távolállása’	61
---	----

A HORTHY-KORSZAK (1919–1944)

Zeman Ferenc: A népmozgalom alakulása Hódmezővásárhelyen 1910–1949 között.....	73
Valastyán Balázs: A haszonbérletektől a kártalanításig – Földbirtok-politikai ügyek a visszacsatolt Bácskában (1941–1944).....	87

A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁN

Jakab Mátyás András: A konszolidáció kihívásai Miskolcon a II. világháború után, 1945–1948	97
Kinda Gabriella: Krassó György 1956-os pere	111

**BOCSKAI ISTVÁN VÁRADI FŐKAPITÁNYSÁGA (1592–1598)
LEVELEZÉSE TÜKRÉBEN ****

*THE CHIEF CAPTAINCY OF ISTVÁN BOCSKAI IN VÁRAD (1592–1598)
MIRRORED BY HIS CORRESPONDENCE*

ABSTRACT

A relevant starting-point of research dealing with István Bocskai (1557–1606) may be his correspondence representing the major stages of his life while reflecting his political attitude. A determining period in his political career is examined in this study. Bocskai was promoted to the rank of captain-in-chief at Várád by his nephew, Zsigmond Báthory, the young Transylvanian prince (1588–1597, 1598–1599, 1601–1602). Due to this appointment in 1592, he became the second in dignity and power. Besides conducting the local affairs of Várád, he directed the military and political affairs as well. In his correspondence two distinct parts can be separated. Those documents pertaining to Várád, can be dominantly related to economy, while the correspondents of Bocskai were mainly officials in Várád. The other part of the correspondence can be connected to the military and political activity of Bocskai, who conducted these official affairs of the Transylvanian Principality. It can be stated, that Bocskai had a large network of spies, by whom he was well-informed about the events of the Fifteen Years' War (1593–1606) between the Habsburg and Ottoman Empire in Hungary.

A Bocskai Istvánra (1557–1606) vonatkozó kutatások egyik fontos alappillére jelenti a közel 500 tételt magába foglaló levelezése. A levelek jellege és intenzitása alapján két fő korszakot különíthetünk el. A választóvonalnak 1604 ősze tekinthető, amikor Bocskai zászlaja kibomlott, majd a felkelés eseményeinek sodrában magyar és erdélyi fejedelmé választva irányította a politikai és a hadi cselekményeket. Ekkortól kezdve a levelek számukban ugrásszerű növekedést, és a korábbiakhoz képest egy teljesen új és szerteágazóbb kapcsolatrendszer meglétét mutatják.

Tanulmányom Bocskai István életének és politikai pályafutásának egyik meghatározó, és eddig kevésbé vizsgált periódusára koncentrálok. A címben jelzett időintervallumban (1592–1598) töltötte be ugyanis a váradi főkapitányi tisztséget, valamint ekkor már az Erdélyi Fejedelemség országos ügyeiben is tevékeny szerepet vállalt. Írásomban arra töreksem, hogy Bocskai ezen időszakra vonatkozó levélváltásait és az alapján kirajzolódó kapcsolatrendszerét bemutassam, kiemelve a fontosabb és az eddig kevésbé vizsgált személyeket, hogy ezáltal jobban megvilágítsam életének és karrierjének ezen fontos szakaszát.

---

* Juhász Krisztina PhD-hallgató, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar.

** A tanulmány elkészülését a MÖB/50-27/2014-es Collegium Hungaricum ösztöndíja támogatja.

1. Bocskai István, a váradi főkapitány

A bihari nagybirtokos Bocskai Istvánt a kinevező irat tanúsága szerint 1592. május 1-jén unokaöccse, Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem (1588-1598, 1598-1599, 1601-1602) nevezte ki Várad főkapitányának.¹ Ez az év fontos fordulópontot jelentett Bocskai karrierjében, kinevezése összefüggésben volt az erdélyi hatalmi és politikai viszonyok átalakulásával. Bocskai, Zsigmond fejedelem unokatestvérét, Báthory Istvánt követte a tisztségben, akinek a leváltása a Báthory családon belül feszülő konfliktus mélypontjának is tekinthető. Mindez a fejedelem tudatos döntéseként értékelhető, amihez a megfelelő törvényes, jogi háttérrel a leváltást nem sokkal megelőzően, az 1591. évi novemberi gyulafehérvári országgyűlésen elfogadott egyik törvénycikk biztosította. Ez kimondja, hogy az uralkodó nem adományozhat ezentúl tisztséget senkinek élete végéig szólóan, valamint az életfogytiglan szóló hivatalától joga van bárkit megfosztani.² A különösen Báthory Zsigmond és Báthory Boldizsár között feszülő konfliktus hamarosan párosult a hatalmi eliten belül kezdődő ellentéttel, valamint országos problémákkal is.³

A kinevezés pontos dátumát Bethlen Farkas 1592. június 20-ára tette,⁴ Mathias Miles erdélyi százsz történetíró szintén nyári időpontot jelölt meg német nyelvű krónikájában,⁵ amire később Kővári László is hivatkozott.⁶ Ezzel szemben ismert Báthory Zsigmondnak az 1592. évi áprilisi, gyulafehérvári országgyűlést követően kiállított, május 1-jei datálású, egy éves időtartamra szóló kinevező irata Bocskai számára.⁷ Ennek ismeretében bizonyosnak tűnik, hogy Bocskai 1592. május elején látott neki a rá bízott váradi főkapitányság igazgatásához.

Bocskai állása – mint ahogyan a szakirodalomban is tartja magát a nézet – bizalmi posztnak minősült, amit a fejedelem rokonaként és tanácsadójaként kapott meg. Ez tűnik ki mind Istvánffy Miklós humanista történetíró, mind Báthory Zsigmond fejedelem szavaiból is, akik Bocskai kinevezését elsősorban tehetségével, szorgalmával és a család iránt tanúsított hűségével indokolták.⁸ A posztra való alkalmasságával szemben felhozott legfőbb ellenérv az általános korabeli vélekedés alapján az volt, hogy Bocskai nem volt igazi katonaeMBER, nem rendelkezett kellő hadi tapasztalattal. A vélemény, figyelembe véve Bocskai addigi életútját és az aktuális politikai, hadi helyzetet kinevezésekor, némi finomításra és pontosításra szorul. Bocskai valószínűleg 1568 októbere előtt, tehát tizenegy éves korában került a Habsburg család bécsi udvarába, ahol 1576. október–novemberéig állt udvari szolgálatban.⁹ A fiatal Bocskai az itt megszerzett tapasztalatait tovább mélyítette Erdélybe történő visszatérése (1576) után. A katonai szolgálatot Váradon teljesítette, ahol Ghiczy János váradi főkapitány irányítása alatt bepillantást nyert a végvári élet mindennapjaiba, így mind a vár körüli munkálatokba, mind pedig a törökkel történő kapcsolattartásba.¹⁰ Megemlítenéd ugyanakkor, hogy Bocskai kinevezése idején Erdély nem volt érintett olyan háborús konfliktusban, ami indokoltá tette volna egy nála, katonáskodásban jártasabb ember hivatalba iktatását. Végül utalni kell arra, hogy a váradi főkapitány feladatkörének csak egy, bár kétségtől fontos szeletét jelentette a katonai ügyek ellátása.

A kinevező irat és a mindenkori váradi főkapitányt illető útmutató, ún. tanácsi tükör alapján áttekinthető, hogy melyek voltak azok a legfőbb irányelvek, amelyek meghatározták Bocskai tevékenységét. A tisztség megkövetelte a stratégiai szempontból fontos Várad városnak és környékének védelmét, a vár és a házak erősítését és a szolgáló népek készenlétben tartását, mustrálását, valamint a katolikusok nyugalmanak biztosítását. A váradi főkapitány Bihar vármegye ispánjaként is funkcionált, igazságszolgáltatással kapcsolatos teendői is voltak. Az intelmek nagy hangsúlyt fektettek a szomszédos nagyhatalmakra való folyamatos odafigyelésre és kapcsolattartásra, ami egyrészt katonai, másrészt diplomáciai feladatot jelentett Bocskai számára.¹¹

2. Bocskai István váradi ügyeket érintő levelezése

A továbbiakban a Bocskai levelezés 1604 előtti időszakának egy szeletét, a váradi főkapitányság idejére (1592–1598) vonatkozóakat vonjuk vizsgálat alá. Az elemzés tárgyát és forrásbázisát a rendelkezésünkre álló valamivel több, mint ötven irat jelenti. Ennek kisebb része a korábbi hazai és külföldi forráskiadványokban¹² hagyományozódott ránk, míg nagyobb része már az újabb, zömmel saját levéltári kutatásaim eredményének tekinthető. Megállapítható, hogy a megnevezett időintervallumban a Bocskai-levelezés döntően két fő szálon futott.

A váradi ügyek irányítása és intézése jelentette Bocskai tevékenységének és levélváltásának egyik irányvonalát. Ebből adódóan levelezőpartnerei is Váradhoz kötődő tisztviselők voltak. Örvédy Pál és Köveskúti Márton udvarbírókkal (provisor) – hatáskörükből adódóan – elsősorban a gazdasági jellegű ügyeket érintette a levelezésük. Kettejük közül is Bocskai fő levelezőpartnerének Köveskúti Márton tekinthető. A legelső ismert levél dátuma 1595. szeptember 24.¹³ azután a levelek rendszeresen követik egymást a vizsgált időintervallumon belül egészen 1598. augusztus 10-ig.¹⁴

A dézsmaszedésre vonatkozó különféle intézkedések központi szerepet kaptak ezekben az írásokban. Ez alapján a következőképp rekonstruálható a folyamat, elsősorban a váradi udvarhoz kapcsolódóan: A dézsma beszédésének irányítását és felügyeletét Köveskúti látta el. Az ő feladata volt a dézsma beszédését végző dézsmaszedők és az ún. „szabadosok” kijelölése. A precíz munkavégzés érdekében Bocskai megkövetelte, hogy „*mind egyig meg esküdtesse kegyelmed (ti. Köveskúti) őket minden dologra, s úgy bocssássa ki kegyelmed*”, ellenkező esetben, szankcióként, a felkötöttségüket helyezte kilátásba.¹⁵ A dézsmafizetés kötelezettsége alóli mentességet a fejedelem által adományozott, mentességet biztosító okirat garantálta. A levelek alapján úgy tűnik, hogy Bocskai rendszeresen megküldte a mentességet élvezők körének névsorát a provisoroknak. Így tudható egyebek mellett, hogy 1595-ben a fejedelem újabb mentességet senkinek sem adott, mint írja „*ez idei újabb Exemptioia nincsen*”.¹⁶ Bocskai 1597 tavaszán egy, a kezébe került jegyzéket alapul véve intézkedett azon falvak dézsmája felől, amelyek bizonyos személyeknek voltak átengedve (*conferalva*). A dézsma behajtása során így a provisornak ügyelni kellett arra, hogy továbbra is mentességet élvezzenek azok, akik ezt életük végéig (*vita durante*) szívesen kapták, és még az élők sorában vannak, míg az időközben eltávozottak dézsmája a fejedelemre háramlott vissza.¹⁷

A levelezésből közelebről ismert a Bihar vármegyei Görbed község esete. Bocskai a hozzá eljutott jelentésekből értesült, hogy a görbediek nem hajlandók dézsmát fizetni a mentességet biztosító iratukra hivatkozva. A fő problémát azonban az jelentette, hogy nem tudták bizonyítani a kedvezményüket, ugyanis az irat az elmúlt évek háborús zűrzavarai között elveszett. Bocskai Köveskútit bízta meg annak kiderítésével, hogy valóban rendelkeztek-e ilyen levéllel.¹⁸ A kedvezményezett személyek közül név szerint fordul elő Bocskai leveleiben Király György váradi vicekapitány,¹⁹ a Csáky család, Bede Mihály²⁰ és maga Bocskai.²¹ A beszédett dézsma a fejedelem gyulafehérvári udvarába került, amelynek további elosztásáról Bocskai gondoskodott.²²

A gazdasági ügyeket érintő levelekben a dézsmához kötődő ügyintézés mellett számos helyen találunk példát a borral, sörrel és búzával kapcsolatos intézkedésekre is. A váradi főkapitány több alkalommal is az említett termékek beszerzését és megküldését kérte Köveskútótól, a váradi udvar, illetve saját maga számára.²³

Az Erdélyi Fejedelemség jövedelmi forrásai közé tartozó külkereskedelmi vám, a harmincad (*tricesima*) minden behozott és kivitt áru értékének a harmincad részét jelentette, ami a

fejedelmet a királyi jog alapján illette meg. A harmincadosok feladata összetett volt, a vámoltatáson túl, ők vezették a harmincadjegyzéket is.²⁴ A vizsgált időszakban Bocskai négy esetben lépett fel a harmincadosok dolgában. Először a váradi harmincados távozásának a jóváhagyásáról értesítette az udvarbíró,²⁵ majd később a debreceni, a jenői és a belényesi tisztségviselők kinevezése kapcsán járt el.²⁶ Ezen esetek alapján úgy tűnik, hogy Bocskai hatásköre a harmincadosok ügyében a tisztségviselők kijelölésére és jóváhagyására terjedt ki.

Az udvarbíró feladatai közé tartozott a jobbággyokkal kapcsolatos ügyek intézése is, ami Bocskai és Köveskúti levelezésében több helyütt is tetten érhető.²⁷ A források csupán egy esetről számolnak be, amikor Köveskúti viselkedésére panasz érkezett Bocskaihoz. Az udvarbíró ugyanis jogtalanul vette el egy jobbággy szőlőjének és borának egy részét. A váradi főkapitány ebben az esetben határozottan lépett fel a provisorral szemben, akit levélben vont kérdőre a magatartása miatt, és azonnali magyarázat adására szólított fel.²⁸

Bocskai leveleiből kirajzolódik tevékenységének egyik aspektusa, ami a biztonságpolitikával kapcsolatos intézkedéseket érintette, elsősorban a birtok- és jobbággyvédelem érdekében. Ide tartoznak Bocskai e témájú levélváltásai Csáky Gergely fejedelmi tanácsossal és Köveskúti Mártonnal, bizonyos Csorba Tivadar, valamint Váncsa Farkas ügyében. Csorba Tivadar 1595-ben okozott gondot azzal, hogy több alkalommal is erőszakos cselekedetet követett el, majd az év nyarán értesült a váradi főkapitány arról, hogy „...*mostan az, Urunk eo felsege jozagaban menth...mostis az a gyilkos igyekezik jobagimnak vezedelmekre...*”.²⁹ Hasonló volt a helyzet 1597-ben Váncsa Farkassal is, aki – mint Bocskai leveleiből kiderül – többször a fejedelem birtokaira tört.³⁰ E két konkrét esetben Bocskai a hozzá érkezett panaszos ügyekben igyekezett eljárni, váradi tisztségviselői közbenjárását kérve. A Váncsa-ügy kapcsán a váradi főkapitány szemrehányást tett mind Köveskúti Mártonnak, mind Király Györgynek, amiért engedték a dolgot odáig fajulni, holott Váncsa erőszakos tettei ismertek voltak számukra már azelőtt is.

Bocskai levelezőpartnerei közül kiemelendő továbbá Király György, aki szorosan vett értelemben Váradhoz kötődik. A katonai érdemeiért kinevezett váradi vicekapitány Bocskai távollétében, az ő helyetteseként vett részt a főkapitánysághoz kapcsolódó ügyek intézésében. Fennmaradt levelezésünk korántsem mutat olyan intenzív képet, mint Bocskai és Köveskúti esetében, hiszen csupán három levél ismert, amelyből kettőt Bocskai, míg egyet Király írt. Levélváltásuk részben a váradi főkapitányság gazdasági jellegű ügyeire terjedt ki, hasonlóan, mint Köveskúti esetében. Megfigyelhető, hogy ezek a teendők általában Köveskúti és Király együttműködését követelték meg. Ide sorolhatóak azok a korábban már említett feladatok, amikor Bocskai meghagyta számukra a harmincadosok,³¹ a jobbággyok³² vagy éppen Váncsa István³³ ügyében való intézkedést.

3. Bocskai István országos ügyeket érintő levelezése

A továbbiakban azon leveleket vesszük vizsgálat alá, amelyekben az országos jelentőségű katonai és politikai ügyek a hangsúlyosak. A hadügyekkel kapcsolatos levelezést illetően érdekesek 1594 őszének levélváltásai. A szóban forgó négy irat Bocskai kém- és információszerző hálózatának a meglétére enged következtetni. A levelek alapján megállapítható, hogy Bocskai folyamatosan kapcsolatban állt Nyáry Pál egri, majd 1598-tól váradi főkapitánnyal, Király György váradi vicekapitánnyal és Giczey Péter sarkadi kapitánnyal. Megemlítenéd még István deák is, akiről annyi tudható, hogy Bocskai hírvivői közé tartozott, és akin keresztül szintén kapcsolatban állt Király Györggyel. Ezek a jelentések a Habsburg és az Oszmán Birodalom között zajló hosszú vagy tizenöt éves háború (1593–1606) 1594.

augusztus–október közötti dunántúli és erdélyi eseményeire koncentrálnak, így a szigetközi csatára, Győr megvételére, Komárom ostromára és a törökök Várad környéki mozgására.³⁴ A háború aktuális eseményeire vonatkozó hiteles információkra azért is volt szüksége Bocskainak, mivel ekkor, 1594 novemberében indult Erdélyből Prágába, majd később Grázba Báthory Zsigmond teljhatalmú követeként az erdélyi–Habsburg szövetség megkötése céljából, aminek az eredménye 1595. január 28-án létrejött prágai szövetség volt.

Bocskai hadügyekkel kapcsolatos leveleinek sorába illeszkednek, ugyanakkor külön egységet alkotnak Beszterce városhoz, és annak egyik tisztviselőjéhez írt levelei. Elsősorban azért, mert a tárgyalat időintervallumban kizárólag ezek azok, amelyeket egy városhoz címzett Bocskai. Beszterce a moldvai és lengyel határhoz való közelségéből adódóan a határvédelem szempontjából kiemelt jelentőséggel bírt. Jelzi ezt az is, hogy Bocskai a városhoz és a város főbírájához, Szabó Orbánhoz intézett öt levele közül négyben adott parancsot a határra vivő utak, ösvények bevéátására, valamint őrzésére. 1596 januárjában erre az intézkedésre a székely felkelés és az azt követő megtorlás („véres farsang”)³⁵ következtében Moldvába és Havasalföldre áramló székelyek miatt volt szükség. Ezen kívül Bocskai utasítást adott a város gyalogos és lovas egységeinek állandó készenlétben tartására is, leginkább a közelben gyülekező török, tatár és lengyel seregek miatt. Emellett úgy tűnik, Beszterce a hírszerzés egyik fontos színhelyeként is funkcionált, szintén a stratégiai szempontból fontos fekvése miatt. Rendre kapta ugyanis a város a megbízásokat különféle, a határok közelében zajló eseményekről, híresztelésekről, jelentések megküldéséről, és kémek szomszédos területekre bocsátásáról, mint például 1597. november 4-én: „... és ezalatt mindönfelé bocsáss bizonyos kémeket, azoknak költségöt is adass, melyet adótukbul defalcáltatonk, és ha valamit érthetsz vagy Lengyelország, vagy Moldova határából, vagy egyéb helyekről [.....] minekönk sietséggel postán megírad.....” – írja Bocskai.³⁶

Rátérve Bocskai országos, politikai ügyekben való szerepvállalásának rekonstruálására, a levelezőpartnerek sorában Báthory Zsigmond, Rudolf császár, Szuhay István és Ferdinánd főherceg tűnnek fel. Bocskai a váradi főkapitányi kinevezése után nem sokkal, 1592 végén keveredett az erdélyi politikai elit egyik meghatározó tagjához, Gálffy Jánoshoz köthető udvari praktikába. Gálffy János elfogatását Báthory Boldizsár rendelte el, miután értesült a fejedelmi tanács határozatáról, miszerint amennyiben a két unokafivér, Báthory Zsigmond fejedelem és unokabátyja, Boldizsár nem tudnak békére jutni, úgy a végső megoldást Boldizsár országból való eltávolítása jelentené.³⁷ A Bocskai levelezés alapján bizonyos, hogy ő maga is tisztában volt az ügy részleteivel, tudomása volt arról is, hogy Király Albert szövetkezett Gálffyval, ezért a további bajok megelőzése végett – akárcsak Gálffyt – Váradra vitette. Bocskai feladata volt, hogy Báthory Zsigmond fejedelem pontos utasításait követve Király Albertnek, az ügyben való szerepét feltárja. A levélből érezhető a fejedelem kételkedése Király Albert bűnösségét illetően, úgy tűnik nem is alaptalanul. Király Albert ugyanis az 1594–95-ös hadi eseményekben az erdélyi sereg fővezéréként vett részt, az udvari praktikában való szerepe azonban továbbra is tisztázatlan.³⁸

Bocskai Báthory Zsigmond fejedelem egyik legfőbb tanácsosaként nem csak a korábban említett 1595. januári prágai szövetség tető alá hozásában, hanem a tárgyalások részét képező, Habsburg–Báthory frigy előkészítésében szintén szerepet vállalt. A Bocskai levélcorpusban egy olyan írás található, amely ehhez az eseményhez kötődik. Az 1595 tavaszán a menyasszony Mária Krisztierna testvéréhez, Ferdinánd főherceghez intézett egymás iránti kölcsönös tiszteletet és szeretetet kifejező levelében történik utalás a közelgő menyegzőre (*celebritatem nuptiarum*) és arra, hogy ennél kedvesebb dolog aligha lehetne akár a fejedelem, akár tanácsosa számára (*nihil gratius accidere posset Serenissimi Principi meo, et mihi similiter*).³⁹

Végül érdemes kiemelni a Báthory Zsigmond 1598. április 10-i lemondása kapcsán kialakult Bocskai-Jósika ellentétre vonatkozó iratokat. Miután az erdélyi fejedelem 1596-ban megkezdte lemondási szándékáról való tárgyalásokat, bizalmasai közül Bocskain kívül Jósika István kancellárban, is felmerült a gondolat, hogy kormányzói megbízatással irányíthatná Erdélyt. Jósika igyekezett aláásni Bocskai tekintélyét, megvádolva azzal, hogy a fejedelemségre akar törni és mindenkit a Habsburg udvar ellen próbál hangolni. A vádaskodás hátterében az húzódott meg, hogy az esetleges uralkodóváltással Bocskai kedvezőbb helyzetbe került volna Jósikánál.⁴⁰ Az ügy részleteinek felderítésére és Jósika szavahihetőségének megvizsgálása végett a Habsburgok Carillo atya véleményét is kikérték, aki biztosította az udvart Bocskai ártatlanságáról. Ugyanakkor úgy tűnik, nem Carillo volt az egyetlen, aki Jósika híreszteléseit alaptalannak minősítette. Bocskai mindent megtett, hogy elejét vegye a vádaskodásnak. Nem csak Rudolf császárhoz intézett levelében mentegette magát („*Én sohasem felejtettem el, hogy [.....] szülőapja dicsőséges udvarában táplálkoztam és nevelkedtem...*”⁴¹), fennmaradt ugyanis Bocskai Szuhay Istvánhoz, a Magyar Királyi Kamara vezetőjéhez intézett levele. Ebből kiderül, hogy Bocskai három alkalommal is megkereste írásban Szuhayt a róla terjesztett hamis vádakkal kapcsolatban, közbenjárását kérve az ügyben. Bocskai magabiztosan írta: „*Kétsege[m] sinchen az ew felsege hozzam walo keg(el)mességebe, mert okoth bizony soha nef[m] attam hogy az ew felsege keg(el)messége en rollam el fordulna...*”⁴² A Bocskai-Jósika ellentét végül Jósika István letartóztatásával ért véget.

JEGYZETEK

1. Szilágyi Sándor (1877) (szerk.): Erdélyi Országgyűlési Emlékek. III. kötet. Budapest. 406–409. old.
2. Szilas László (2001): Alfonso Carillo jezsuita Erdélyben (1591–1599). Budapest. 40. old.; Szilágyi Sándor (1877) (szerk.): 389. old.
3. Makkai László, Mócsy András (szerk.) (1877.²): Erdély története. I. kötet. Akadémiai Kiadó. Budapest. 523–524. old.
4. Bethlen Farkas (2004): Erdély története. III. kötet (1571–1594). Fordította Bodor András, a jegyzeteket írta Kruppa Tamás. Enciklopédia Kiadó. Erdélyi Múzeum-Egyesület. 204. old.
5. Mathias Miles (1984): Siebenbürgischer Würgengel. Chronicalischer Anhang des 15 Seculi nach Christi Geburt aller theils in Siebenbürgen theils Ungern und sonst Siebenbürgen angränzenden Ländern fürgelauffener Geschichten. Unveränderter Nachdruck der Ausgabe Hermannstadt 1670. Mit einer Einführung von Adolf Armbruster. XVII, XII, 270 S., 1. 163. old.
6. Kövári László (1863): Erdély történelme. IV. kötet. Pesten Ráth Mór, Kolozsvárt Stein János bizománya. 47. old.
7. Szilágyi Sándor (1877) (szerk.): 285., 406–409. old.
8. Istvánffy Miklós (1962): A magyarok történetéből. Magyar Helikon. Budapest. 409. old.; Szilágyi Sándor (1877) (szerk.): 407. old. Vö. Bethlen Farkas (2004): 205. old. 525. lábjegyzet.
9. Fazekas István (2006): Adalékok az ifjú Bocskai István bécsi udvarban eltöltött éveihöz. Studia Caroliensia. 2006/1. szám. 73–85. old.
10. G. Etényi Nóra–Horn Ildikó–Szabó Péter (2006): Koronás fejedelem. Bocskai István élete és kora. Generál Press Kiadó. Budapest. 61–62. old.
11. Gyulay Pál (1982): Tanácsi tükör. 1585. In. Janus Pannonius: Magyarországi humanisták. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest. 1255–1266. old. Vö. Nyakas Miklós (2009): Bocskai István váradi főkapitányt illető levelek. Debrecen–Nagyvárad. 10–13. old.; Szilágyi Sándor (1877) (szerk.): 406–409. old.
12. Nyakas Miklós (2009); Nagy László (2005) (szerk.): Iratok Bocskai István és kora történetéhez. Bocskai-szabadságharc 400. évfordulója. Debrecen.; Bocskai István (1992): Levelek. Vá-

- logatta, a bevezető tanulmányt írta és a jegyzeteket összeállította: Benda Kálmán h.n.; Euxodiu de Hurmuzaki (1903): Documente privitoare la istoria românilor. XII. Adunată și publicată de N. Iorga. București.; Andrei Veress (1932) (szerk.): Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării-Românești. V. București.
13. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár, Magyar Kamara Archivuma, E 204 Kamarai missilisek (továbbiakban: MNL OL MKA E 204. 6. csomó) Bocskai István Köveskúti Mártonhoz. Tarcsava, 1595. szeptember 24.
  14. MNL OL MKA E 204. 6. csomó. Bocskai István Köveskúti Mártonhoz. Gyulafehérvár, 1598. augusztus 10.
  15. MNL OL MKA E 204. 6. csomó. Bocskai István Köveskúti Mártonhoz. Tarcsava, 1595. szeptember 24.
  16. MNL OL MKA E 204. 6. csomó. Bocskai István Köveskúti Mártonhoz. Tarcsava, 1595. szeptember 24.
  17. MNL OL MKA E 204. 6. csomó. Bocskai István Köveskúti Mártonhoz. Gyulafehérvár, 1597. május 12.
  18. MNL OL MKA E 204. 6. csomó. Bocskai István Köveskúti Mártonhoz. Szentjobb, 1596. augusztus 13.
  19. MNL OL MKA E 204. 6. csomó. Bocskai István Köveskúti Mártonhoz. Tarcsava, 1595. szeptember 24.; MNL OL MKA E 204. 6. csomó. Bocskai István Köveskúti Mártonhoz. Gyulafehérvár, 1597. május 12.
  20. MNL OL MKA E 204. 6. csomó. Bocskai István Köveskúti Mártonhoz. Gyulafehérvár, 1597. május 12.
  21. MNL OL MKA E 204. 6. csomó. Bocskai István Köveskúti Mártonhoz. Gyulafehérvár, 1598. augusztus 10.
  22. MNL OL MKA E 204. 6. csomó. Bocskai István Köveskúti Mártonhoz. Tarcsava, 1595. szeptember 24.
  23. MNL OL MKA E 204. 6. csomó. Bocskai István Köveskúti Mártonhoz. Gerend, 1596. április 17.; MNL OL MKA E 204. 6. csomó. Bocskai István Köveskúti Mártonhoz. Gyalu, 1596. szeptember 17.; MNL OL MKA E 204. 6. csomó. Bocskai István Köveskúti Mártonhoz. Gyulafehérvár, 1596. december 31.; MNL OL MKA E 204. 6. csomó. Bocskai István Köveskúti Mártonhoz. Gyulafehérvár, 1597. március 8. ; MNL OL MKA E 204. 6. csomó. Bocskai István Köveskúti Mártonhoz. Gyulafehérvár, 1597. május 3.
  24. Ember Győző (1946): Az újkori magyar közigazgatás története: Moháctól a török kiűzéséig. Budapest. 446-447. old.
  25. MNL OL MKA E 204. 6. csomó. Bocskai István Köveskúti Mártonhoz. Gyulafehérvár, 1596. március 27.
  26. MNL OL MKA E 204. 6. csomó. Bocskai István Köveskúti Mártonhoz. Gyulafehérvár, 1596. december 31.
  27. MNL OL MKA E 204. 6. csomó. Bocskai István Köveskúti Mártonhoz. Gyulafehérvár, 1596. december 31.; MNL OL MKA E 204. 6. csomó. Bocskai István Köveskúti Mártonhoz. Gyulafehérvár, 1597. május 17.; MNL OL MKA E 204. 6. csomó. Bocskai István Köveskúti Mártonhoz. Gyulafehérvár, 1597. február 20.; MNL OL MKA E 204. 6. csomó. Bocskai István Köveskúti Mártonhoz. Gyulafehérvár, 1596. február 11.
  28. MNL OL MKA E 204. 6. csomó. Bocskai István Köveskúti Mártonhoz. Gyulafehérvár, 1596. február 1.
  29. MNL OL MKA E 204. 8. csomó. Csáky Gergely Bocskai Istvánhoz. Keneszeg, 1595. június 11.
  30. MNL OL MKA E 204. 6. csomó. Bocskai István Köveskúti Mártonhoz. Gyulafehérvár, 1597. február 26.; MNL OL MKA E 204. 6. csomó. Bocskai István Köveskúti Mártonhoz. Gyulafehérvár, 1597. február 27.
  31. MNL OL MKA E 204. 6. csomó. Bocskai István Köveskúti Mártonhoz. Gyalu, 1596. december 31.
  32. MNL OL MKA E 204. 6. csomó. Bocskai István Király Györgyhöz. Kapjon, 1597. január 17.

33. MNL OL MKA E 204. 6. csomó. Bocskai István Köveskúti Mártonhoz. Gyulafehérvár, 1597. február 26.; MNL OL MKA E 204. 6. csomó. Bocskai István Köveskúti Mártonhoz. Gyulafehérvár, 1597. február 27.
34. Nyakas Miklós (2009): 17-26. old. Az eredeti iratok a MNL OL Esterházy család hercegi ágának levéltárában találhatóak meg.
35. Az 1595-1596. évi székely felkelésre lásd: Benkő Samu, Demény Lajos, Vekov Károly (szerk.) (1979): Székely felkelés 1595-1596. előzményei, lefolyása, következményei. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest.
36. Bocskai István (1992): 5. sz. (22. old.), 6. sz. (23. old.), 8. sz. (24-25. old.), 9. sz. (26-27. old.) levél.
37. Bethlen Farkas (2004): 197-199. old.
38. Nyakas Miklós (2009): 13-17. old.
39. Österreichische Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Ungarische Akten, Allgemeine Akten (továbbiakban: ÖSTA HHStA UA AA) Fasc. 127. Konv. A. fol. 41-42. Bocskai István Ferdinándhoz. Gyulafehérvár, 1595. április 8.
40. G. Etényi Nóra-Horn Ildikó-Szabó Péter (2006): 138-139. old.
41. Bocskai István (1992): 10. sz. (27-28. old.) levél.
42. ÖSTA HHStA UA AA. Fasc. 131. Konv. B. fol. 132-135. Bocskai István Szuhay Istvánhoz. Görgény, 1598. május 8.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Andrei Veress (1932) (szerk.): Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării-Românești. V. București.
- Benkő Samu, Demény Lajos, Vekov Károly (szerk.) (1979): Székely felkelés 1595–1596. előzményei, lefolyása, következményei. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest.
- Bethlen Farkas (2004): Erdély története. III. kötet (1571–1594). Fordította Bodor András, a jegyzeteket írta Kruppa Tamás. Enciklopédia Kiadó. Erdélyi Múzeum-Egyesület.
- Bocskai István (1992): Levelek. Válogatta, a bevezető tanulmányt írta és a jegyzeteket összeállította: Benda Kálmán h. n.
- Euxodiu de Hurmuzaki (1903): Documente privitoare la istoria românilor. XII. Adunată și publicată de N. Iorga. București
- Fazekas István (2006): Adalékok az ifjú Bocskai István bécsi udvarban eltöltött éveire. Studia Caroliensia. 2006/1. szám. 73–85. old.
- G. Etényi Nóra–Horn Ildikó–Szabó Péter (2006): Koronás fejedelem. Bocskai István élete és kora. Generál Press Kiadó. Budapest.
- Gyulay Pál (1982): Tanácsi tükör. 1585. In. Janus Pannonius: Magyarországi humanisták. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest. 1255–1266. old.
- Istvánffy Miklós (1962): A magyarok történetéből. Magyar Helikon. Budapest.
- Kövári László (1863): Erdély történelme. IV. kötet. Pesten Ráth Mór, Kolozsvártt Stein János bizománya.
- Makkai László, Mócsy András (szerk.) (1877.²): Erdély története. I. kötet. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Mathias Miles (1984): Siebenbürgischer Würgengel. Chronicalischer Anhang des 15 Seculi nach Christi Geburt aller theils in Siebenbürgen theils Ungern und sonst Siebenbürgen angränzenden Ländern füngelauffener Geschichten. Unveränderter Nachdruck der Ausgabe Hermannstadt 1670. Mit einer Einführung von Adolf Armbruster. XVII, XII, 270 S., 1.
- Nagy László (2005) (szerk.): Iratok Bocskai István és kora történetéhez. Bocskai-szabadságharc 400. évfordulója. Debrecen.
- Nyakas Miklós (2009): Bocskai István váradi főkapitányt illető levelek. Debrecen–Nagyvárad.
- Szilágyi Sándor (1877) (szerk.): Erdélyi Országgyűlési Emlékek. III. kötet. Budapest.
- Szilas László (2001): Alfonso Carillo jezsuita Erdélyben (1591–1599). Budapest.

ESZTERHÁZY ANTAL „DUNÁNTÚLI” FŐKAPITÁNY AZ 1707-ES KURUC HARCOKBAN

ANTON ESZTERHÁZY „TRANSDANUBIAN” CAPTAIN GENERAL IN THE „KURUC” CAMPAIGNS OF 1707

ABSTRACT

The Rákóczi's War of Independence was started in 1703 by a small group of noblemen and large crowd of peasants in order to restore the old rights of the nobility. Anton Eszterházy, colonel of the imperial army, joined the insurrection in 1704 and he became marshal and Captain General of Transdanubia in the summer of 1706. In 1707 he served away from his military district, because Francis II. Rákóczi, the leader of the rebellion, appointed János Bottyán, to be governor of Transdanubia. Eszterházy fought in the whole year of 1707 in the Hungarian Highlands, because the position of Captain General of Érsekújvár was unfilled until the summer of 1707, after that Ferenc Barkóczy became the Captain General, but he was an old man and was deputized by Eszterházy. During February and March Eszterházy helped Bottyán's successful campaign against the imperial invasion on the Transdanubia. His military duties didn't let him to visit the diet of Ónod, but in this way he avoided to take part in the bloodbath on the diet. During the summer and the autumn he and his troops launched raids against the Habsburg controlled territory, but they lost some of their smaller fortresses. At the end of the year Eszterházy left the Hungarian Highlands because Francis II. Rákóczi reassigned him to Transdanubia.

1. A főkapitányságok kialakítása és Eszterházy elhelyezése, szerepe a Dunántúl megvédésében

Eszterházy Antal 1704-ben csatlakozott II. Rákóczi Ferenc felkeléséhez, aki 1706-ban tábornaggyá léptette őt elő, és dunántúli főkapitánnyá nevezte ki. Eszterházy az 1707-es év nagy részét Érsekújváron és a Felvidék nyugati részén töltötte, ahol az itteni főkapitányság ügyeivel foglalkozott. Esztergom eleste után a fejedelem Bottyán Jánost nevezte ki a Dunántúl kormányzójává, bár név szerint továbbra is Eszterházy volt a dunántúli főkapitány. A jelenléte Érsekújváron mindenesetre indokolt volt, hiszen a főkapitányi viszonyok ebben a kerületben nem voltak kellően tisztázottak. A főkapitányságok újralakításakor Rákóczi Bercsényit szánta ide, aki már a felkelés előtt is fontos pozíciókat látott el a területen, ő azonban ezt visszalépésnek érezte főgenerálisti címe után, így 1707 nyaráig a poszt betöltetlen maradt. A marosvásárhelyi országgyűlés után a főkapitányságokat átszervezték és id. Barkóczy Ferencet helyezték Érsekújvárra, ő azonban már nem vállalta a tábori szolgálat fáradalmait, így Eszterházy Barkóczyt helyettesítve látta el a főkapitányi teendőket.¹

Rákóczi 1707. január 1-jén szétküldte meghívóit a két hét múlva esedékes rozsnyói tanácsülésre, melyre mint a szenátus tagja Eszterházy is hivatalos volt. Rákóczi itt azt szeretne volna elérni, ha a szenátus, a fejedelem francia orientációjú külpolitikájával össz-

* Rittling László doktorjelölt, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar.

hangban, előkészületeket tesz a trón végül Ónodon bekövetkező üresnek nyilvánításához. Eszterházy már a fejedelemnek írt január 12-i levelében előre mentegetőzött jelenlétének elmaradása miatt, melyet katonai okokkal magyarázott. Három nappal később azonban Forgách Simonnak kifejtette, bízik benne, hogy az előző évben Nagyszombaton félbemaradt béketárgyalások folytatódni fognak, és rövidesen békét kötnek a császárral. Ez alapján elképzelhető, hogy amennyiben Eszterházy tudta, hogy Rákóczi és a szenátorok mire készülnek, akkor ehhez nem kívánta a nevét adni. Bercsényi egy későbbi levele szerint Eszterházy nem érezhette magát ekkoriban teljes biztonságban: „Forgács dolgában, mint-ha ötet is fenyegetnék, ijesztik az példával.”² Mindemellett a tanácskozástól való távolmaradásánál a katonai okokat sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hiszen január második felében Rabutin de Bussy, az erdélyi császári-királyi csapatok főparancsnoka már fenyegetően közeledett, s így Eszterházyra valóban szükség volt az állomáshelyén.³

Rabutin és Maximilian Starhemberg Dunántúl elleni hadjárata idején Eszterházy feladata az ellenség felvonulásának zavarása és a Duna bal partjának védelme volt. Január 18-án parancsot adott Géczy Gábornak, Szalay Pálnak és Rétey Györgynek ezredeik gyülekeztetésére, majd január végén Rabutin zavarására. Eszterházy is a Dunához vonult, és Kőbölkúton⁴ vert tábort. A fejedelemtől erősítést kért a dunántúliak számára. Rákóczi ezt a zajló jégre hivatkozva megtagadta, de kilátásba helyezte, hogy a későbbiekben fognak erősítést küldeni. Maga a fejedelem egyébként gyengének és akcióképtelennek vélte Rabutin seregét. Eszterházy igyekezett megerősíteni a Duna partját, tisztjeinek sűrű járőrözést rendelt el Esztergom és Komárom között, karvai sánc őrségét megerősítette, és a lipótvári blokádból is a Dunához irányított 200 hajdút, valamint Ebeczky Istvánt és Nagy Jánost is Kőbölkútra rendelte csapataikkal együtt. Az intézkedések szükségesek voltak, mert február 3-án és 4-én Rabutin 12 000 fős serege Pestnél átkelt a Dunán, és megkezdte hadműveleteit Bottyán ellen. Emellett beszámolt Bercsényinek csapatai fizetetlenségéről és ellátatlanságáról. A kuruc állam az egész szabadságharc alatt képtelen volt megfelelően gondoskodni hadseregéről.⁵

Rabutin és Starhemberg haditerve a következő volt: Rabutinnak el kellett foglalnia Simontornyát, majd Pápa felé nyomulni, hogy ott találkozzon Starhemberggel és közösen megsemmisítsék a dunántúli kuruc főerőket. Az erőviszonyok nagyjából kiegyenlítettek voltak, a császári-királyi csapatoknak 22–23 000 (Rabutinnak 12 000, Starhembergnek 10–11 000), a kurucoknak 25–27 000 emberük volt (Bottyánnak 10–12 000, míg Eszterházy seregét kissé nagyvonalúan 15 000 főre teszik), azonban minőségileg előbbiek fölényben voltak. Eszterházy saját seregéből nagyjából 1000–1000 gyalogost és lovaszt küldött Bottyán megsegítésére, valamint 12 mázsa puskaport, 10 mázsa ólmot és 200 db kő-sót. Eszterházy nem értett egyet Bottyánnal a követendő stratégia kapcsán. Végül Bottyán akarata kerekedett felül, aki a kurucos portyázó harcmodort alkalmazva sikeresen kifárasztotta Rabutin seregét, aki nem bírta Simontornyával és végül Starhembergnek kellett március 3-án Jánosházaig elé jönnie, hogy teljes katasztrófától megmentse. A császári-királyi sereg ezek után visszavonult Ausztriába, téli szállásra.⁶

Bezerédj Imre intrikái, tavaszi portyázó harcok, az ónodi országos gyűlés

A siker ellenére az ellenség még nem volt legyőzve, a kuruc hadak állapota pedig továbbra is kritikus volt. Erről árulkodott, amikor Béri Balogh Ádám és Bezerédj Imre március 3-án Sitkénél rajtaütöttek a visszavonuló Rabutinon, de csúnya vereséget szenvedtek, kis híján magát Bezerédjt is elfogta az ellenség. Az eset után Bezerédj szemrehányóan írta

Eszterházy Antalnak, hogy a háború során már számtalan anyagi kár érte, melyekért nem kapott kárpótlást. Bezerédj később elpanaszolta Eszterháznak, hogy Bottyán azzal vádolta meg, hogy a posztjára tör, amit Bezerédj cáfolt, de intrikált Bottyán ellen, miszerint a tábornok kijelentette, hogy Eszterháznak csak akkor fog engedelmeskedni, ha átjön a Dunántúlra. Bezerédjnek Bottyán elleni intrikái Eszterháznál megértő fülekre találtak. Eszterházy Bercsényinek és Károlynak írt levelében igyekezett erősen hangsúlyozni a sikerben játszott szerepét, miszerint a hadszervezés és hadellátás ügyeit inkább ő intézte Bottyán helyett, mert az öreg kurucot erre alkalmatlannak tartotta.⁷

A dunántúli veszedelem elmúltával Eszterházy a felvidéki ügyekre irányította a figyelmét, és alvezéré, Ocskay Lászlót egy Morvaország elleni portya végrehajtására utasította. Ocskay március közepére szedte össze erőit Szokolcán, és 18–19-én sikeres betörést hajtott végre. Egészen Nikolsburgig tört előre és 20 települést gyűjtött fel, mielőtt gazdag zsákmánnyal megrakodva visszatért. Eszterházy Bottyán révén még március elején értesült arról, hogy Guido Starhemberg Lipótvár élelmiszerekkel való feltöltésére készül. Ennek meggátolása érdekében hadait a Vág túlsó partjára helyezte át, és Szenc környékén vonta össze. Mivel hosszabb ideig semmi sem történt, Ocskay akciójával nagyjából egy időben maga Eszterházy is Pozsony környékén portyázott.⁸

Mivel semmi olyat nem észlelt, mely az ellenség Lipótvár felőli szándékára utalt, ezért hadait visszavonta a Vág bal partjára. Erre azért is szükség volt, mert a jobb parton lévő kiélt falvak nem tudták a hadakat eltartani. Meghagyta a Trencsén blokádját irányító Turóczy Gáspár alezredeknek, hogy a karkóci Dudvág hidat romboltassa le. Guido Starhembergnek azonban egy ügyes csellel sikerült kijátszania Eszterházy és a kuruc csapatok éberségét. Hainburgnál hidat veretett a Dunán Dévény irányába, emiatt Eszterházy azt hitte, hogy seregével vissza készül térni Morvaországba és március 26-án parancsot küldött Ocskaynak, hogy a dévényi malmok felgyújtásával és a Dunán való leúsztatásával pusztítsa el a pozsonyi hidat. Ez meggyőzte Eszterházyt afelől, hogy Lipótvár megsegítésétől már nem kell tartania és Sempte várába utazott. Ekkor Starhemberg Bécsből Pozsonyba ment és 31-én hajnalban mintegy 2500 lovassal elindult a szorongatott város megsegítésére. Eszterházy ugyan reggel értesült az ellenség mozgásáról, és gyorsan parancsokat küldött alárendeltjeinek csapataik összegyűjtésére, de mire ez végbement, az ellenség már hat-nyolc heti élelmiszert szállított be a várba. Ugyan a visszaúton a kuruc hadak bele-belecsíptek Starhemberg különítményébe, de ez az eset is jól mutatja a császári-királyi hadsereg taktikai fölényét.⁹

A kudarcot megbosszulandó Eszterházy újabb portyákra küldte alvezéreit: Ocskayt Morvaországba, Bokros Pál alezredest pedig Ausztriába. Ezek olyan sikeresek voltak, hogy Eszterházy hódoltató pátenseket bocsátott ki a határ menti osztrák és cseh falvakba, és különböző javakat követelt tőlük. Emellett Eszterházy propagandatevékenységet is folytatott: Pozsony vármegyében megtiltotta a lakosoknak az adófizetést, míg a Sopron vármegyeiket figyelmeztette, hogy fővesztés terhe mellett ne adják ki a kuruc szimpatizánsokat az ellenségnek.¹⁰

Emellett Eszterháznak az ónodi mezőre meghirdetett országos gyűlés ügyeivel is foglalkoznia kellett. Április 10-én Bottyánt, Buday István és Gyürky Pál tábornokot, valamint Bezerédj Imre, Ocskay László és Ebeczky István brigadérost értesítette, hogy saját seregükből 4-5 „értelmes személyt” május 1-re Ónodra küldjenek, majd tájékoztatta őket a gyűlés elnapolásáról is. Rákóczi és Bercsényi hosszas vitákat folytattak, hogy Eszterházy részt vehet-e a gyűlésen, végül azonban a hadi helyzetre való tekintettel biztonságosabbnak ítélték ha távol marad. Ezzel párhuzamosan Eszterháznak birtokügyeire is figyelmet kellett fordítani. Tudomására jutott, hogy a Gazdasági Tanács a császár pártján álló Ferenc testvére semptei birtokát bérbe kívánja adni. Eszterházy vérségi jogára hivatkozva figyel-

meztette a Gazdasági Tanácsot, hogy Semptét ne merészeljék másnak bérbe adni. Eszterházy fenyegető üzenete azonban nem sokat ért, mert április 22-én már Bercsényit értesítette arról, hogy Semptét jogsértő módon a gazdasági tanács másnak engedte át. Mindezek mellett értesült arról, hogy Bottyán bontási munkálatokat rendelt el, a szabályos ostromnak ellenállni már nem képes, helyenként romos, pápai erődítmények között, ami miatt megfedte az idős tábornokot.¹¹

Eszterházy a katonai helyzet alakulása miatt végül nem vehetett részt az ónodi országos gyűlésen. Hozzá hasonlóan a katonaság és a tisztek egy részének is a helyén kellett maradnia. Mivel a tisztek nagy része nemes ember volt, Eszterháznak el kellett magyaráznia nekik, hogy az országos gyűlést a hadi helyzet miatt kell kihagyniuk, amit a következőképpen oldott meg: „De mivel az ellenségnek indulóban lévő szándékára nézve most nemhogy az hadi tiszteket meg lehetne oszlatni, sőt inkább mindenünnen contraháltatnak... vévén magoknak csak énrólam is példát, ki egy érdemetlen senatora, a mellett possessionatus úri tagja lévén az nemes hazának, elmulthatatlanul kívánhattam ott való jelenlétemet.”¹² A hadak képviselőivel Eszterházy Dániel és Buday István tábornokok, Kisfaludy György és Szemere László brigadérosok, Rétey György, Révay Imre, Karándy Mihály és Szalay Pál ezredek és Bajcsi György alezredes lett megbízva.¹³

A munkáját május 31-én megkezdő országos gyűlés feladata volt, hogy biztosítsa a háború folytatásának feltételeit, mivel az előző évi tárgyalások zátonyra futottak. Rákóczi-nak sikerült az ehhez szükséges reformokat keresztülvinnie. Az eredményeket azonban csak úgy tudta biztosítani, hogy a konföderáció politikáját támadó Túróc vármegye köveit meglincselték; Rakovszky Menyhért jegyző halálosan megsebesült, Okolicsányi Kristóf alispánt, pedig csak a fejedelem közbeavatkozása mentette meg.¹⁴

Okolicsányit három nappal később árulásért kivégezték, a Túróc vármegyét ért büntetések pedig jól ismertek. A kuruc ügy külföldi megítélésének nem tettek jót a véres események. A Theatrum Europaeum Bercsényi szerepét hangsúlyozva ítélte el a vérengzést, a Rákóczi mellett tartózkodó francia követ, Des Alleurs szintén elítélően nyilatkozott a történekről. A bécsi Wienerisches Diarium több számában is tudósított az országos gyűlésről. A követeket ért atrocitások kapcsán a magyar nemességen belüli ellentéteket hangsúlyozták, míg a trónfosztás kapcsán azt emelték ki, hogy Rákóczi és társai még messzebbre mentek az I. Józseffel való szakítás útján. A hírek még a távoli Amerikába is eljutottak, egy ottani újság, a Boston News-Letter számolt be a gyűlésen történekről.¹⁵

A kurucok felvidéki tévesztése

Míg a tanácskozás tartott, addig Eszterházy igyekezett felkészíteni Érsekújvárt egy esetleges ostromra, mivel az a hír járta, hogy Starhemberg a vár bevételére készül. Kérte Bercsényit, hogy segítsen eloszlatni azt a pletykát, miszerint Starhemberg öt egy tonna arannyal megvesztegette, hogy ne akadályozza meg Lipótvár ellátását, és ezért a fejedelem öt börtönbe vetette. Bár Érsekújvárt képesnek érezte arra, hogy ellenálljon az ostromnak kérte Bercsényit, hogy gondoskodjanak az őrség fizetéséről, mert sokat panaszkodnak és Eszterházy tartott attól, hogy a várat nem fogják adott esetben sokáig védeni.¹⁶

Eszterházy Érsekújvár mellett Nyitrát is megerősítette, és lépéseket tett a tavaszi lipótvári fiaskó megismétlődésének elkerülése érdekében. Nyitrára Rivier hadmérnökkel löszert küldetett, a vár védelmét Czelder Orbánra bízta. Ocskay Lászlóval és Ebeczky Imrével figyelte a Lipótvárra menő utakat. Babocsay Ferencnek is megparancsolta, hogyha az ellenség Gálgóc felé menne Lipótvárnak, akkor az ő kötelessége zavarni a németeket.

Június 5-én pontosította az Ebeczkynek szóló parancsot azzal, hogy Födemes és Nagy-Magyar között várja az ellenséget. Mindezekre az intézkedésekre igen nagy szükség volt, mert még június 2-án Starhemberg elhagyta táborát és Somorjához érkezett.¹⁷

Bár Eszterházy 1000 fős erősítést küldött Ocskaynak, illetve saját dragonos ezredét is Galgóchoz küldte, Starhemberg ismét átjutott a kuruc blokádon, és Lipótvárat megfelelő mennyiségű élelmiszerral, hadianyaggal és friss erőkkel látta el. Thaly Kálmán az újabb fiaskót Starhemberg hadvezéri ügyességével magyarázta, miszerint a császári-királyi hadvezér sikeresen elkerülte azokat a lovas harcra különösen alkalmas helyeket, ahol a kurucok eredményesen rajtaüthettek volna. A kudarc másik oka az volt, hogy a szétszórt kuruc erők nem tudtak kellően nagy ellenállást kifejteni. Ebben Eszterházy is felelős hiszen nem a „frontvonalról” hanem a viszonylag távol fekvő Érsekújvárról irányította a hadműveleteit.¹⁸

Eszterházy újabb baklövéséről június 9-én tájékoztatta Bercsényit. Starhemberg további céljait illetően teljes bizonytalanságban volt, elképzelhetőnek tartotta, hogy a Dunántúlra vonul, a felvidéki kuruc erőket szórja szét, vagy pedig Erdélybe indul. Starhemberg a közép-ső lehetőséget választotta, és bevette Sempte és Szered várát. Eszterházy továbbra is a rajtaütésekből álló stratégiát kívánta követni, és június 10–11-én parancsot adott Ebeczkynek, Ocskaynak, Balogh Istvánnak és Andrássynak, hogy éjszaka üssenek rajta az ellenség táborán. Kedvező lehetőség híján erre nem került sor, s Ocskay hamarosan visszavonult Szomolány tájékára. Ebeczky pedig olyan parancsot kapott Eszterházytól, hogy a Vágon túl portyázzon. Ebeczkynek ez olyan jól sikerült, hogy a Hannover vértess ezredet sikeresen meglepte és visszaszorította.¹⁹

Eszterházy június végén ismét Érsekújváron tartózkodott. Bercsényit értesítette arról, hogy a németek Starhemberg parancsára elkezdték megerősíteni a semptei várat, valamint hogy Bercsényi parancsa értelmében a gyalogság nagy részét itt vonta össze. Thaly Kálmán Ocskay Lászlóról írt könyvében viszont azzal magyarázta Eszterházy ezen lépését, hogy az Ebeczky által elfogott német katonáktól értesültek Starhemberg Érsekújvár elleni szándékáról. Ettől függetlenül Eszterházy komolyan készült a vár védelmére, mert mind Hellenbach János, bányavárosi és selmeczi kamarai adminisztrátortól, mind pedig Sréter Jánostól, a bányavárosok felügyelőjétől kézigránátokat, ásókat és kapákat kért. Aggodalmait a Theatrum Europaeum sorai is alátámasztják, miszerint Starhemberg valóban Érsekújvár ellen készült. Azt is jelezte Bercsényinek, hogy nincs elegendő pénze a csapatok fizetésére, és emiatt már Ocskay is panaszkodott. Ismételten kérte a főgenerálist, hogy segítsen enyhíteni ezeken a bajokon, mert különben hitelét fogja veszíteni a csapatai előtt.²⁰

Hogy Starhemberget Érsekújvártól eltérítse, Eszterházy parancsot adott a Vágon túl állomásozó Ocskaynak, hogy csapatait vonja össze és egészítse ki a kuruc ügygel szimpatizáló szlovák lakossággal, és törjön be Morvaországba. Ezután mindkét hadvezér megváltotta pozícióját. Július 4-én Starhemberg Lipótvárhoz ment, Thaly szerint azért, hogy a várat az Érsekújvári ostrom előtt még egyszer ellássa hosszabb időre elegendő élelemmel. Starhemberg serege nyolc lovas és 7 gyalogos ezredből állt. Eszterházy Érsekújvart elhagyván Nyitra mellé tette át táborát, hogy Starhemberg seregén rajta üthessen. Értesülven azonban az ellenség hadának létszámáról és erejéről, ezen szándékáról letett.²¹

Miután Starhemberg értesült Ocskay csapatainak gyülekezéséről, ellene indult, azonban a szeredi táborában hagyott 1500 gyalogost és 2000 lovas. Ocskay viszont végig ügyesen manőverezve kitért előle. Starhemberg miután belátta, hogy Ocskay kisiklott a kezei közül, a Fehérhegyekben lévő kisebb várak elfoglalásába kezdett. Felszólította a szlovák lakosokat a hazatérésre, a falvakban pedig hagyta kegyetlenkedni a katonáit. Július 10-én megszállta Sasvárt és Szokolcát, bevette Élészkőt és ostrom alá vette Detrekőt.

Eszterházy igyekezett erősítést juttatni a szorongatott erősségbe. Szinai Mihály ezredesnek megparancsolta, hogy Thuróczy Gáspárral egyesülve erősítsék meg a szorongatott várat.²² Ocskayt utasította, hogy Starhemberg seregét az ostrom alatt folyamatosan nyugtalanítsa, majd pedig törjön be Morvaországba, ahol „...égetés, rablás, s még csöcsömössek kardra való hányása is recommendáltatik.”²³ A feladat végrehajtásához Ocskay mellé rendelte Babocsay Ferenc, Perényi Miklós és Bagossy Pál erőit is. Július 19-én két levelet is írt. Az első Eszterházy Józsefnek szólt és figyelmeztette a császári-királyi hadseregben harcoló öccsét, hogy a civilek elleni atrocitásokkal hagyjon fel. Testvérére olyannyira megharagudott, hogy másnap Balogh Istvánnak megparancsolta, hogy portyázzon Szered alatt és amennyiben lehetősége van Eszterházy Józsefet fogja el. A második levél Starhembergnek szólt. Eszterházy a korábban említett égetéseket kérte számon Starhembergen, továbbá azt, hogy Szokolcáról több nőt is rabságra vettetett. Választ követelt és megfenyegette német kollégáját, hogy annak elmaradása esetén ők is hasonlóan fognak eljárni. Július 23-án Fáy István strázsamesternek parancsot adott különböző labanc személyek feleségeinek elfogására.²⁴

Időközben lezajlott Detrekő ostroma. Bár Thaly azt írja, hogy az Eszterházy által küldött erősítés nem jutott be a várba, ennek némileg ellentmondanak a Turóczy által Eszterházyhoz augusztus 2-án írt levél alábbi sorai, melyekből világosan látszik, hogy Turóczynak meg lett volna a lehetősége a parancsnokság átvételére: „egymás után lövetelle, úgy hogy bent livin az várban, alig tuttam ki gyűnny...”²⁵

Starhemberg hét napi körülrázás, majd három napi lövetés és egy sikertelen roham után július 21-én megegyezett a várat védő Stupavszky Andrással és Verbay Ferencsel arról, hogy a védők szabadon elvonulhatnak. Szavát azonban megszegte, és a várat védő hajdúkat elfogatta. Turóczy Gáspár tudósítása szerint Starhemberg mintegy kétszáz katonát vesztett az ostrom során. Starhemberg három nappal később már Trencsén alatt termett, áttörte a kuruc blokádot, és az elmúlt hetekben rabolt élelmiszert bevitte a városba. Július 28-án pedig rövid ostrom után bevette Jókő várát is.²⁶

Eszterházy ezekben a napokban többször is a bizonytalankodás jeleit mutatta. Ocskay parancsnoksága alatt ugyan igyekezett nagyobb katonai erőt összpontosítani, ezt azonban elentétes parancsai miatt nem sikerült megfelelően felhasználnia. A határozatlanság végeredménye az lett, hogy a kurucok több támaszpontjukat is elvesztették. Ezt érezte Eszterházy is, ennek megfelelően cselekedett: A labanc Pálffy János által elkövetett gyűjtogatások megtorlásaiképpen két parancsot is küldött Balogh Ádámnak, hogy Pálffy birtokait, Pudmericet és Királyfalvát égettesse fel. Július 29-én pedig Szalakúzon haditanácsot tartott Ocskayval. Csáky Mihályt öt ezreddel átküldte a Vágon, hogy nyugtalanítsa Starhemberg seregét. Ha a németek Ocskay ellen indulnának, akkor egyesüljön a brigadérossal, ha pedig a Csallóközbe, akkor egészen odáig kísérik őket, majd térjenek vissza Érsekújvárhoz. Ocskaynak pedig július 31-én újabb parancsot adott a Morvaországba való betörésre.²⁷

Ocskay, miután visszatért csapataihoz, szétugrasztotta a Sasvárba élelmiszert vivő Steinville ezredet. Thaly Kálmán szerint Ocskay katonái mintegy 400 németet vágtak le, 500 lovat és temérdek fegyvert, illetve hadi jelvényeket zsákmányoltak. Erre Starhemberg elhagyta Szered melletti táborát, és ismét Ocskay ellen indult, aki azonban ezúttal is sikeresen tért ki előle. Starhemberg nem tudott jelentős eredményt felmutatni, majd augusztus 16-án visszatért Lipótvárhoz.²⁸

Rabutin és Pálffy dunántúli égetéseiről, melyek Eszterházy birtokait is érintették, augusztus 20-án számolt be a fejedelemnek. Azt is feltételezte, hogy Rabutin egyesülni kíván Starhemberggel, és közösen Érsekújvár bevételére készülnek. Továbbá beszámolt arról, hogy ezredei legénységének nagy része hazaoszlott, hogy részt vegyen az ez idő tájt

esedékes mezőgazdasági munkálatokban, hiszen rendszeres zsoldot a kuruc állam továbbra sem tudott biztosítani. Ezekre a hírekre a fejedelem kétszer is reagált. Először augusztus 25-én, melyben értetlenségét fejezte ki az ellenség Érsekújvár elleni szándékával kapcsolatban, majd elmagyarázta Eszterháznak, hogy amennyiben Rabutin nem indulna el Erdély felé, akkor neki át kell kelnie a Vágon, és az ottani csapatokkal Morvaországba kell betörnie.²⁹

Másnap Rákóczi újabb, ezúttal éles, helyenként már-már gunyoros hangvételű levelet küldött Eszterháznak, melyben elítélte borúlátásáért. Itt szeretnénk megjegyezni, hogy miután Eszterházy számos levelét olvastuk, megállapíthatjuk, hogy a fent említett augusztus 20-i irat semmivel sem drámaibb, mint más üzenetei melyben a csapatok fizetetlensége, vagy eloszlása miatt panaszkodik. Rákóczi a fejére olvasta Eszterháznak, hogy Pápa és javai pusztulása miatt szomorkodik, holott az ellenség már más városokat is felpredált, de ezeket a kurucok újjáépítették. A levél talán legmegdöbbentőbb, legérzékletlenebb sorai csak ezután következtek: „A népét levágta? igen jól cselekedte, miért nem futott előtte, mint mások, és ezzel magát hamishitűvé tévén Confoederációkhoz, tőlünk is megérdemelte volna annak büntetését.”³⁰ A fejedelem viszonylag könnyen beszélhetett, hiszen a harcoktól az ő birtokai feküdtek a legtávolabb.³¹

Eszterházy és Rákóczi nézeteltérését azonban az események gyorsan túlhaladták, hiszen már augusztus 24-én – a fent tárgyalt irat keletkezése előtt – Starhemberg ismét megjelent Nyitra alatt, és ostrom alá vette a várost. Bottyán erre összehívta a dunántúli nemesi felkelést, hogy hadainak létszámát felduzzassza, és augusztus 26. és 28. között Bezerédjvel együtt betörték Ausztriába, ahol mintegy 60–70 helységet gyújtottak fel. József császár és a haditanács a hírek hallatára azonnal visszarendelte Starhemberget, aki szeptember 8-án már Sopron környékén állomásozott.³²

Eszterházy augusztus végén már tisztában volt azzal, hogy Rabutin Erdélybe készül. A kuruc vezetés valahol a Duna és a Tisza között szerette volna feltartóztatni. Ugyanakkor abban is biztosak voltak, hogy Rabutin Herbevillehez hasonlóan Zsibónál fog bevonulni Erdélybe, ezért Rákóczi parancsot adott Pekry Lőrincnek a szorosok még alaposabb megerősítésére, Eszterháznak és Károlyinak pedig megparancsolta, hogy erőiket egyesítve tartóztassák fel Rabutint. Thaly szerint Eszterházy a felvidéki kuruc csapatok jelentős részét magával vitte erre az expedícióra. Távolléte idejére Ocskay Lászlót tette meg helyetteséül. Csapataival Tótkesziről Honton keresztül Veresegyházához vonultak. A vonulást ellátási gondok és Eszterházy betegsége nehezítette.³³

Ugyanakkor Eszterházy portyázói útján értesült róla, hogy Rabutin Budánál átkelt a Duna bal partjára. Rákóczi ezután azt a parancsot adta Eszterháznak és Károlyinak, hogy nyílt harcban ne próbálják megtámadni Rabutint, hanem éjszakai rajtaütésekkel nyugtalanítsák seregét, azonban ha Rabutin Szeged felé indulna, akkor Eszterházy késlekedés nélkül térjen vissza a Vág vidékére. Eszterházy azt javasolta Károlyinak, hogy csapataikat három részre osztva üssenek rajta az ellenségen. Szeptember 1-én azonban jelentette a fejedelemnek, hogy Rabutin szekerekkel vette körül a táborát, így tehetetlenek. Azt javasolta a fejedelemnek, hogy hagyják az időközben dél felé forduló Rabutin üldözését, és minden erejükkel forduljanak Starhemberg ellen. Ocskay és Károlyi a Vág mellett, ő pedig a Dunántúlon vehetné fel a harcot a császári-királyi erőkkel.³⁴

Miután a fejedelem felismerte, hogy akárcsak két évvel korábban Herbevillet, úgy most Rabutint sem fogják tudni megállítani, ezért, hogy a Vág mellékén nagyobb baj ne történjen, parancsot adott Eszterháznak, hogy csapataival térjen vissza korábbi állomáshelyére. Eszterházy szeptember 7-én Ipolyságról biztosította Rákóczit, hogy a kapott utasításnak megfelelően fog eljárni, bár felhívta a fejedelem figyelmét egy korábbi haditanácsra, melyben arról határoz-

tak, hogyha Starhemberg a Vág mellett maradna (ami nem történt meg), akkor ő csapataival átmehet a Dunántúlra, és csak ezért hozakodott elő a dologgal. Ezek után Eszterházy csapataival gond nélkül visszatért Érsekújvárra, Rabutin pedig szeptember végén anélkül érkezett Erdélybe, hogy a kuruc csapatok ebben jelentősen akadályozták volna.³⁵

Harc Starhemberg ellen, Eszterházy áthelyezése a Dunántúlra

Eszterházy visszatérése után igyekezett Starhemberg seregét a Dunántúlról elvonni, hogy Bottyán csapatait tehermentesítse. Ezért szeptember 16-án Bagossy Pál gyalogságával a legfontosabb Vág parti átkelőt, Szered várát kezdte ostromolni. Csáky Mihályt egy lovas különítménnyel Szered és Nagyszombat közé küldte, hogy a Starhemberg által Nagyszombaton hagyott mintegy 4000 katonát szemmel tartsa. Hasonló feladatot adott Balogh Istvánnak is, akinek Diószeghez kellett mennie, hogy az esetlegesen Pozsony felől küldendő erősítést feltartóztassa. A Morvaországból nemrég visszatért Ocskayt pedig Orosz Pál és Niházy György ezredével megerősítve újabb portyára küldte.³⁶

Bagossy hajdúi szeptember 16-án a bal parton lévő sáncokból a németeket kiszorították, akik a hidat úgy próbálták megtartani, hogy annak közepére barikádot emeltek, és abból tüzeltek a támadókra. Bagossy 17-én bevette a barikádot és éjjel magasságában rohamot vezényelt Szered ellen, ezt azonban a császári-királyi csapatok visszaverték. Szeptember 21-én Starhemberg Pozsonyból Szeredhez ment. Eszterházy terve ezzel sikerrel járt, Bottyán erőit tehermentesítette. Starhemberg sem télenkedett, és erőit azonnal a hid visszafoglalására küldte, de rohamukat a kurucok visszaverték. Eszterházy ezután felgyújtatta a hidat, hiszen Szered közelsége miatt amúgy sem tudták volna tartósan megtartani, majd visszavonult Kisfaludhoz. Ezért az akciójáért Rákóczi szeptember 27-én dicséretben részesítette.³⁷

Az ezt követő napokban elsősorban manőverező és portyázó harcok folytak, melyeknek keretében Starhembergnek sikerült Ocskay csapatait a Vág bal partjára visszaszorítani, Ocskay azonban egy Beckó elleni rajtaütés után, október 13-ra visszaszerezte a Vágon túli pozícióit. A császári-királyi csapatokat ezután kisebb lovas portyákkal igyekezett nyugtalanítani, melyeknek nem sok haszna volt. Az ellenség a Vágon túl erős védelmi vonalakat hozott létre. Ez Rákóczi figyelmét sem kerülte el, és elmarasztalta Eszterházyt, amiért a szeredihez hasonló hadműveletekkel nem próbálkozott.³⁸

Bercsényi október végén meglátogatta a Vág vidéki kuruc hadakat, és nagyon elégedetlen volt a látottakkal. Így aztán Rákóczi és Bercsényi úgy határoztak, hogy változtatásokat eszközölnek a vezetésben. Bottyán a Dunántúlon már többször kérte a felmentését, fásultságra, illetve egészségügyi okokra panaszkodva. Így aztán megszületett a döntés Bottyán és Eszterházy helycseréjéről. Az év hátralévő részében Eszterházy még a Felvidéken, főleg Érsekújváron tartózkodott, majd 1707. december 25-én Sümegen Bottyán hivatalosan is átadta a dunántúli kuruc hadsereg vezetését Eszterházy Antalnak.³⁹

JEGYZETEK

1. II. Rákóczi Ferenc fejedelem emlékiratai a magyarországi háborúról, 1703-tól annak végéig. Ford. Vas István, bev., jegyz. Köpeczi Béla. Budapest. 1978. 386. old.; Mészáros Kálmán (2006): II. Rákóczi Ferenc tábornokai és brigádérosai. A kuruc katonai felső vezetés létrejötte és hierarchiája 1703–1711. 48., 52–53., 57–59. old.; Rittling László (2014): Eszterházy Antal első hónapjai II. Rákóczi Ferenc szolgálatában. In. Döbör András–Zeman Ferenc (szerk.): Tanulmányok a magyar történelemből a kora újkortól a legújabb korig. Szeged.

2. Thaly Kálmán (1877): Archivum Rákócziánum. Székesi gróf Bercsényi Miklós főhadvezér és fejedelmi helytartó levelei Rákóczi Fejedelemehez. I. osztály: Had- és belügy. V. kötet. Budapest, 1877. 362. old.
3. Köpeczi Béla–R. Várkonyi Ágnes (2004): II. Rákóczi Ferenc. 3. jav. kiad. Budapest. 333–337. old.; R. Várkonyi Ágnes (2007): Az ónodi országgyűlés. Régi és új kérdésekkel. Hadtörténelmi Közlemények 2007/4. szám 1137–1138. old.; Thaly Kálmán (1901): Gróf Eszterházy Antal kurucz generális tábori könyve 1706–1709. Függelék Gróf Eszterházy Dániel tábornok jegyzőkönyve. Budapest, 1901.; MNL OL G19 7.d. II.2.e/A 26–27. folio. Eszterházy Antal II. Rákóczi Ferencnek 1707. január 12.; MNL OL P 396 – 1. sorozat: Ser. I. registrata – 1707. jan. Fasc. 1. A. 4. 34–37. folio. Eszterházy Antal Forgách Simonnak 1707. január 15.; MNL OL G19.7.d. II.2.e/A 50–51. folio. Eszterházy Antal II. Rákóczi Ferencnek 1707. január 23.
4. Köbölkút, Gbelce község a mai Szlovákiában.
5. MNL OL G24. 1.d. II.6.a 130–131. folio. Eszterházy Antal Bercsényi Miklósnak 1707. február 9.; OSZK Kt. Fol. Hung. 1389/6 339–340. folio. Bezerédj Imre Eszterházy Antalnak 1707. február 27.; Thaly (1901) 487–490. old.; <http://mek.oszk.hu/09400/09477/html/0018/1627.html#ref4> 2015. 01. 24.
6. Heckenast Gusztáv (1985): A Rákóczi-szabadságharc. In: Borus József (szerk.): Magyarország hadtörténete I. 2. jav. kiad. 1985. 382–383. old.; <http://mek.oszk.hu/09400/09477/html/0018/1628.html> 2015. 01. 24.; Thaly (1901) 484., 493., 497–499. old.; OSZK Kt. Fol. Hung. 1389/18 177–178. folio. Eszterházy Antal Bercsényi Miklósnak 1707. február 28.
7. OSZK Kt. Fol. Hung. 1389/6 227–228. folio. Eszterházy Antal Bercsényi Miklósnak 1707. március 4.; MNL OL P 396 – 1. sorozat: Ser. I. registrata – 1707. márc. Fasc. 1. A. 5. 36–39. folio. Eszterházy Antal Károlyi Sándornak 1707. március 11.
8. OSZK Kt. Fol. Hung. 1389/6 229–230. folio. Eszterházy Antal Bercsényi Miklósnak 1707. március 23.; Thaly (1901) 503–506. old.; Thaly Kálmán (1905): Ocskay László. II. Rákóczi Ferencz fejedelem brigadérosa és a Felső-Magyarországi hadjáratok 1703–1710. I. kötet Budapest 99–101. old.
9. OSZK Kt. Fol. Hung. 1389/6 229–230. folio. Eszterházy Antal Bercsényi Miklósnak 1707. március 23.; OSZK Kt. Fol. Hung. 1389/18 170. folio. Eszterházy Antal Bercsényi Miklósnak 1707. április 13.; Thaly (1901) 507–508., 511–512. old.; Thaly (1905) 101–103. old.
10. Thaly (1901) 513. old; Thaly (1905) 104. old.
11. Thaly (1901) 10–11., 13–15., 517. old.; Thaly (1905) 105. old.
12. Thaly (1901) 24. old.
13. Thaly (1901) 16–19., 24–25. old.
14. Heckenast (1985) 387. old.; Köpeczi–R. Várkonyi (2004) 358–362. old.
15. G. Etényi Nóra (2007): Az ónodi országgyűlés a Wienerisches Diariumban és a Boston News-Letterben. Hadtörténelmi Közlemények.2007/4. szám. 1323–1324., 1329–1330. old.; Kincses Katalin Mária (2013): Theatrum Europaeum. A Rákóczi-szabadságharc krónikája az európai kulturális színtéren. Budapest, 2013. 391–392. old.; Köpeczi–R. Várkonyi (2004) 263.; R. Várkonyi (2007) 1144–1148.; Tóth Ferenc (2007): Az ónodi országgyűlés francia szemmel. Hadtörténelmi Közlemények. 2007/4.szám. 1306–1307. old.
16. OSZK Kt. Fol. Hung. 1389/6 235–236. folio. Eszterházy Antal Bercsényi Miklósnak 1707. május 18.; OSZK Kt. Fol. Hung. 1389/6 237–238. folio. Eszterházy Antal Bercsényi Miklósnak 1707. május 22.
17. Thaly (1901) 527–533. old.; Thaly (1905) 108–110. old.
18. Thaly (1905) 111–112. old.
19. Thaly (1905) 113–115. old.
20. OSZK Kt. Fol. Hung. 1389/6 241–243. folio.; Kincses (2013) 396. old.
21. Thaly (1901) 547. old.; Thaly (1905) 115. old.; Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen. Spanischer Successions-Krieg. Feldzug 1707. Nach den Feldachten und anderen authentischen Quellen bearbeitet in der Abtheilung für Kriegsgeschichte von Carl Freiherrn von Hipssich und Camillo Freiherrn Komers von Lindenbach. I. Serie. IX. Band. Wien, 1883. 299. old.
22. Thaly (1901) 551. old.; Thaly (1905) 116–117. old.

23. Thaly (1901) 554. old.
24. Thaly (1901) 554–557. old; Thaly (1905) 117–118. old.
25. OSZK Kt. Fol. Hung. 1389/7 81. folio. Thuróczy Gáspár Eszterházy Antalnak 1707. augusztus 2.; Thaly (1905) 119. old.
26. OSZK Kt. Fol. Hung. 1389/7 81. folio. Thuróczy Gáspár Eszterházy Antalnak 1707. augusztus 2.; Thaly (1905) 119–120. old.
27. Thaly (1901) 558–560. old.; Thaly (1905) 121. old.
28. Thaly (1905) 123–127.
29. OSZK Kt. Fol. Hung. 1389/18 129. folio. Gundelfinger Dániel Eszterházy Antalnak 1707. augusztus 16.; OSZK Kt. Fol. Hung. 1389/6 378–379. folio. Révay Gáspár Eszterházy Antalnak 1707. augusztus 17.; OSZK Kt. Fol. Hung. 1389/6 248. folio. Eszterházy Antal II. Rákóczi Ferencnek 1707. augusztus 20.; Thaly Kálmán (1873): Archivum Rákócziánum. II. Rákóczi Ferenc levéltára, bel- és külföldi irattárakból bővíve. I. osztály: Had- és belügy. II. kötet. Pest. 83–86. old.; Thaly (1901) 558. old.
30. Köpeczi Béla (1958): II. Rákóczi Ferenc válogatott levelei. Budapest. 138–139. old.
31. OSZK Kt. Fol. Hung. 1389/6 248. folio. Eszterházy Antal II. Rákóczi Ferencnek 1707. augusztus 20.; Köpeczi Béla (1958): II. Rákóczi Ferenc válogatott levelei. Budapest. 138–139. old.
32. <http://mek.oszk.hu/09400/09477/html/0018/1630.html> (2015. 04. 05.); A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. A család megbízásából kiadja: Gróf Károlyi Tibor. S.a.r.: Géresi Kálmán. V. kötet. Budapest, 1897. 657–658. old.
33. Károlyi (1897) 669–670. old.; P 396 – 1. sorozat: Ser. I. registrata – 1707. aug. Fasc. 1. A. 70. 100–101. folio. Eszterházy Antal Károlyi Sándornak 1707. augusztus 28.; OSZK Kt. Fol. Hung. 1389/18 217. folio. Eszterházy Antal II. Rákóczi Ferencnek 1707. augusztus 29.; <http://mek.oszk.hu/09400/09477/html/0018/1633.html> (2015. 04. 11.)
34. AR I/II. 89–90. old.; P 396 – 1. sorozat: Ser. I. registrata – 1707. aug. Fasc. 1. A. 79. 110–113. folio. Eszterházy Antal Károlyi Sándornak 1707. augusztus 30.; OSZK Kt. Fol. Hung. 1389/6 249–250. folio. Eszterházy Antal II. Rákóczi Ferencnek 1707. szeptember 1.
35. AR I/II. 93–94. old.; Kovács Ágnes (1989): Károlyi Sándor. Budapest. 95–96. old.; J. L. Bussy de Rabutin (2004): Emlékiratok a magyarországi háborúkról. In. Köpeczi Béla–R. Várkonyi Ágnes (szerk.): Rákóczi tükrök I. Budapest, 2004. 281–282. old.; <http://mek.oszk.hu/09400/09477/html/0018/1633.html> (2015.04.12.); OSZK Kt. Fol. Hung. 1389/6 251–254. folio. Eszterházy Antal II. Rákóczi Ferencnek 1707. szeptember 7.
36. Thaly (1901) 569. old.; Thaly (1905) 135. old.
37. AR I/II. 106–109. old.; Thaly (1905) 136–137. old.
38. OSZK Kt. Fol. Hung. 1389/6 255–256. folio. Eszterházy Antal II. Rákóczi Ferencnek 1707. október 8.; AR I/II. 111–113. old.; Thaly (1905) 138–143. old.
39. OSZK Kt. Fol. Hung. 1389/6 359–362. folio. Bezerédj Imre Eszterházy Antalnak 1707. szeptember 6.; Thaly Kálmán (1883): Archivum Rákócziánum. Bottyán János vezénylő tábornok levelezései s róla szóló más emlékezetre méltó iratok 1685–1716. I. osztály: Had- és Belügy. IX. kötet. Budapest. 439., 465. old.; Bánkúti Imre (2005): Veszprém megye a Rákóczi-szabadságharcban. Balatonfüred Városért Közalapítvány kiadványai 18. Veszprém. 59. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- II. Rákóczi Ferenc fejedelem emlékiratai a magyarországi háborúról, 1703-tól annak végéig. Ford. Vas István, bev., jegyz. Köpeczi Béla. Budapest. 1978.
- A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. A család megbízásából kiadja: Gróf Károlyi Tibor. S.a.r.: Géresi Kálmán. V. kötet. Budapest, 1897.
- Bánkúti Imre (2005): Veszprém megye a Rákóczi-szabadságharcban. Balatonfüred Városért Közalapítvány kiadványai 18. Veszprém.
- Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen. Spanischer Successions-Krieg. Feldzug 1707. Nach den Feldachten und anderen authentischen Quellen bearbeitet in der Abtheilung für Kriegsgeschich-

- te von Carl Freiherrn von Hipssich und Camillo Freiherrn Komers von Lindenbach. I. Serie. IX. Band. Wien, 1883.
- G. Etényi Nóra (2007): Az ónodi országgyűlés a Wienerisches Diariumban és a Boston News-Letterben. *Hadtörténelmi Közlemények*. 2007/4. szám. 1316–1337. old.
- Heckenast Gusztáv (1985): A Rákóczi-szabadságharc. In: Borus József (szerk.): *Magyarország hadtörténete I. kötet*. 2. jav. kiad. 1985. 339–403. old.
- <http://mek.oszk.hu/09400/09477/html/0018/1633.html> (2015. 04. 12.)
- J. L. Bussy de Rabutin (2004): Emlékiratok a magyarországi háborúkról. In: Köpeczi Béla–R. Várkonyi Ágnes (szerk.): *Rákóczi tükör I. kötet*. Budapest. 262–284.
- Kincses Katalin Mária (2013): *Theatrum Europaeum. A Rákóczi-szabadságharc krónikája az európai kulturális színtéren*. Budapest.
- Kovács Ágnes (1989): Károlyi Sándor. Budapest.
- Köpeczi Béla (1958): II. Rákóczi Ferenc válogatott levelei. Budapest.
- Köpeczi Béla–R. Várkonyi Ágnes (2004): II. Rákóczi Ferenc. 3. jav. kiad. Budapest.
- Mészáros Kálmán (2006): II. Rákóczi Ferenc tábornokai és brigadérosai. A kuruc katonai felső vezetés létrejötte és hierarchiája 1703–1711.
- R. Várkonyi Ágnes (2007): Az ónodi országgyűlés. Régi és új kérdésekkel. *Hadtörténelmi Közlemények* 2007/4. szám 1119–1157. old.
- Rittling László (2014): Eszterházy Antal első hónapjai II. Rákóczi Ferenc szolgálatában. In: Döbör András–Zeman Ferenc (szerk.): *Tanulmányok a magyar történelemből a kora újkortól a legújabb korig*. Szeged. 15–25. old.
- Thaly Kálmán (1873): *Archivum Rákócziánum*. II. Rákóczi Ferenc levéltára, bel- és külföldi irattárakból bővítve. I. osztály: Had- és belügy. II. kötet. Pest.
- Thaly Kálmán (1877): *Archivum Rákócziánum*. Székesi gróf Bercsényi Miklós főhadvezér és fejedelmi helytartó levelei Rákóczi Fejedelemez. I. osztály: Had- és belügy. V. kötet. Budapest.
- Thaly Kálmán (1883): *Archivum Rákócziánum*. Bottyán János vezénylő tábornok levelezései s róla szóló más emlékeztetreméltó iratok 1685–1716. I. osztály: Had- és Belügy. IX. kötet. Budapest.
- Thaly Kálmán (1901): Gróf Eszterházy Antal kurucz generális tábori könyve 1706–1709. Függelék Gróf Eszterházy Dániel tábornok jegyzőkönyve. Budapest.
- Thaly Kálmán (1905): Ocskay László. II. Rákóczi Ferencz fejedelem brigadérosa és a Felső-Magyarországi hadjáratok 1703–1710. I. kötet. Budapest.
- Tóth Ferenc (2007): Az ónodi országgyűlés francia szemmel. *Hadtörténelmi Közlemények*. 2007/4. szám. 1305–1316. old.

**„ITEM PRAEVARICATOIRES SEXTI PRAECEPTI.”
PARÁZNÁK ÉS GYERMEKEIK A 18. SZÁZADI CSETNEKI
EVANGÉLIKUS ANYAKÖNYVEKBEN**

**„ITEM PRAEVARICATOIRES SEXTI PRAECEPTI.”
FORNICATING PEOPLE AND THEIR CHILDREN IN THE 18. CENTURY
LUTHERAN REGISTERS IN CSETNEK**

ABSTRACT

Those men and women who offend against the Sixth Commandment were disapproved in all communities, the church law and secular law inflicted a serious punishment on them. The fornicating and adulterous people could have been fined, flogged, expelled from the city or put in the pillory. Their actions were recorded not only in the city or the canonical visitation minutes, but their sins and, in most cases, the conceived children got into the register of births, marriages and deaths. This study examines the cases registered in the Lutheran register of marriages and christening of Csetnek: there were bachelors, married men, widowers, soldiers, nobles, locals and foreigners among the immoral men. Their partners were seduced fiancées, widows, foreigners, nobles, married women, army-wives and strumpets. Together with the christening, the children conceived in sin got the mark of the vicars and the community, which the parents could have eliminated only by their marriage. From the middle of the 1780s, the vicars of Csetnek regarded the children, who were conceived out of wedlock but were born after the wedding of the parents, as legitimate children.

1. Bevezetés

A házasság „a paráznság kárhozatának elkerülése végett arra képes emberek által köntendő, ha a szüzesség ajándékát megtartani képtelenek” olvashatjuk Mikulik József megfogalmazásában a Confessio Pentapolita vontakozó cikkelyét.¹ A premaritális kapcsolatból született gyermekek lehetőségei igen korlátozottak voltak: nem örökölhettek atyjuk vagy anyájuk, nem gyakorolhatták polgári jogait, és sokszor életük végéig magukon viselték anyjuk és apjuk paráznságának jelét. Jelen tanulmányban a csetneki evangélikus anyakönyvek bejegyzéseinek keresztül mutatjuk be egy 18. századi mezővárosban előforduló 6. parancs elleni kihágásokat, az azokból megszületettek számát, és a lelkészek minősítési szokásait.² Megvizsgáljuk, hogy mit árulnak el a lelkési bejegyzések az anyákról és az apákról: milyen családi állapotúak voltak, helybeliek voltak-e többségében vagy idegenből érkezők, milyen arányban voltak közöttük a visszaeső paráználkodók és házasságtörők stb.

A vizsgálat forrását a csetneki evangélikus egyház anyakönyvei³ adják, amelyek Csetnek mezőváros, Gencs, Rekenye és Sebespatak filiák lakóinak életében nyújtanak bepillantást az 1680-es évektől.⁴ Csetnek település a környező hegyekben található vasércbányászata és feldolgozása révén vált ismertté és híressé.⁵ A lutheri tanok gyorsan terjed-

* Baros-Gyimóthy Eszter Márta PhD-hallgató, PPKE BTK Történettudományi Doktori Iskola Életmód-történeti Műhely.

tek, hiszen a pártolójuk volt a város földbirtokos családja, a Csetnek is; a katolikus templom az 1530-as években került az evangélikusok hívek kezére.⁶ A keresztelési anyakönyvek 1683 szeptemberétől ismertek, a házasságkötési adatokat 1692 januárjától, míg a temetésekre vonatkozó bejegyzéseket 1684 januárjától jegyezték fel a lelkészek. Mindhárom anyakönyvben találunk valamilyen jelzést vagy bélyeget, amelyeknek közös gyökere a 6. parancsolat elleni véték. A vizsgált korszakban 33 házasságra lépő pár bűnbe esését⁷ regisztrálták (ez az összes házasságkötés 1,4%-a), illetve a keresztelési és temetési anyakönyvekben 183 gyermeket bélyegeztek meg a szüleik vétke miatt. A csak a temetési anyakönyvbe bejegyzett spurius gyermekek száma 9. Esetükben szinte csak az illegitim voltuk – esetleg lakhelyük – az ismert: sem az anya nevét, de még a gyermek keresztnévét sem regisztrálták.

2. Paráznák, hitszegők és gyermekeik a törvény szemében

A törvénytelen testi kapcsolatot fenntartókat az egyházi és a világi törvények is elítélték, illetve a feltételezhetően ilyenből származó gyermekek legitimitását is megkérdőjelezték. A szász törvények szerint a törvénytelen ágyból származó gyermeket a szülei házassága sem tette legitimmé. Ha az életképes gyermek a házasságkötés napjától számítva a törvényesen megállapított idő előtt – a Szász tükör szerint ez 9 hónap, míg a magdeburgi jog 36 hétben határozza ezt meg –, vagy az apa halála után 10 hónap és 10 nap múlva született a gyermek, annak a legitimitása és így az örökösödési joga is megkérdőjelezhető. Buda város jogkönyve nem fogalmaz ilyen pontosan, csupán az idő előtt és a későn született kifejezéseket alkalmazza.⁸

A paráználkodó párokat több módon büntethették: megszokott volt a pár kényszerházassága, a pénzbüntetés, az egyház megkövetése,⁹ pellengérre állításuk, megvesszőzésük vagy akár a városból történő kiutasításuk is.¹⁰ A budai jogkönyv a titokban paráználkodó hajadonokkal szemben irgalmas volt: tiltották nyilvános megszégyenítésüket, ruhájuk elvételét stb., mert, ha nem esnek kétségbe, nem válnak szabad személlyé és magukba szállva még megjavulhatnak.¹¹ Debrecen magisztrátusa a paráznaság és házasságtörés bűnét először elkövetőre kisebb büntetést ítélt meg, de a visszaesőkre a fővesztést szabta ki.¹²

A szigorú szabályok idővel enyhültek: a 16. századtól a házasságkötés már törvényesítette az előzőleg született gyermeket,¹³ illetve egyre többször csak börtönbe vetették a hajadonokkal vétkező férfiakat. Mikulik Józsefnél olvashatjuk, hogy az 1709-ben negyedszerre is megesett Katalint az evangélikus egyház csak 3 vasárnapi pellengéren állásra és az egyház nyilvános megkövetésére ítélte.¹⁴ A 18. században a paráznaság már válóoknak számított a törvény előtt.¹⁵ Ugyanakkor a házasságkötés után 210 napra, tehát 7 hónapra született gyermeket törvényesnek ítélte meg a jog.¹⁶

3. A csetneki paráznák

Csetneken a törvényes és törvénytelen születések¹⁷ száma, illetve aránya a vizsgált korszak első 90 évében 1–2% között mozog, kivéve az 1690-es évtized kimagasló 3,4%-át.¹⁸ A bűnben fogant gyermekek számában 1750-től lassan emelkedő tendenciát látunk, amelynek okai között minden bizonnyal az anyakönyvezés minőségi változását is ki kell emelnünk.¹⁹ Az illegitim újszülöttek száma az 1780-as években ugrásszerűen megnőtt, a maximumot, 4,02%-ot – mely a 130 év átlagának majd a duplája – az 1790-es években érte el, amikor a születési, keresztelési csúcson már túllendült az egyházközség.²⁰

A keszthelyi törvénytelen ágyban fogant újszülöttek adatai is 1784-ben, 1786-ban és az 1790–1792 közötti években mutatnak kiugróan magas, 4–7%-os értékeket, majd némi visszaesés után 1802-től újra emelkedett értéken, 3–4% között stagnálnak.²¹ Az illegitimitás aránya a székelyföldi Szentegyházassfalván az 1775–1779 és 1790–1799 közötti években 4% fölötti volt, Kápolnásfalván a 18. század utolsó évtizedében meghaladta az 5%-ot, Lövétén a legmagasabb értéket, 3,3%-ot az 1780-as években mutatott, míg Homoródon a 2–2,6%-ot követően a 19. század első évtizedében 7%-ra ugrott fel.²²

A csetneki lelkészek minősítő szóhasználata változatos volt: a keresztelési és a temetési bejegyzésekben legtöbbször a *spurius*, *spuria* kifejezést alkalmazták – ez az összes minősítés 51,36%. Gyakran olvasható a megkeresztelt gyermekek neve mellett az *extra conjugium natus*, ill. *extra matrimonium natus*, *ex adulterio natus* és a ... *mense post copulam natus* – tehát a házasságkötés után hány hónappal, ritka esetben héttel született – kifejezéseket és ezek variációit. Csak a 17. utolsó és a 18. század első évtizedében találkoztunk az *inhonestus*, *inhonesta* bélyeggel.²³ Ebben az időszakban, 1708 tavaszáig teljesített lelkészi szolgálatot Bodó (Bodovini) András a csetneki evangélikus egyházközségben. Lelkészsége alatt a 4 *inhonestus* újszülöttnél kívül a többi 22 újszülöttet csak a *spurius*, *spuria* szavakkal illette. A gyermekek közül egy biztosan házasságba született: Spisak Mátyás és Szopko Katalin 1697. július 14-én kötött házasságot, majd november 4-én – alig 4 hónap múlva – anyakönyvezték törvénytelen lányukat, Annát. A menyasszony áldott állapotára a házasságanyakönyvezték törvénytelen lányukat, Annát. A családlapok összeállítása után hat illegitim gyermeköt bejegyzésekor semmi sem utalt. A családlapok összeállítása után hat illegitim gyermekről van tudomásunk, akiknek biztosan született még testvérük, viszont a szülők házasságkötésének idejét nem ismerjük. 1708 áprilisában vette fel a lelkészi hivatalt Antonius Sámuel, aki kereken 30 évig szolgálta az evangélikus híveket Csetneken és a filiákban. Az általa regisztrált anyakönyvi bejegyzésekben már szinte mindegyik minősítő kifejezés megtalálható. Ő jegyezte fel az első olyan anyát, aki másodszor esett a paráznaság bűnébe, és Antonius regisztrálta az első házasságtörést is: 1723. május 23-án tartották keresztség alá Istvánt, akinek apja Kierayn István, anyja Jávör János felesége! Az anyát sajnos nem találta meg, de az apa 1712 októberében vezette oltárhoz Lazán Jusstiniát, akitől 3 hónap múlva megszületett első gyermekük, Anna. A férfi tehát megszeplősítette mátkáját, majd 10 év múlva a hitszegés bűnébe is esett. A családlap tanúsága szerint a hűtlenség után, 1730-ban még egy gyermeke biztosan született a házaspárnak. 1716. március 4-én keresztelte a lelkész Marinát, aki törvénytelen ágyból született. Apja katona volt, anyja Nosko Katalin, aki a császárságnak engedett, s ezért a bűnéért a Magisztrátus kényszerházasságra ítélte. A házasságkötés óta eltelt idő szerepelt. 1729. március 20-i dátummal érdekes esetet olvashatunk: Herman Jakab és Zsuzsanna Anna lányát keresztelték, aki a paráznaság bűnében fogant és az esküvő után 2 hónappal született. A frigyet ferences szerzetesek előtt kötötték, hiszen „*cujus pater pontificius mater vero nostra*”, azaz az apa pápai, tehát katolikus, míg az anya a miénk, tehát lutheri hitű. 1733. január elején Handel Mária vétkétől volt hangos a templom és a város: tanúk előtt vallotta be vétkét, és nevezte meg törvénytelen gyermeke apját.

Antonius Sámuel halálától, 1738 augusztusától 1762-ig a lelkészek gyakrabban cserélődtek a csetneki egyházközségben: Ambrosius György 1746 júliusáig, a következő 8

évben Tubel Jakab, majd rövidebb intervallumokig Kubiny Éliás, Maior Pál és Mitsowsky Pál töltötték be ezt a tisztséget. Tevékenységük alatt az anyakönyvek vezetése nem volt annyira pontos, mint az őket megelőző időszakban, így feltételezhetően kevesebb erkölcs-telen cselekedetről emlékeztek meg. Néhány érdekes esetet azonban érdemes megemlíteni: 1740. december 5-én házasodott az erdélyi származású Tímár nevű inonestus férfi Klacsany Katalinnal. Az anyakönyvbe fel is jegyezték, hogy a pár idő előtt szentesítette a házasságot. Alig egy hónap elteltével tartották a keresztség fölött bűnbeesésük gyümölcseit: István és Mária gyermekeiket, megjegyezvén, hogy a gyermekek törvénytelen kapcsolatban fogantak. Sajnos a temetési anyakönyv 3 nap múlva a spuriosok haláláról tudósít. Esetük azért is érdekes, mert rajtuk kívül egy olyan törvénytelen gyermeket találtam a temetési anyakönyvekben, aki ugyan törvénytelen fogantatású, de szülei házasságkötése után született, ugyanakkor a temetési anyakönyvbe illegitim gyermekként jegyezték fel. Ettől a három gyermektől eltekintve az egész vizsgált korszakra igaz, hogy a törvénytelen ágyból fogant újszülött már a szülők házasságkötése legitimizálta, így a temetési anyakönyvben törvényesként jegyezték be. Egy 1793. május 6-i kereszteleési bejegyzés támasztja ezt alá: az ekkor törvénytelennek bélyegzett János szülei 4 hónap múlva léptek az oltár elé. A házassági bejegyzésben a párt minden joggal paráznának minősítette Pazár András lelkész, és feltehetőleg ugyanekkor húzta át a kereszteleési bejegyzés spurios minősítését is.

Ambrosius György lelkészsége alatt, 1745. február 2-án tartották keresztség alá Andrást, Stroka György és Demeter Istvánné gyermekét! A bejegyzés nem aggat bélyeget a gyermekre! A felállított családlapok között található Demeter István és Anna családja: házasságkötésük dátuma nem ismert, első gyermeküket 1727 júliusában keresztelték. A következő 23 évben még 5 gyermekük született, az utolsó 1744 márciusában; az 51 éves apát 1746. augusztus 12-én temették. Az 1745 februárjában született András tehát beleilene a születések közé, hiszen 11 hónappal az utolsó törvényes gyermek után született.

1762. január folyamán vette fel a lelkészséget Csetneken a már említett Institorius Sámuel, akit 25 éven keresztül szolgált az egyházközség híveit: az anyakönyveket rendszeresen vezette, és a bejegyzések bővelkednek az adatokban. 21 olyan házassági bejegyzést találtam, ahol az ifjú pár a paráznaság bűnbe esett, és további számos már házasságban született gyermeket, akik szintén a paráznaság bűnében fogantak. Az ilyen újszülöttek 1784. év végéig a keresztséggel együtt a spurios, spuria bélyegét is megkapták. Sok esetben a lelkész arról is informálta az utókort, hogy a házasságkötés óta mennyi idő telt el. 1785-től változást tapasztaltunk Institorius minősítési szokásában: 1786. február 14-én házasságra lépett Németh Péter és Kassaj Mária ugyanazon év novemberében kereszteltette elsőszülött Péter gyermekét, akinél a lelkész csak a házasság óta eltelt időt jegyezte fel. „Praevaricatores sexti praecepti” jegyezte meg az egyik pár esketésekor, ám az esküvő után 6 hónappal keresztelt gyermeket nem minősítette törvénytelennek, és még a 6 hónapot sem róta fel! A tendencia utódjánál is megfigyelhető: a házasságban született gyermekek döntően törvényes újszülöttekként kerültek feljegyzésre az anyakönyvbe.²⁴

Institorisnál a hatodik parancs ellen vétett párok esketésekor mindig megjegyezte, hogy a pár a tömegek által megbámulva, a tömegek megalázó tekintete előtt a templom csarnoka előtt vagy kapujában házasodott össze.²⁵ Szintén Institoriusnál találkozunk az első „utcanővel”: a hűtlen Czangár György és Wastar Mária rozsnyói „meretrix” gyermekét keresztelte a lelkész 1779. szeptember 26-án. Katonák, illetve feleségeik is többször előfordulnak a törvénytelen születésű gyermekek apjaként vagy anyjaként. Csak egy példa: 1777. július 22-én egy csetneki nemes ifjú és egy csalfa katonafeleség szerelemgyermekeit keresztelték. Megismertük Kragecz Annát, akinek 1780. november 2-án a gencsi Klenjk Andrástól született törvénytelen lányát keresztelték Zsuzsanna névre, majd 16 hónap múl-

va tartották keresztvíz alá törvénytelen Judit lányát, akinek apja az ardói lakhelyű Keres János volt. Több visszaeső parázna nővel találkoztunk a keresztelési bejegyzésekben, ahogy olyan férfiakkal is, akik miután megrontották a lányt, a következmények és a felelősség elől elmenekültek: ez történt Mihály Barbarával is, akinek házasságon kívül született fiát az apa nélkül keresztelték 1785 novemberében. Még egy érdekes esetet érdemes megemlíteni: az evangélikus anyakönyv tanúsága szerint 1785 decemberében született házasságon kívül János, akinek apja Oczenas György, gyalogos katona, édesanyja Ádám Zsófia volt. A pár egy év elteltével, 1786. december 17-én lépett házasságra a katolikus templomban. Az akkor 32 éves evangélikus vallású férfi, ill. apa és 19 éves szintén evangélikus mátkáját háromszori kihirdetés után adta össze a csetneki pap! Több gyermekük nem ismert.

1788-tól Kossany Sámuel töltötte be a lelkési tisztet Csetneken. 3 éves ténykedése ideje alatt 4 törvénytelen gyermek kereszteléséről kapunk információt, házasságot egyikük szülei sem kötöttek. A vizsgált korszak utolsó csetneki lelkésze Pazár András volt. 16 évnyi lelkészsége alatt mindössze 2 olyan gyermeket bélyegzett illegitimnek, akik mátkaság alatt fogantak és az esküvő után 1, illetve 8 hónappal születtek. A többi hasonló 8 helyzetben fogant újszülöttnél Pazár csak a hivatalos házasságkötés óta eltelt időt jegyezte fel, holott egyiküknél ez mindössze 3 hét volt; egy esetben még ezt sem írta fel. Ugyanakkor 7 pár esküvői bejegyzésénél jegyezte fel az utókornak, hogy vétkeztek a 6. parancs ellen. Pazár gyakran alkalmazta a pater putativ kifejezést az illegitim keresztelési bejegyzésekben. Hudácsik Mária, visszaeső parázna neve mellett azonban még ez sem szerepelt. A szakácsként dolgozó Máriának 1801. április 28-án született 1. törvénytelen gyermeke, Zsófia; 5 év múlva 1806. július 30-án második, András és a vizsgált korszakon túl, 1811 augusztusában a harmadik törvénytelen gyermekét is megkeresztelték Csetneken. És még két cirka történet esett Csetneken a 19. század elején. 1801. augusztus 15-én keresztelték Máriát és 1805. március 30-án Jánost, Lichy Zsuzsanna törvénytelen gyermekeit; az első esetben csak egy feltételezett apáról van információnk. Az ügy – mindamelllett, hogy az anya is visszaeső törvényszegő – a második gyermek apjánál vált érdekessé. A törvénytelen János apja ugyanis Hancsovszky György, kinek 1804 augusztusa óta törvényes felesége volt, és akitől 1805. március 1-én törvényes fiúgyermeke született. Az ügyhöz hozzá tartozik, hogy a törvényes György fiú alig 7 hónappal a házasságkötés után született, de ez csak a családlapból derült ki. Mind az apa, mind a törvényes felesége a környező településekről származó szolgálok voltak. Nem csak az imént említett György volt az egyetlen, akit a lelkész nem minősített, de a házasságkötéshez képest idő előtt érkezett. Ezeknél a gyerekeknél nem jelölik a koraszülöttséget, az éretlenséget a keresztelési anyakönyvben.²⁶ Évtizedenként 3–5 esettel találkoztunk a családlapokon. Kivételt képez Kossany Sámuel, akinél 3 évnyi lelkészség alatt 7 ilyen esetet találtunk! A papok és a lelkészek nem voltak tehát következtetések a minősítésben Csetneken sem. A szakirodalomban a hasonló esetek kapcsán Benda Gyula annak a véleményének adott hangot, miszerint az egyházközség lelki vezetője ilyenkor akceptálta a közösség által is elfogadott együttélést, és az abból született gyermekek törvényességét nem is kérdőjelezte meg.²⁷ „A bűn vagy véték a nép körében azon magatartások összessége volt, amelyeket a közvélemény elítélt”.²⁸

Sajnos a keresztelési anyakönyvben szereplő megbélyegzett gyermekek utóéletéről keveset tudunk mondani: a legtöbbjükéről ez az egyetlen adat. Néhányuk temetési időpontját sikerült beazonosítani,²⁹ egy „spuria” leány 15 évesen maga is törvénytelen gyermeket szült, és mindössze négyük házasságkötése ismert. Érdekes az 1787 januárjában született Pál esete, akinek apja és megszeplősített anyja épp fél éve voltak ekkor házasok. Pál is ugyanebbe a hibába esett a katolikus mátkájával: 1813. január 19-én a katolikus templom-

ban esküdtek, de a házasságot az evangélikus anyakönyvbe is feljegyezték.³⁰ Hasonlóan nehéz a – hoppon maradt – leányanyák további életének a nyomon követése. Kevés olyan megesett nőt találtunk, akit utána az egyházközségben vezettek oltár elé. Beazonosításukat ugyanis megnehezítik a gyakori vezetéknevek, illetve a bejegyzések adathiányos volta.

4. Összegzés

A csetneki evangélikus erkölcstelenkedő férfiak között találunk ifjút, házast és özvegyet, katonát, nemest és nemes ifjút, Csetneken tanuló diákot, helybelit és idegent, de a legtöbbjük szolgálatban állt valamely nemes családnál. A partnereik a megszeplősített mátkáik, özvegy asszonyok, idegenből érkező nők, nemesi származású nők, házasságban élők és utcanők voltak. Az 1780-as évek közepétől gyakoribb lett az idegenből származó leányanyák lakhely illetve származási hely megadása: többen laktak az egyházközség területén, alig néhányan érkeztek a környező vagy távolabbi településről.

A törvénytelen születések tényleges aránya valamivel magasabb lehetett Csetneken is, mint amit a lelkészek minősítése alapján meghatároztunk. Az utókorra fennmaradt számuk minden bizonnyal függött a lelkészek írásbeliségétől is, tehát hogy milyen alaposan vezették az anyakönyveket. Az 1780-as évek közepétől találkozunk némi enyhüléssel a törvénytelen ágyból fogant, de már a szülők templomi esküvője után született gyermekek irányában. Ez az enyhülés minden bizonnyal II. József rendeletével függ össze és nem csak a lelkész, Institoris Sámuel személyiségével. Amely gyermek házasságon kívül fogant és született, annak a kereszteléskor megkapott bélyegét a gyülekezet, így a lelkész sem felejtette el.

JEGYZETEK

1. Mikulik József (1917): A gömöri ág. hitv. evang. esperesség története 1520–1740. Pozsony. 12. old. A házasságban született gyermekek természetes és törvényes joggal bírtak. Demkó Kálmán (1890): A felső-magyarországi városok életéről a 15–17. században. MTA. Budapest. 112. old.
2. Terjedelmi okok miatt jelen tanulmányban nincs módom az elvégzett számítások, elemzések bemutatására és értékelésére, illetve az illeszkedő szakirodalom adataira és eredményeire is csupán utalni tudok.
3. Az anyakönyvek vezetéséről lásd: Kálniczky László (1998): A Magyar Országos Levéltár Filmtárában mikrofilmen őrzött anyakönyvek katalógusa. Tematikus konspektus. MOL. Budapest. 1. kötet 12–15. old.; Kováts Zoltán (1989): Az egyházi anyakönyvek forrásértékéről. In: Rác István (szerk.): Parasztság és magyarság. Tanulmányok Szabó István történetíró születésének 90. évfordulója tiszteletére. KLTE. Debrecen. 69–71. old.; Fügedi Erik (1980): Római katolikus anyakönyvek Magyarországon 1895-ig. In: Dányi Dezső (szerk.): Történeti Statisztikai Tanulmányok 4. KSH. Budapest. 217–220. old.; Gáthy Zsolt (1942): Anyakönyvezési szabályok kialakulása az esztergomi főegyházmegye területén. Klny. A Szemináriumi dolgozatok 1941–42. évi kötetéből. Budapest. 3–5. old.; Bárh Dániel (1999): A keresztelés anyakönyvezésének elterjedése a magyar katolikus egyház XVI-XVII. századi gyakorlatában. In: Ambrus Vilmos (szerk.): Hálók. Egyetemi dolgozatok Szilágyi Miklós 60. születésnapja alkalmából. ELTE BTK. Budapest. 98. old.
4. A csetneki anyakönyveket folyamatosan, elsősorban szöveges formában vezették, a magyarországi kópiákban található közel 50 évnyi keresztelési adathiányt a Kassai Megyei Levéltárban található felvételekből sikerült pótolni. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (továbbiakban MNL–OL) Mikrofilmtára C1589 és Statny archiv v Košiciach (továbbiakban ŠA KE) Zbierka cirkevných matrik (Egyházi anyakönyvek gyűjteménye) 826–829. A csetneki evangélikus anyaegyház anyakönyvei az interneten is kutathatóak: <https://familysearch.org/search/>

5. A megye és a város történetéről lásd: Bartolomaeides Ladislaus (1799): *Memorabilia Provinciae Csetnek. Excudebat Neosolii.*; Bartolomaeides Ladislaus (1806–1808): *Incltyi superioris Ungariae Comitatus Gömöriensis Notitia historico, geographico, statistica. Leutschoviae.*; Bél Mátyás (1992): *Gömör vármegye leírása (1749).* Debrecen.; Ila Bálint (1944–1976): *Gömör megye. I-IV. Akadémiai Kiadó. Budapest.*; Borovszky Samu (1904): *Gömör-Kishont vármegye. Apollo. Budapest.*; Gallo, Jan (1993): *Štitník 750.*; Györffy György (1987): *Az Árpád-kori Magyarország történetei földrajza. Akadémiai Kiadó. Budapest. 491. old.*; B. Kovács István (2009): *Gömörország. Egy tájhaza arcvonásai tényekben, képekben és gondolatokban. Gömör-Kishonti Múzeum Egyesület. Rimaszombat.*; Kollmann Örs László (2005): *Az észak-gömöri központi helyek középkori és újkori fejlődése. In. Csukovits Enikő–Lengyel Tünde (szerk.): Bártfától Pozsonyig. Városok a 13–17. században. MTA TTI. Budapest. 49–54. old. A józsefi népszámlálás idején Csetnek 2011 lakossal Rozsnyó és Dobsina után a megye 3. legnépesebb városa. Gencsenk 264 fő, Rekenyének 437 fő, Sebespataknak 335 fő lakosa volt. Dányi Dezső–Dávid Géza (1960): Az első magyarországi népszámlálás 1784–1787. KSH NKI. Budapest. 52–56. old. Bartolomaeides 1799-ben kiadott munkájában csetnek lakosainak száma 2020, Gencsen 264 lakos, Rekenyen 423 fő és Sebespatakon 313 lakos élt. Bartolomaeides Ladislaus (1799): *Memorabilia Provinciae Csetnek. Excudebat Neosolii. 63. old. A csetneki fuvarosok, a „formanyosok” a csetneken előállított vasat és a késztermékeket messzi vidékre szállították: többek között Pestre, Vácrá, Lévára, Debrecenbe, Nagyváradra. Bartolomaeides Ladislaus (1799): Memorabilia Provinciae Csetnek. Excudebat Neosolii. 166. old.; Bél Mátyás (1992): Gömör vármegye leírása (1749). Debrecen. 13. old.**
6. Prokopp Mária (2000): *A csetneki evangélikus templom középkori falképei. Credo. 2000/1–2. szám. 58. old. Több csetneki lelkész is jelentős szerepet vállalt a gömöri protestáns egyház életében, hárman is betöltötték a szuperintendensi hivatalt. Bodó András 1704 májusától 1708 márciusáig, Antonius Sámuel 1709 tavaszától 1738. augusztusi haláláig, Ambrozius György 1741 februárjától 1746 júliusáig. Borovszky Samu (1904): Gömör-Kishont vármegye. Apollo. Budapest. 416. old. Híres volt a város iskolája – 1538-ban már az épület felújításáról kapunk információt. Gallo, Jan (1993): *Štitník 750. 16. old. Hirneve távoli megyékből vonzották a diákokat, akik gyakran tűnnek fel az anyakönyvi bejegyzésekben is. A katolikus hitélet 1735-től szervezett keretek között tért vissza a város életébe: a csetneki katolikus anyaegyház anyakönyveit ekkortól vezették. Sajnos a forrás nem folytonos, rengeteg a hiányos év. A csetneki római katolikus anyaegyház a rózsnyói alesperesi kerülethez tartozott a 11 filiájával együtt, úgymint Gencs, Sebespatak, Feketelehota, Geczelfalva, Hamorfalva – Rozslosnya, Kuntaplócza, Ochtina, Pétermány, Restér, Rochfalva, Szlabos. A mindenkori csetneki plébános egyben az alesperesi tisztséget is betöltötte. Telgárti Lipót (1867): A csetneki plébánia története. Magyar Sion. 1867/5. szám. 205–208. old.; Diós István–Viczián János (1996): Magyar Katolikus Lexikon. II. Budapest. Csetnek szócikk. A katolikus egyházi anyakönyvek szintén megtalálhatóak az interneten: <https://familysearch.org/search/image/index#uri=https%3A%2F%2Ffamilysearch.org%2Fccapi%2Fsord%2Fwaypoint%2F9P3P-VZ9%3A107654301%2C113017701%2C129716101%3Fcc%3D1554443>**
7. A vizsgált 130 évben 3 olyan házasságra lépő párt találtam, akik a lelkész szerint a parázнасág bűnébe estek, de a családlapok adatai szerint annak a bűnnek nem született gyümölcse. Természetesen előfordulhat, hogy nem jegyezték fel az újszülött keresztelését, vagy esetleg temetését. Az is elképzelhető, hogy az anya – spontán vagy akarattal – abortált, amelyre esetükben az anyakönyvekben nem találtam utalást. A házasságkötési anyakönyvekben egy bejegyzésben olvashatjuk az „inhonestus deflorator” és háromban a „deflorata” kifejezést. Az erőszakos, feltehetően nem csetneki férfi, Philippus József 1758-ban lépett házasságra Spissak Katalin hajadonnal. A virágukat veszített menyasszonyok közül kettő nem az egyházközség településeiről érkezett, a harmadik egy csetneki hajadon.
8. Blazovich László–Schmidt József (2001): *Buda város jogkönyve I–II. Közreadja. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár. Szeged. II. 400. old.*

9. Balázs Kovács Sándor részletesen mutatja be a sárközi eklézsiakövetés gyakorlatát. Balázs Kovács Sándor (1994): A presbitérium szerepe a sárközi parasztság életében. Dunatáj. 1994/2–3. szám. 71. old. Az egyházfegyelmi eljárások és a penitencia-tartás részletesebb leírását találjuk Illyés Endre összefoglaló munkájában. Illyés Endre (1941): Egyházfegyelem a magyar református egyházban XVI–XIX. század. Debrecen. A forrás jellegéből kifolyólag elsősorban az elkövetett bűnről és annak gyümölcseről kapunk információt, a büntetés ritkán jelent meg az anyakönyvi bejegyzésekben.
10. Demkó Kálmán (1890): A felső-magyarországi városok életéről a 15–17. században. MTA. Budapest. 120. old. és Mikulik József (1917): A gömöri ág. hitv. evang. esperesség története 1520–1740. Pozsony. 84–85. old. Selmechányán a büntetést még akkor sem engedték el, ha a pár a születés előtt összeházasodott, hiszen a gyermek törvényességét így is kétségbe lehetett vonni.
11. Davori Relković Néda (1905): Buda város jogkönyve. Budapest. 215. old.
12. Blazovich László (2000): A peres eljárás a 15–16. századi alföldi városokban. Klny. a Bérczi Imre emlékkönyvből. SZTE. Szeged. 68. old. Minden városi jogkönyvben megtalálhatjuk a házasságtörök büntetési tételeit is, amely talán a legnagyobb bűn a házasság szentsége ellen. A budai törvénykönyv egyértelműen fogalmaz: „nem szabad sehol sem megtérni, hanem törvényből kell üldözni.” Davori Relković Néda (1905): Buda város jogkönyve. Budapest. 215. old. Más megítélés alá került a férj és a feleség cselekedete. A budai jogkönyv szerint a házasságot tört férjet a neje kívánságára le is fejezhették. Davori Relković Néda (1905): Buda város jogkönyve. Budapest. 239. old. A legsúlyosabb büntetést a kettős házasságtörök – nős férfi más feleségével paráználkodott – szenvedték el: „az így vétkezők egy sírba téve, ugyanazon karóval – közéjük tövis rakatván – átszúrassanak és elevenen temetessenek el.” Demkó Kálmán (1890): A felső-magyarországi városok életéről a 15–17. században. MTA. Budapest. 176. old.
13. Demkó Kálmán (1890): A felső-magyarországi városok életéről a 15–17. században. MTA. Budapest. 113. old. és Bod Péter (1836): Házassági törvény rajz vagy a házassági törvényekről való tanítás. Kolozsvár. 63. old.
14. Mikulik József (1917): A gömöri ág. hitv. evang. esperesség története 1520–1740. Pozsony. 129. old.
15. Bod Péter (1836): Házassági törvény rajz vagy a házassági törvényekről való tanítás. Kolozsvár. 111. old.
16. „A’ Székbírónak nem kell igen szörszál hasagatólag, ’s szorossan vis’gálni a’ fogantatás idejét, ha ’a kétséges szülemény akárhogy ’s mint törvényesnek számíttathatik.” Bod Péter (1836): Házassági törvény rajz vagy a házassági törvényekről való tanítás. Kolozsvár. 183. old.
17. A törvénytelen gyermekek nemi aránya a vizsgált korszakban Csetneken: 48,63% fiú, 45,36% lány és 6,01% ismeretlen nemű újszülött.
18. Az 1735-től hiányosan vezetett katolikus keresztelési anyakönyvek adatai azt mutatják, hogy az 1735–1737 közötti években a törvénytelen születésűek aránya 7,69%, amelynek oka minden bizonnyal az anyakönyvek vezetésének alacsony minősége volt. Tehát arányait tekintve az összes megkeresztelthez képest jóval több törvénytelen újszülött került feljegyzésre; a következő évtizedekben ez az arány 1,32% és 0% volt. Az 1760-as és 1770-es évek lassú emelkedése után az illegitimék aránya az 1780-as években ugrik meg hirtelen, majd lassul, de az emelkedés a 19. század elején sem áll meg! A megkeresztelt gyermekek száma az 1780-as évtizedben érte el a maximumát, majd erősen csökkenő tendenciába kezdett.
19. Az 1760-tól 1790-es évekig terjedő időszak magas számai mindenképpen egy lelkesz, Institoris Sámuel tevékenységéhez köthető: 1762 januárjától 1787 novemberében bekövetkezett haláláig vezette az ekléziát. Lelkészsége alatt nem csupán a bejegyzések száma nőtt meg, hanem minőségük, adatbőségük miatt is kiemelkednek a vizsgált korszakban.
20. Az 1710. évi pestisjárvány után a házasságok száma hirtelen megugrott, majd az előző évtized értékére esett vissza. Az esküvők száma az 1720-as évtizedtől dinamikusan emelkedett az 1770-es évekig, majd 20 éven keresztül ezen a magas értéken stagnált. Baros-Gyimóthy Eszter (2014): Házasságkötési szokások Csetneken az evangélikus és a katolikus anyakönyvek tükré-

- ben 1730 és 1807 között. In: J. Újváry Zsuzsanna (szerk.): Társadalmi- és életmód-történeti kalandozások térben és időben. A nyugat dunántúli végektől a Kárpátokig. PPKE BTK. Piliscsaba. 159–160. old. és 195. old. A 18. század végi nagyobb házassági kedv nem befolyásolta a törvénytelen ágyakban fogant gyermekek számának növekedését Csetneken.
21. Benda Gyula (2008): Zsellérből polgár–Társadalmi változás egy dunántúli kisvárosban. Keszthely társadalma, 1740–1849. L'Harmattan Kiadó. Budapest. 132. old.
  22. Pakot Levente (2006): Az illegitimitás geográfiája. Házasságon kívüli születések négy székelyföldi településen, 1775–1850. In: Hermann Gusztáv (szerk.): Areopolisz. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok, V. Hargita Kiadóhivatal. Csíkszereda. 43–73. old. Tárkány Szűcs Ernő szerint Magyarországon 1700 óta az összes élve született gyermek 6–10 ezreléke házasságon kívüli kapcsolatból született. Tárkány Szűcs Ernő (1981): Magyar jogi népszokások. Gondolat Kiadó. Budapest. 140. old.
  23. A katolikus anyakönyvekben a papok a következő kifejezéseket alkalmazták törvénytelen újszülöttekre: „ea forni”, tehát az anya paráználkodásból, „pater ignotus”, „pater incertus” és „illegitim”.
  24. Az esküvő óta eltelt időt az esetek többségében megjegyezték.
  25. 1767. március 12-i házasságkötési bejegyzés: „... ante atrium Templi, in summa frequentia hominum, copulati sunt.”
  26. Csetneki evangélikus anyakönyvek mindössze három olyan esetről adnak hírt, amikor az újszülött idétlenül, tehát idő előtt, éretlenül, fejletlenül érkezett a világra. 1720. szeptember 5-én Györgyöt a szülők házasságkötése után 7 hónappal és 22 nappal később „imaturus”-ként regisztrálták; 1741. január 6-án Mária, a fogantatás után 6. hónapra látta meg a napvilágot, illetve 1775. június 7-én, „infans imaturus Johannes” látta meg a napvilágot a Nosko–Geruska házaspárhoz, kiknek esküvője 8 hónappal és 18 nappal korábban volt. Közel 30 olyan kereszteleési bejegyzést találtunk, ahol a gyermek az apa halála után született; ilyenkor a „posthumus” jelzőt írták a megkeresztelt neve mellé. A bejegyzések alapján őket törvényesnek tekintette a közösség és a lelkészek is.
  27. Benda Gyula (2008): Zsellérből polgár–Társadalmi változás egy dunántúli kisvárosban. Keszthely társadalma, 1740–1849. L'Harmattan Kiadó. Budapest. 131. old. Lásd még: Nagy Olga (1989): Paraszti értékrend és magatartásformák. Gondolat Kiadó. Budapest.; Veres László (1984): Erkölcsei normatívák és tevékenységi típusok. KLTE. Debrecen.
  28. Tárkány Szűcs Endre (1941): Magyar jogi népszokások. Gondolat Kiadó. Budapest. 140. old.
  29. Azon gyermekek, akik szülei nem házasodtak össze átlagosan 0,16–1,6 évet éltek. Két évtizedben találunk magasabb értékeket, 6,67 évet 1730-as években és 4,25 évet a következő évtizedben, de ezen kohorszokban az esetszám 1–1: A családban felnövő gyermekek átlagéletkora szélesebb sávban mozgott: 0,66 évtől 12-ig terjedt.
  30. A katolikus anyakönyvben a lap szélén egy felkiáltójelet írtak, míg az evangélikusban rögzítették a hatodik parancs elleni vétség tényét is.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Ájus Ferenc–Hénye István (1992): Orozva csinált kölkök. (A házasságon kívüli születések története Magyarországon 1880–1910.) In: Dányi Dezső (szerk.): Történeti Demográfiai Füzetek. 1992/10. szám. 61–143. old.
- Balázs Kovács Sándor (1994): A presbitérium szerepe a sárközi parasztság életében. Dunatáj. 1994/2–3. szám. 65–74. old.
- Balázs Kovács Sándor (2000): Megesett lányok és a házasságon kívüli született gyermekek helyzete a Sárközben. In: Gaál Attila (szerk.): A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve. XXII. Szekszárd. 253–275. old.
- Baros-Gyimóthy Eszter (2014): Házasságkötési szokások Csetneken az evangélikus és a katolikus anyakönyvek tükrében 1730 és 1807 között. In: J. Újváry Zsuzsanna (szerk.): Társadalmi- és életmód-történeti kalandozások térben és időben. A nyugat dunántúli végektől a Kárpátokig. PPKE BTK. Piliscsaba. 153–199. old.

- Bartolomaeides Ladislaus (1799): *Memorabilia Provinciae Csetnek. Excudebat Neosolii.*
- Bartolomaeides Ladislaus (1806–1808): *Incltyi superioris Ungariae Comitatus Gömöriensis Notitia historico, geographico, statistica.* Leutschoviae.
- Bárh Dániel (1999): A keresztele anyakönyvezésének elterjedése a magyar katolikus egyház XVI-XVII. századi gyakorlatában. In: Ambrus Vilmos (szerk.): *Hálók. Egyetemi dolgozatok* Szilágyi Miklós 60. születésnapja alkalmából. ELTE BTK. Budapest. 97–107. old.
- Benda Gyula (2008): *Zsellérből polgár–Társadalmi változás egy dunántúli kisvárosban. Keszthely társadalma, 1740–1849.* L'Harmattan Kiadó. Budapest.
- Benda Gyula (2001): Keszthely – egy monografikus társadalomtörténeti kutatás demográfiai tanulságai. In: Faragó Tamás–Öri Péter (szerk.): *A Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutatóintézetének 2001. évi történeti demográfiai évkönyve.* KSH NKI. Budapest. 223–246. old.
- Bél Mátyás (1992): *Gömör vármegye leírása (1749).* Ford. Tóth Péter. KLTE. Debrecen.
- Blazovich László (2000): *A peres eljárás a 15-16. századi alföldi városokban.* Klny. a Bérzi Imre emlékkönyvből. SZTE. Szeged.
- Blazovich László–Schmidt József (2001): *Buda város jogkönyve I–II.* Közreadja. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár. Szeged.
- Bod Péter (1836): *Házassági törvény rajz vagy a házassági törvényekről való tanítás.* Kolozsvár.
- Bolgar Dániel (2003): Két anyakönyvi bejegyzéstől a népi kultúra fennmaradásáig, avagy bevezetés két fattyúszületés berzétei interpretációjának történetébe. *Sic itur ad astra.* 2003/4. szám. 83–176.
- Borovszky Samu (1904): *Gömör-Kishont vármegye.* Apollo. Budapest.
- Dányi Dezső–Dávid Géza (1960): *Az első magyarországi népszámlálás 1784-1787.* KSH NKI. Budapest.
- Cerutti, Simona–Cavallo, Sandra (2003): *A női becsület és a gyermeknemzés társadalmi ellenőrzése Piemontban a XVII. és a XVIII. század között.* Helikon. 2003/3. szám. 210–241. old.
- Davori Relković Neda (1905): *Buda város jogkönyve.* Budapest.
- Deáky Zita (1996): *A bába a magyarországi népi társadalomban: 18. század vége – 20. század eleje.* Centrál-Európa Alapítvány. Budapest.
- Demkó Kálmán (1890): *A felső-magyarországi városok életéről a 15–17. században.* MTA. Budapest.
- Diós István–Viczián János (1996): *Magyar Katolikus Lexikon. II.* Budapest.
- Faragó Tamás (2003): *Csecsemőhalandóság Magyarországon a 18–20. században.* In: K. Horváth Zolt–Lugosi András–Sohajda Ferenc (szerk.): *Léptékváltó társadalom. Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére.* Hermész Kör–Osiris. Budapest. 446–474. old.
- Fügedi Erik (1980): *Római katolikus anyakönyvek Magyarországon 1895-ig.* In: Dányi Dezső (szerk.): *Történeti Statisztikai Tanulmányok 4.* KSH. Budapest. 217–228. old.
- Gallo, Jan (1993): *Štitník 750.*
- Gáthy Zolt (1942): *Anyakönyvezési szabályok kialakulása az esztergomi főegyházmegye területén.* Klny. A Szemináriumi dolgozatok 1941–42. évi kötetéből. Budapest.
- Györfly György (1987): *Az Árpád-kori Magyarország történetei földrajza.* Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Ila Bálint (1944–1976): *Gömör megye. I–IV.* Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Illyés Endre (1941): *Egyházfegyelem a magyar református egyházban XVI–XIX. század.* Debrecen.
- Kálniczky László (1998): *A Magyar Országos Levéltár Filmtárában mikrofilmen őrzött anyakönyvek katalógusa. Tematikus konspektus.* MOL. Budapest.
- Kamarás Ferenc (1998): *Házasságon kívüli születések.* In: S Molnár Edit–Pongrácz Tiborné–Kamarás Ferenc–Habcsek László (szerk.): *Házasságon kívüli születések.* KSH NKI. Budapest. 9–44. old.
- Kollmann Örs László (2005): *Az észak-gömöri központi helyek középkori és újkori fejlődése.* In: Csukovits Enikő–Lengyel Tünde (szerk.): *Bártfától Pozsonyig. Városok a 13–17. században.* MTA TTI. Budapest. 49–54. old.

- B. Kovács István (2009): Gömörország. Egy tájhaza arcvonásai tényekben, képekben és gondolatokban. Gömör-Kishonti Múzeum Egyesület. Rimaszombat.
- Kovács Zoltán (1989): Az egyházi anyakönyvek forrásértékéről. In. Rácz István (szerk.): *Paraszttság és magyarság. Tanulmányok Szabó István történetíró születésének 90. évfordulója tiszteletére.* KLTE. Debrecen. 69–78. old.
- Mikulik József (1917): A gömöri ág. hitv. evang. esperesség története 1520–1740. Pozsony.
- Mikulik József (1885): *Magyar kisvárosi élet 1526–1715.* Rozsnyó.
- Nagy Olga (1989): *Paraszi értékrend és magatartásformák.* Gondolat Kiadó. Budapest.
- Pakot Levente (2006): Az illegitimitás geográfiája. Házasságon kívüli születések négy székelyföldi településen, 1775–1850. In. Hermann Gusztáv (szerk.): *Areopolisz. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok,* V. Hargita Kiadóhivatal. Csíkszereda. 43–73. old.
- Prokopp Mária (2000): A csetneki evangélikus templom középkori falképei. *Credo*, 2000/1–2. szám. 58–60. old.
- Szöcsné Gazda Enikő (2001): *Erkölc és közösség.* Pro-Print Kiadó. Csíkszereda.
- Tárkány Szűcs Ernő (1981): *Magyar jogi népszokások.* Gondolat Kiadó. Budapest.
- Telgárti Lipót (1867): A csetneki plébánia története. *Magyar Sion*. 1867/5. szám. 199–208. old.
- Tóth István György (1994): „Komám nincs és feleségem vagyon.” In. Zimányi Vera (szerk.): *Óra, szablya, nyoszolya: életmód és anyagi kultúra Magyarországon a 17–18. században.* MTA TTI. Budapest. 133–143. old.
- Tóth István György (1991): A törvényes és a törvénytelen szerelem konfliktusai a 18. századi magyar falvakban. In. Á. Varga László (szerk.): *Rendi társadalom – polgári társadalom. 3. Társadalmi konfliktusok.* Salgótarján. 45–50. old.
- Tóth Péter (1991): A szexuális deviamcia, mint egyéni és társadalmi konfliktusok feloldása és újabbak generálása a 18. században. In. Á. Varga László (szerk.): *Rendi társadalom – polgári társadalom. 3. Társadalmi konfliktusok.* Salgótarján. 51–57. old.
- J. Újváry Zsuzsanna (2002): *Polgári házassági szokások és erkölcs a 16–17. századi Magyarországon.* In. Szentmártoni Szabó Géza (szerk.): *Ámor, álm és mámor. A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete.* Universitas Kiadó. Budapest. 67–83. old.
- Veres László (1984): *Erkölcsi normatívák és tevékenységi típusok.* KLTE. Debrecen.

MIGRÁCIÓ ÉS FOGLALKOZTATOTTSÁG AZ 1869. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁS EREDMÉNYEI ALAPJÁN, EGY ZEMPLÉNI JÁRÁSSZÉKHELYEN, VARANNÓN

MIGRATION AND OCCUPATION IN A MICRODISTRICT SEAT IN ZEMPLÉN COUNTY, IN VARANNÓ, BASED ON CENSUS DATA FROM 1869

ABSTRACT

Zemplén County was a unique one in the 19th century in Hungary with its elongated shape, where lowlands, hills, and mountains met, and several different nations, e. g. Hungarians, Slovaks, Ruthenians, Jews and Germans lived together. Owing to its shape Zemplén County lacked real regional centres, instead of this a relatively small county seat and several district centres dominated the territory of the region.

The original data sheets of the census in 1869 from Zemplén County are available in the archival material (which is an unique case compared to other areas in the country). The census of 1869 was the first one ordered by the Hungarian government, however it was organised and carried out by the local authorities.

This study fills a niche in the field of historical geography and demography owing to both its topic and method. Our goal was to investigate the distribution of the inhabitants of a local administrative centre, Varannó town, based on their occupation and birth places. Results were illustrated on a map. 53.5% of the total population of the town was born in other settlements, this ratio was equal with that of the county seat, Sátoraljaújhely, and was far higher compared to other districts centres of Zemplén. 37.56% of the population (765 people) had some kind of notice on the census sheets about their occupation, with 98 different jobs, from which 14 was dominated by indigenous (local) people. Varannó received immigrants from all settlements from its own administrative district, so it was a real functioning local centre for its surroundings.

1. Bevezetés

Jelen tanulmányunk célja, hogy bemutassuk, hogyan alakult 1869-ben a bevándorlók és helyben született lakosok aránya Varannón, továbbá mely foglalkozásokban volt felül-reprezentálva egyik vagy másik csoport. Forrásként Sátoraljaújhelyen, a levéltárban megőrzött 1869. évi népszámlálási ívek szolgáltak, amely a vármegye kb. 450 települését tekintve, gyakorlatilag teljesnek mondható. Az 1869. évi népszámlálás volt az első népszámlálás, amelyet már a magyar kormány rendelt el, illetve hajtott végre, igaz, még a helyi hatóságokra bízta a végrehajtás részleteinek kidolgozását. Ez a népszámlálás legfőképp abban különbözik a dualizmus korában végrehajtott későbbi népszámlálásoktól, hogy még nem kérdeztek rá az anyanyelvre. Az összeírt adatok publikálása sem történt meg ugyanolyan részletes mértékben, mint a következő évtizedekben.¹ Az eredeti népszámlálási ívek sem kerültek be a Magyar Királyi Statisztikai Hivatal raktárába, hanem helyben maradtak.

* Dr. Bagdi Róbert főiskolai docens, Szolnoki Főiskola.

2. Földrajzi keret

Zemplén vármegye Magyarország talán egyik legkülönlegesebb alakú vármegyéje volt, mert észak-déli irányban, kb. 160 km hosszú volt, míg Középső-Zemplénben a vármegye szélessége a 40 km-t sem haladta meg. Északi határát a Kárpátok gerince adta, nyugati irányból az akkor még Eperjes-Tokaji-hegységnek hívott vonulat jelölte ki határait (napjainkban a Magyarországon maradt részét Zempléni-hegységnek nevezzük), míg délről a Tisza határolta. Keleti irányból már több kisebb természetes képződmény jelentette a határt, például a Vihorlát. A vármegye területének legalacsonyabb része a Tisza mente volt, így minden vízfolyás északról dél felé tartott.²

A természetföldrajzi adottságok miatt Zemplénben több helyi jelentőségű, viszonylag alacsony népességszámú, központi szerepkörű település fejlődött ki, amelyek a 19. századra járásközpontokká fejlődtek. Példaként az 1. számú táblázatban feltüntettük a vármegyeszékhely, Sátoraljaújhely, és további négy járásszékhely népességének alakulását 1784 és 1869 között. Az 1. és a 3. idősor a hivatalos népszámlálás adatait, míg a második idősor Fényes Elek³ által közreadott számokat tartalmazza.

1. táblázat. Öt zempléni mezőváros népességyarapodása II. József népszámlálása, Fényes Elek adatgyűjtése és az 1869. évi népszámlálás alapján⁴

Figure 1. The population of five towns in Zemplén County, based on the census of Joseph II, the results of Fényes Elek, and the census from 1869

	1784-87	Fényes Elek	1869	Növekedési ütem ⁵		
Idősor sorszáma	1.	2.	3.	1-2.	2-3.	1-3.
Sátoraljaújhely	4023	6310	9946	1,57	1,58	2,47
Szerencs	1571	2129	1819	1,36	0,85	1,15
Szinna	1431	1956	2329	1,37	1,19	1,63
Sztropkó	1325	2216	2499	1,67	1,13	1,89
Varannó	1033	1405	2001	1,36	1,42	1,94

Forrás: Saját szerkesztés a népszámlálások és Fényes Elek munkája alapján

A 19. századi Zemplénben, a legnépesebb település a vármegyeszékhely, Sátoraljaújhely volt (lásd 1. táblázat), de 1784-ben még csak a második legnépesebb volt, mivel Tállya megelőzte 4388 fős népességével. Az egyes járáások székhelyei Sátoraljaújhely népességszámának a felét/harmadát tették ki már a 18. század végén is, a 19. század folyamán a különbség arányai lényegében nem változtak, viszont a különbség abszolút számai növekedtek (lásd 1. táblázat).

Földrajzi fekvése szerint Varannót Észak-Zemplén kapujának tekinthetjük, hiszen tőle északra egyre markánsabbá vált a tengerszint feletti magasság emelkedése, majd végül az országhatáron már a Kárpátok bércei magasodtak. A területet több kisebb-nagyobb vízfolyás völgye szabdalta fel. Varannó közelében például a Tapoly, Észak- és Közép-Zemplén legnagyobb vízfolyása haladt el. Varannó környéke a szlovák településterület keleti peremének számított, saját járásától északra azonban már a rutén településterület alacsony lélekszámú falvai voltak megtalálhatók.

Varannó esetében meg kell említenünk, hogy már a 18. században is járásszékhelynek számított, pedig akkor még csak négy járásra osztották a vármegyét (Hegyaljai, Bodrogközi, Nagymihályi, Varannói). Járásához tartozott Sátoraljaújhelytől északra (beleértve a vármegye későbbi székhelyét is), Zemplén nyugati fele. (Lényegében észak-déli irányban megfelelték Közép- és Észak-Zemplént Varannó és Nagymihály között). II. József ural-

kodásától kezdve azonban többször változott a járások beosztása, de bármilyen változtatás is történt a közigazgatási határookban, Varannó mindig központi szerepkörű település maradt, és a Tapoly felső folyása menti falvak tartoztak hozzá. A tőle délre, délkeletre eső falvakból azonban egy sem, vagy csak kivételes esetekben, maximum három falut soroltak hozzá. A 19. század folyamán fennállt közigazgatási beosztásokra, sajnos több esetben csak következtethetünk, mert nem maradt fenn maga a változtatásról szóló dokumentum. Fennmaradtak azonban például fizetési listák, amelyek járások szerint rendszerezték a településeket. Más hivatalos kiadványok ugyancsak támpontot nyújthatnak, így például a Magyarország művelési ágak szerinti terjedelme és földjövödelme című kiadvány, amely 1865-ben hagyta el a nyomdát. Eszerint Varannóhoz tartozott nemcsak a Tapoly, hanem az Ondava és az Olyka vízgyűjtőterülete is.⁶ (Az északi részből szerveződött meg 1880-ra meg a Sztropkói járás, majd 1910-re részben ebből még kivált a Mezőlaborczi járás.)

3. Források

Az egy házszám alatt élők egy népszámlálási ívre kerültek, még akkor is, ha ténylegesen több család is élt együtt, és osztozott meg a helyiségeken. Vizsgálatunk szempontjából szükségtelen a lakófelek meghatározása.⁷ Az íven minden főnek bejegyezték a nevét, a foglalkozását, a vallását, a születési helyét és évét. Kutatásainkban mi elsősorban a születési helyekre, majd mindezt kiegészítendő a foglalkozásokra és végül kisebb részben a születési évekre koncentráltunk. Ezen adatokat egymással is kombináltuk, hogy a mélyebb összefüggéseket is meg lehessen állapítani. Mindenekelőtt megjegyezzük, hogy Varannó esetében fennmaradt népszámlálási ívek mindegyike Kéler Ede ügynök aláírását tartalmazza, mint összeíróét. Más zempléni települések esetében nem vagyunk ilyen szerencsések, hogy az ügynök neve is fennmaradjon.⁸ Gondot jelentett, hogy számos család – összesen 146 fő – esetében csak egy kisebb régió került jegyzésre születési helyként, például Varannó-kerület. De több olyan család is előfordult, ahol a születési hely rovatóban csak annyit jegyeztek fel, hogy „Zemplén” (pl. a 86. házszám alatt). A népszámlálási íven számtalan kihúzás és egyéb javítás is található, ennek oka jórészt az, hogy az összeíró bizonyosan helyben, az összeírás alkalmával döntött a távollevők „minősítéséről”. A népszámlálás ugyanis rákérdezett arra, hogy az illető jelenléte (és külön hasámban, indirekt módon rákérdezve a távollétre is) egy hónapnál rövidebb vagy hosszabb, vagyis tartós-e vagy csak ideiglenes-e, azaz, helyileg hová kell összeírni.⁹ A Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal által közreadott népességszámokhoz képest, így vizsgálatunkban ténylegesen 36 fővel több személy szerepel, a hivatalos 2001 fős népességszámhoz képest. Az egy hónapon túl távol tartózkodó, de mégis helyben szolgáló cselédek, szolgák ugyanúgy idegennek (és távollévőnek) számítottak, mint a katonai szolgálatban lévők.¹⁰

4. Eredmények

Az 1869. 12. 31-i állapotok szerint Varannó népességének 53,5%-a volt helybeli születésű, ami összesen 1090 főt jelentett. A bevándorlók 46,5%-os aránya számunkra kissé magasabb volt az előzetes várakozással szemben. A magasabb arányszámuk eredője mögött nemcsak a családi (például házasságkötés) indíttatású migráció állt, hanem a megélhetéssel kapcsolatos vándorlások is. Varannó hiába feküdt tehát Észak-Zemplénben, ami lényegében hátránynak tekinthető, a földrajzi környezet esetében már említett okok miatt,

úgy tűnik nemcsak adminisztratív, hanem tényleges központi szerepkörű településnek is számíthatott, még akkor is, ha nem rendelkezett például vasúttal. Egyéb okok között (illetve a központi szerepkör bizonyítékaként) megemlíthetjük a viszonylag jelentősebb számú izraelita lakosságot (645 fő, akik a mezőváros lakosságának 31,66%-át tették ki), melynek körében mondhatni, hagyományosan magasabb volt a vándorlási hajlandóság.

4.1. Varannóra beköltözők születési helyeinek földrajzi megoszlása

A Varannón élt bevándorlók születési helyei alapján jól elkülönülő területeket lehet meghatározni. Legfontosabb partnernek a közvetlen szomszédságban fekvő falvak számítottak, amelyek ebben a rangsorban az élen helyezkedtek el, például Varannócsemernye (1.), Magyarkrucsó (2.), Hencfalva (3.) és Varannóhosszúmező (5.), összesen 34, 22, illetve 20 beköltözővel. Mivel az említett falvak népességszáma alacsony volt, így a néhány tucatnyi elvándorló is érzékeny veszteséget okozhatott számukra. Magyarkrucsónak 1869-ben csupán 301 lakosa volt, így az a 22 fő, akit már Varannón írtak össze, 7,3%-át jelentette a falu lakosságának (lásd 2. táblázat). Varannót saját járásának is teljes értékű központjának lehet nevezni, mert a környező falvak mindegyike adott számára bevándorlót (pl. Vehéc: 8 fő, Tapolybánya 9 fő), igaz a távolság növekedésével egyre kevesebbet (pl. Nagydomása 4 fő, Kelcse 3 fő), míg végül a hozzátartozó északi területek, Sztropkótól északra fekvő falvai már egyet sem. Egy mondatban kitérve helyzetükre, esetükben Sztropkó számított a legközelebb fekvő, „nagy lélekszámú” településnek, olyannyira, hogy 498 fővel többen éltek Sztropkón (összesen 2499 fő), mint Varannón. Varannón összesen 269 olyan lakos élt (13,2%) a népszámlálás időpontjában, akik a Varannói járás más településén születtek.

2. táblázat. 1869. december 31-én Varannón élt, de más településen született állampolgárok száma

Figure 2. Citizens living in Varannó, on 31st, Dec, 1869, but born at other settlements

Helyezés	Település	Beköltöző	Lakosságszám	Saját lakosság%	Varannó%
1.	Varannócsemernye	34	1254	2,7	1,67
2.	Magyarkrucsó	22	301	7,3	1,08
3.	Hencfalva	20	743	2,7	0,98
	Sztropkó	20	2499	0,8	0,98
5.	Varannóhosszúmező	18	552	3,2	0,88
6.	Homonna	17	3462	0,4	0,83
7.	Hrabóc	13	786	1,7	0,64
8.	Csicsava	12	234	5,1	0,59
9.	Alsókomoróc	10	325	3,1	0,49
	Nagymihály	10	3516	0,2	0,49
	Sátoraljaújhely	10	9946	0,1	0,49
	Szedlicke	10	587	1,7	0,49

Forrás: Saját számítás a levéltári források és az 1869. évi népszámlálás alapján¹¹

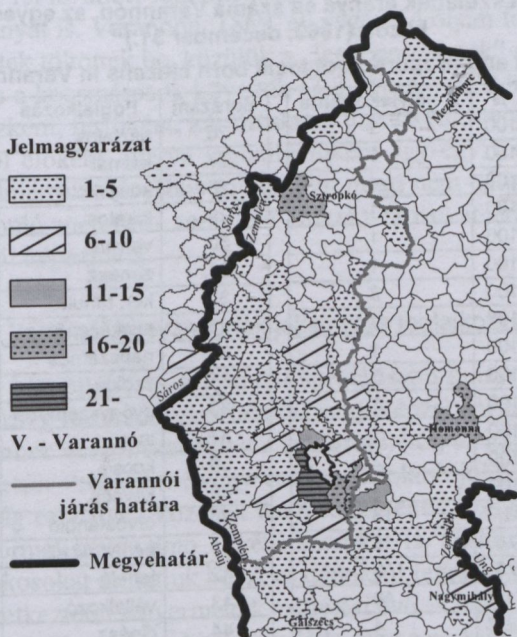
A zempléni, de nem a Varannói járásban fekvő települések, ugyancsak kibocsátó partnernek bizonyultak, igaz a település nagysága, jelentősége, részben földrajzi fekvése alapján különböző mértékben. Közülük, szinte „szigetszerűen” emelkedett ki néhány központi szerepkörű település, például Homonna 17 fővel, vagy Nagymihály 10 fővel. Hasonló szituációban volt és ugyancsak jelentős partner tudott lenni Sztropkó (igaz a Varannói járáson belül) 20 bevándorlóval. (lásd 1. térkép) Sátoraljaújhely 10 betelepülőt adott Va-

rannó számára, lakossága 0,1%-át, Varannóból viszont 40 fő, lakosságának 2%-a költözött Újhelyre, ami bizonyítja, hogy az É-D-i vonulási irány dominált, nem pedig a fordítottja. Az említett központi szerepkörű települések körül elhelyezkedő falvaknak azonban csak kisebb hányada adott betelepülőt – jórészt egy-két főt – Varannó számára. (Lásd például Sztropkó és Homonna és a szomszédaiknak számító falvak helyzetét, az 1. térkép alapján.) Zemplén vármegyéből – a Varannói járást nem számítva – összesen 427-en költöztek Varannóra (az összlakosság 20,99%-a). Közéjük számítottuk azokat, akiknek csak a kerületet adták meg, például: Varannói kerület 146, Nagymihályi kerület 14, Sztropkói kerület 2 esetben, de előfordult a bejegyzések között a Pataki kerület és a Gálszécsi kerület is egy-egy alkalommal.

Zemplénen kívül Sáros vármegye számított a legjelentősebb partnernek, ahonnan összesen 80-an érkeztek Varannóra (az összlakosság 3,93%-a). Vármegyéket tekintve a további sorrend az alábbiak szerint alakult: Szepes (32 fő), Abaúj (24 fő) és Ung (23 fő). A nem zempléni városok közül Igló (Szepes vármegye) volt az első helyezett 9 betelepülővel, majd Ungvár, Kassa és Kisseben következett 8-8 ott születettel.

1. térkép. Az 1869. december 31-én Varannón élt, de más településen született állampolgárok születési helyei

Map 1. Birth places of those citizens, who migrated to and lived in Varannó, on 31st, Dec, 1869

Forrás: Saját szerkesztés levéltári források alapján¹²

Magyarország távolabb fekvő vármegyéiből csak elvétve került valaki Varannóra. A legtávolabbi települések a következők: Dunaföldvár (Tolna vm.), Vác (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.), Kalocsa (Pest-PSK vm.), Brezova (Nyitra vm.) és Nagyölvéd (Esztergom vm.). Ezek a kivételesnek tűnő esetek az országos tendencia, vagyis általánosságban az északról délre való mozgással ellentétes irányban valósultak meg.

Részösszegzésképpen kijelenthető, hogy a varannói bevándorlók származási helyeinek szerkezete hasonlít a sátoraljaújhelyire, hiszen a legjelentősebb „küldő” települések között több város és mezőváros is volt. Varannó bevándorlóinak a születési helyeire jellemző továbbá, hogy sokkal kevésbé voltak kiugró arányok, hiszen a második legjelentősebb kibocsátó település, Magyarkrucsó is csak 1,08%-kal rendelkezett a varannói teljes népességből. Sátoraljaújhely esetében például a 9. helyezett ért el hasonló arányt. Varannón is érvényesült, a Zemplénben általánosnak tekinthető jelenség, miszerint jellemzően a Felvidék keleti pereméről érkeztek a bevándorlók, döntő többségében Sáros és Abaúj vármegyéből. Varannó teljes lakosságának kb. 8%-a született Varannótól nyugatra. A második legfontosabb útvonalnak az északi irány számított, közel 2%-os részesedéssel.

4.2. Varannó népességének foglalkoztatási szerkezete 1869-ben

A háztartásonkénti ívekre minden családfőnek feljegyezték, hogy milyen foglalkozást üzött, sőt a népszámlálás szabályai szerint a 14 év feletti gyermekeknek is kötelező volt valamilyen tevékenységet feltüntetni, így róluk rendelkezünk bővebb információval. Varannón összesen 765 fő esetében (az összlakosság 37,56%-a) jegyezték be valamilyen foglalkozást az összeírás során, nem számítottuk hozzájuk a háztartásbelieket, amely meghatározást az esetek döntő többségében a családfő feleségére értették.

3. táblázat. A helyben születettek aránya és száma Varannón, az egyes foglalkozást üzők között (1869. december 31.)¹³

Figure 3. Occupation and proportion of local born citizens in Varannó (31st, Dec, 1869)

Sorszám	Foglalkozás	%	A helyiek száma
1.	erdész	100	1
2.	festő	100	1
3.	fésűs	100	4
4.	joghallgató	100	1
5.	kamatból él	100	1
6.	kárpitos	100	1
7.	kocsma bérliő	100	3
8.	pénzéből él	100	1
9.	sekrestyés	100	1
10.	tímármester	100	3
11.	tőzsér	100	1
12.	üveges	100	1
13.	üzembérliő	100	2
14.	vámszedő	100	1
15.	varga	81,3	13
16.	bádogos	75	3
17.	földbirtokos	75	3
18.	csizmadia	71,6	48
19.	szíjgyártó	66,7	4
20.	telkes	66,7	10
21.	kereskedő	61,9	26
22.	földműves	60	3
23.	mészáros	60	3
24.	szabó	56,5	26
25.	szűcs	53,9	7

Sorszám	Foglalkozás	%	A helyiek száma
26.	asztalos	50	8
27.	kalmár	50	1
28.	könyvkötő	50	1
29.	lakatos	50	3
30.	varrónő	50	2
31.	zenész	50	1
32.	ker. tanuló	45,5	5
33.	szakácsnő	42,1	8
34.	napszámos	40,9	47
35.	szolga	36,3	37
36.	gyógyszertáros	33,3	2
37.	inas	33,3	3
38.	kocsis	33,3	2
39.	kovács	33,3	4
40.	orvostanuló	33,3	2
41.	pénzügyi alk.	33,3	1
42.	tanuló	33,3	1
43.	vállalkozó	33,3	1
44.	cipész	26,1	6
45.	koldus	25	2
46.	suszter	25	2
47.	tanító	25	1
48.	béres	20	1
49.	szobalány	20	1
50.	fazekas	14,3	1
51.	kőműves	14,3	1

Forrás: Saját szerkesztés a levéltári források alapján¹⁴

A dualizmus kori népszámlálások, statisztikai összeírások 1900-ig csak azt tudakolták, hogy az illető földbirtokos-e vagy sem, de a birtok tényleges nagyságára nem kérdeztek rá.¹⁵ Ez a probléma úgy jelentkezett az 1869. évi népszámlálás esetében, hogy nem volt definiálva, milyen megnevezéssel éljenek a törpebirtokkal rendelkező, de esetleg más földjén legalább ideiglenes jelleggel dolgozók, illetve a saját földterülettel nem rendelkezők és kizárólag mezőgazdasági napszámosként dolgozók esetében. Varannón a „földműves” elnevezést használták a legtöbb esetben, de elég nagy számban alkalmazták a „napszámos” kifejezést is. (Megjegyezzük, hogy más zempléni településeken egyéb elnevezések is bejegyzésre kerültek, pl. Szinnán a „földész” és a „segédföldész”, vagy Sztropkón földműves, telkes földműves és napszámos kategóriákat is feltüntettek.) Valószínűleg annak eredményeképpen alakult ki a településenként igen eltérő gyakorlat, hogy hogyan is értékelték az egyén által birtokolt föld nagyságát és a belőle eredő megélhetést biztosító arányt.

A varannói népszámlálási ívek összesen 98 különböző „megélhetési forrást” őriztek meg. Megjegyezzük, hogy némely esetben valószínűnek tűnik, hogy csak a megfogalmazásban volt különbség, például a „kamatból él” és a „pénzből él” vagy a „joghallgató” és a „tanuló” kifejezések között aligha lehet különbséget tenni. Mi azonban nem kívántuk ezeket felülbírálni. A 3. táblázatban, a helytakarékoság jegyében csak azt az 51 foglalkozást tüntettük fel, amelyet legalább egy helyben született űzött, míg azt a 47 hivatást, amelyet csak a bevándorlók folytattak, csupán a lábjegyzetben jelöltük (továbbá azt, hogy hány főnek jegyezték fel az adott foglalkozást). A 3. táblázatban szerepeltetjük továbbá a helyiek számát és arányát is. Varannón, 1869. év végén 14 olyan foglalkozás volt, amelyet csak a helyben születtek töltöttek be, közülük a „legnépesebbnek” a fésűsök számítottak (4 fő), őket a tímárok és a kocsmárosok követték (3-3 fő). A sort 2 üzemberlő folytatta, míg vámszedőként, erdészként, festőként, kárpitosként, tőzsérként, üvegesként, sekrestyésként, kamatból és pénzből élőként, illetve joghallgatóként egy-egy főt regisztráltak. Véleményünk szerint az eredmény az alacsony mintaszám miatt nem tekinthető relevánsnak, de a jövőbeli, más – hasonló méretű – zempléni (mező)városokat érintő kutatások során az összehasonlítás alapját képezhetik.

4.3 A Varannóra bevándorlók jellemzése foglalkozás szerint

Elméletileg minél képzetesebb valaki, annál speciálisabb tudással rendelkezik, és annál kevesebben rendelkeznek hasonló tapasztalattal vagy képzettséggel, így akár az is előfordulhat, hogy az egyénnek el kell szakadnia a szülőföldjétől, és nagyobb távolságot is meg kell tennie a megélhetése érdekében, vagy esetleg távolabb jobban megfizetik. Ebben az alfejezetben a távolság és a foglalkozások összefüggésének vizsgálatára kerül sor, bemuatva „kivételesen normálisnak” tűnő egyéni sorsokat is.¹⁶ Először a távoli településről Varannóra költöző lakosokat mutatjuk be. A családokról fennmaradt adatok alapján a migrációra is tudunk következtetni a gyermekek születési éve és helye alapján.

Varannón élt egy segédmérnök, aki Vácon látta meg a napvilágot 1827-ben, felesége 6 évvel volt fiatalabb nála és egy Nógrád vármegyei faluban született. Ők is nagyobb vándorutat tehettek meg a korábbi években, mert például a velük egy háztartásban élő egyetlen gyermekük a Pest vármegyében fekvő Pilisen született. Varannón élt továbbá egy szabómester, aki 1816-ban született Kalocsán (Pest vm.). A 20-as éveinek elején kerülhetett Varannóra, mert felesége a zempléni Szacsúrról származott, és az öt gyermekük is a járásszékhelyen született (1842 és 1864 között). Egy 1835-ben, Késmárkon született tanító is élt Varannón, akinek a felesége viszont Boródról származott (Ung vm.). A tanító először felesége révén Ungba került, mert első három gyermekük még Ungban (pontos falut nem

adtak meg) született (1859, 1860, 1862). Utána viszont Zemplénbe költözhettek, mert a negyedik gyermekük 1864-ben Sárospatakon, majd az ötödik és hatodik gyermekük már Varannón (1866 és 1868) született meg.

Figyelemre méltó, hogy egy Gömörből származó földbirtokos felesége Dunaföldvállról származott. Mindketten 1821-ben születtek, gyermekeik viszont már Varannón látták meg a napvilágot (1853 és 1861). Így a feleség valamikor 1850-es évek legelején kerülhetett Zemplénbe. Egyik rokona viszont, aki szintén dunaföldvári volt, gyógyszerészként érkezett Varannóra (született 1843-ban). Valószínűleg a mezőváros másik gyógyszerésze is közeli kapcsolatban állt velük, mert egyrészt a szomszédban élt, másrészt ő is a Dunántúlról érkezett: Székesfehérváron született (1825-ben). Székesfehérvárról még egy polgár származott, egy ügyvéd, aki 1820-ban született, a felesége 20 évvel volt fiatalabb nála és egy zempléni kis faluban, Hegyiben született. Mivel első gyermekük 1869-ben született meg Varannón, ezért az általuk megtett vándorútra alig lehet következtetni.

A más vármegyei példák után egy Varranó melletti faluból érkezők megoszlását mutatjuk be. Választásunk Magyarkrucsóra esett, amely Varannótól északra feküdt néhány kilométerre, szintén a Tapoly bal partján, igaz nem közvetlenül a folyóparton. A 25 onnan elvándorló között a legmagasabb státuszúnak egy-egy varga-, asztalos-, illetve susztermestert, továbbá egy szűcslegényt találunk. A nagy többséget a gyermekek (16 fő) jelentették, akiknek az egyik szülőjük vándorolt be Varannóra. A legalacsonyabb presztízsű foglalkozás képviselői között két szolgát, egy zsellért, annak a feleségét és egy nap-számost találunk. Lényegében e faluból nem származott egy magasan megbecsült foglalkozású sem.

Mindezek alapján úgy gondoljuk, példáink alapján kijelenthető, hogy minél kisebb távolságot tett meg egy elvándorló, nagy valószínűséggel annál alacsonyabb presztízsű foglalkozást űzött.

Nemcsak településenként vizsgálhatjuk meg azonban mindezt, hanem foglalkozásonként is. A következőkben foglalkozások szerint vizsgáljuk meg a betelepülőket, vajon honnan érkeztek az adott csoport tagjai? Terjedelmi okok miatt azonban nem elemzünk minden egyes foglalkozást, hanem csupán minden nagyobb társadalmi csoportból kiválasztottunk egy-egy nagyobb létszámú, vagy relevánsnak tartott szakmát. Az értelmiségiek közül az ügyvédek emeltük ki, akik az egyik legnépesebb csoportnak bizonyultak.

Az ügyvédek között Varannón, élt egy olyan család, akiknek a tagjai még csak nem is Zemplénben születtek. A családfő Sárosban, 1827-ben született, felesége 1829-ben, Szepesben. Egyetlen gyermekük 1849-ben született, ugyancsak Sárosban. A család vándorlásáról tehát csak annyit tudunk, hogy 1849 és 1869 között költöztek Varannóra. A második varannói ügyvéd 1823-ban a szomszédos Vehécen született, felesége pedig 1834-ben Gálszécsen. Egyetlen gyermekük 1865-ben még Gálszécsen született, majd ezután vándorolhattak Varannóra. A harmadik ügyvéd 1820-ban született Székesfehérváron, felesége révén kerülhetett Zemplénbe (vagy Zemplénbe nőtlenként kerülve, már itt vett feleségül egy bevándorlót), hiszen a húsz évvel fiatalabb ara Hegyiben született. Az egyetlen gyermekük pedig 1869-ben látta meg a napvilágot.

A felsorolt példák tehát igen változatos képet mutatnak. Részösszegzésként mégis azt lehet megállapítani, hogy az ügyvédek többsége, már a szűkebb családja révén is érintett volt valamilyen mértékű vándorlásban. Ennek mértéke azonban nem haladta meg a regionális mértéket, hiszen az ügyvédek többsége Zemplén vármegye egy másik településéről származott.

A különböző mesterségek képviselői közül a legnépesebb csoportot, a szabókat emeltük ki. Varannón 35 férfinak jegyezték be, hogy szabóként dolgozott. Az összeírás során többfé-

le feljegyzést alkalmaztak, így például 10 főnek csak annyit írtak be, hogy szabó volt, míg a fennmaradó 25 fő esetében már megjegyezték, hogy mester, legény vagy inas volt-e. Kiemelendő, hogy csak 5 fő esetében jegyezték meg, hogy mester volt, akik mindannyian bevándorlók voltak. Legmesszebből a már említett kalocsai szabómester érkezett. Más vármegyéből még két szabómester jött (Szepes, Abaúj), míg további két szabómester, a Varannó és Homonna között fekvő falvakból. Mind a 35 szabót megvizsgálva, kijelenthető, hogy a 35 szabó közül csupán 15 született Varannón, és a kalocsai születésű mester kivételével mindannyian Gálszéctől északra születtek, vagyis Dél-Zemplénnel semmiféle kapcsolat nem állt fenn, ami illeszkedik az általánosságban megfogalmazott országos általános vándorlási irány trendjéhez is. A bevándorlók többnyire kisebb észak- és közép-zempléni falvakban születtek, ritkább esetben érkeztek Sztropkóról (2 fő), Gálszécsről (1 fő), vagy Homonnáról (1 fő) érkeztek. Úgy tűnik, számukra a társadalmi felemelkedés lehetőségét jelentette az iparos szakma.

A legalacsonyabb társadalmi presztízsű foglalkozások közül a kocsisokat és a dajkákat vizsgáltuk meg részletesebben. Varannón azonban nem volt felülreprezentálva egyik foglalkozás sem. Egyetlenegy személynek, egy 1836-ban, Varannócsemernyén született nőnek jegyezték fel, hogy dajkaként szolgált. Egy Nógrád vármegyéből származó orvos gyermekét gondozta. Kocsisként viszont hat fő dolgozott Varannón, közülük ketten voltak helyben születtek. A négy bevándorló Hencőcon, Stefanócon (Istvántelkén), Homonnán és Tavarnán született. Egyikük a lelkész mellett, az egyház szolgálatában állott, míg ketten egy-egy ügyvéd mellett dolgoztak (akiknek három, illetve nyolc alkalmazottjuk volt összesen). A máshol született kocsisok tehát a Varannó környéki településekről érkeztek.

5. Összegzés

Varannó 1869. évi lakónépességének közel fele nem a településen született, ami azért tűnik magasnak, mert még az 1910. évi népszámlálás idején is, az ország teljes lakosságának, kb. 70%-át, a születési helyén írták össze. Varannó társadalmi összetétele, így a már korábban vizsgált Sátoraljaújhellyel mutat hasonlóságot, csak Varannó számára az alacsonyabb lélekszám jelentette a korlátokat. Bár magas volt a beköltözők aránya, azok jórészt a közvetlen környékről érkeztek. Úgy tűnik, hogy Varannó esetében a családi indítékú megtelepedésnél jelentősebb volt a jobb megélhetés miatti beköltözés. Jellemzőnek tekinthetjük, hogy a mesteremberek máshol születtek, sőt általánosságban kijelenthető, hogy a más vármegyéből érkezők is, ha hiányszakmában dolgoztak, magukkal hozták a feleségüket is, akikre szintén jellemző volt, hogy Varannótól távolabb születtek. Más magyarázat lehet, hogy külön-külön költöztek Varannóra, majd ott kötöttek házasságot. Példaként egy Iglóról származó mérnököt említünk meg, akinek a felesége sárospataki születésű volt. Egy Ung vármegyéből származó, 1828-ban született pékmester az egy évvel idősebb feleségével érkezett a járásközpontba. A velük egy háztartásban élő öt gyermekük, már Varannón született meg, 1859–1868 között.

JEGYZETEK

1. A népszámlálás eredményeit csak járásonként és nem településenként adták közre! A Magyar Korona Országában az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei (1871). Kiadja az Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal. Pest.
2. Borovszky Samu (szerk.) (É. n.): Zemplén vármegye. Budapest. 1-2. old.

3. Fényes Elek a magyarországi településekre vonatkozó lélekszámadatokat is tartozó munkáját 1836-tól kezdte megjelentetni. Az adatokat anyakönyvekből, egyházi schematizmusokból gyűjtötte ki, az 1820-as és 1830-as években. Az általa közreadott számok nem tekinthetők hivatalosnak, több kutató kritikát fogalmazott meg Fényessel szemben. Fényes Elek (1836–1840): Magyarország 's a' hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben. I-VI. kötet. Pest. Az adatok minden esetben a jelenlévő polgári népesítésre vonatkoznak. Forrásul az alábbi kiadványok szolgáltak: Dányi Dezső–Dávid Zoltán (szerk.) (1960): Az első magyarországi népszámlálás (1784-1787). KSH. Budapest. 385. old.; Fényes Elek (1836–1840): Magyarország 's a' hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben, III. kötet. Pest.; A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. 1. A népesség főbb adatai. (1912) (MStK 42. kötet) Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest.
4. A három oszlopban feltüntetett növekedési ütem úgy értendő, hogy az első esetben: $1784=1$, a másodikban Fényes Elek adatai= 1 , míg a harmadik esetben 1869 adatait vetettük össze II. József népszámlálásával, így $1784=1$.
5. Magyarország művelési ágak szerinti terjedelme és földjővedelme. (1865) Buda. 524-529. old.
6. Véleményünk szerint külön-külön családnak kell tekinteni azokat, akiket a népszámlálási íven egy erősebb vízszintes vonallal választottak el egymástól. Az ívek kitöltési gyakorlata úgy változott meg, hogy minden sorba bejegyeztek egy-egy személyt, csak a megerősített vonal alatt újra kezdték a személyek sorszámozását. Az első helyre mindig a családfő került bejegyzésre.
7. A rövidítések azonban még így sem voltak egységesek, akár egy családon belül is előfordult, például, hogy a római katolikus kifejezést a vallása rovat esetében kiírta, majd egy sorral lejjebb már R. K., vagy R. C. rövidítéseket is alkalmazott.
8. Mi egy kihúzást sem bíráltunk felül, az akkori összesítők pedig utólag, valószínűleg egy részét mégis. Olyan eset is előfordult, hogy a távollévtől végül nem húzták ki, csak az ív bal alsó sarkában az összesítésnél derült ki, hogy nem is kell figyelembe venni.
9. Pozsgai Péter Torna vármegye vizsgálatakor hasonló esetekről számolt be.; Pozsgay Péter (2008): „Helybeliek” és „Idegenek”. Községi illetőség Torna megyében az 1869. évi népszámlálás alapján. Korall. 2008/34. szám 68-101. old.
10. Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár Sátorlajújhelyi Fiókleveletára, XV. Gyűjtemények, 83. Zemplén vármegyei 1869. évi népszámlálási iratok levéltári gyűjteménye 104. doboz (Varannó-Varannócsemernye)
11. MNL-BAZML SFL XV. 83. 104. doboz
12. Azokban a foglalkozásokban ahol, a helyiek aránya nulla százalék volt, ezért megadjuk az adott szakmában dolgozók számát: ács 2; bába 2; bacsó 3; bérlő 1; birtokos 2; bodnár 4; deák 6, városi éjjeliőr 2; fürdőszolga 1; gazdatiszt 1; gulyás 1; háztulajdonos 2; hivatalnok 6; írnok 1; jegyző 2; jószágbérlő 1; juhász 2; kalapos 4; kerégyártó 1; kertész 1, kisbíró 1; kondás 1; költőverő 2; lelkész 1; megyei szolga 3; mérnök (+ segédje) 3; muzsikusz 3; nevelőnő 1; 1 orgonista; önkeresetéből élő 1; pandúr 1; pásztor 1; pék 2; pénztárnok 1; pesztionka 1; pincér 2; postamester 2; rabbijelölt 4; segédmunkás 6; segédmérnök 1; szalagkereskedő 1; szobafestő 1; takács 4; tehenész 1; ügyvéd 4 és városi szolga 1.
13. MNL-BAZML SFL XV. 83. 104. doboz
14. Kövér György (2003): Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In: Gyáni Gábor-Köver György (szerk.): Magyarország társadalomtörténete. Osiris Kiadó. Budapest. 86-87. old.
15. A „kivételesen normális” kifejezést Szijártó M. István nyomán használjuk, aki az átlagostól eltérő rendhagyó egyéni sorsokat illette ezzel a kifejezéssel.
16. Szijártó M. István (2006): A mikrotörténelem. In: Bódy Zsombor-Ö. Kovács József (szerk.) Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek. Osiris. Budapest. 511. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- A Magyar Korona Országában az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei (1871). Kiadja az Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal. Pest.
- A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. 1. A népesség főbb adatai. (1912.) (MStK 42. kötet) Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest.
- Borovszky Samu (szerk.) (É. n.): Zemplén vármegye. Budapest. 567. old.
- Danyi Dezső–Dávid Zoltán (szerk.) (1960): Az első Magyarországi népszámlálás (1784–1787). KSH. Budapest. 385. old.
- Fényes Elek (1836–1840): Magyarországnak 's a' hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben. I–VI. kötet, Pest, 498; 568; 455.; 532.[2]; 680.; 455.[2]; 479.[1]; 261.[1]; 420. [1] old.
- Kövér György (2003): Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In: Gyáni Gábor–Kövér György: Magyarország társadalomtörténete. Osiris Kiadó. Budapest. 186. old.
- Magyarország művelési ágak szerinti terjedelme és földjővedelme. (1865) Egy. Ny. Buda. 545. old
- Pozsgay Péter (2008): „Helybeliek” és „Idegenek”. Községi illetőség Torna megyében az 1869. évi népszámlálás alapján. Korall. 2008/34. szám 68–101. old.
- Szijártó M. István (2006): A mikrotörténelem. In: Bódy Zsombor–Ö. Kovács József (szerk.) Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek. Osiris. Budapest. 511. old.

CIVIL KEZDEMÉNYEZÉSTŐL AZ ÁLLAMI GONDOSKODÁSIG

ABSTRACT

My publication aims to reveal how did people try to solve serious social problem connection with orphan in the 19s century. What were individual and social initiatives in this field principally in the Békés County. Krisztina Wenckheim founded alone an orphanage in Gyula. This was an private initiative. This institution had influence Békés county. Several people who belonged to elit established the „Fehér-Kereszt Országos Lelencház” Association and eleven rural organizations for instance Békés county organization too. Establishment was an example for social initiatives. These associations worked in an effective way. Kálmán Széll Prime Minister had an aim in mind for to setup state child protection, so he came to an arrangement with leaders of these civil groups. Buildings of the civil organizations were nationalized by the state. I have researched in to this topic and process by arcives sources.

1. Bevezetés

Publikációm célja bemutatni, hogy a 19. század második felében hogyan próbáltak meg egy súlyos társadalmi problémát kezelni, az árvák helyzetén javítani. Milyen egyéni és társadalmi kezdeményezések voltak ezen a területen? Az árvák helyzetén segíteni szándékozó civil szervezet a „Fehér Kereszt Országos Lelencház Egyesület” hogyan alakult át állami feladatot ellátó intézménnyé? Ennek a folyamatnak és eseményláncolatnak, ok-okozati összefüggésnek a bemutatásához korabeli forrásokat használok fel. A Békés Megyei Levéltárban fellelhetők Békés vármegye főispánjának iratai a Békésvármegyei Fehérkereszt Egyesületről. Ezek között találhatóak olyan dokumentumok, amelyek tükrözik ezt a folyamatot. A Békés Megyei Könyvtárban megmaradtak a Békésvármegyei Fehér-Kereszt Egyesület évkönyvei, amelyekben található statisztikai kimutatások, beszámolók és közgyűlési jegyzőkönyvek az egyesület munkájába nyújtanak bepillantást. A Fehér Kereszt Országos Lelenczház Egyesület naptárai az egyesület szerkesztésében jelentek meg, és információkat nyújtanak a szervezet eredményeiről, működéséről, céljairól. A folyamat vizsgálata azért is fontos, mert rávilágít arra is, hogy a társadalom és az állam együttműködése egy társadalmi probléma esetében hogyan történt, és egy alulról jövő civil kezdeményezésből hogyan lett állami szerepvállalás. Kik játszottak fontos szerepet az események menetében, és mi motiválta őket abban, hogy egy társadalmi probléma megoldásához hozzájáruljanak? A folyamatokat a probléma megoldását garantáló törvények meghozataláig, illetve a feladatok átvállalását rögzítő rendelkezésekig vizsgálom. Az már egy másik tanulmány témakörébe tartozna, hogy a civil kezdeményezések nyomán létrejövő állami intézmények milyen eredményességgel látták el feladataikat. Mindenesetre elmondható, hogy egy adott társadalomban óriási előrelépés, ha a társadalom tagjainak egy része szolidaritást vállal a hátrányos helyzetű társadalmi csoportokkal, és emberiességi alapon adekvát megoldást próbál keresni. Az egyéni kezdeményezések és társadalmi mozgalmak mellett – nyugati minták hatására – az állami szerepvállalás is növekedett, olyan mértékben, hogy általános körű megoldásként törvényt hoztak állami árvaházak

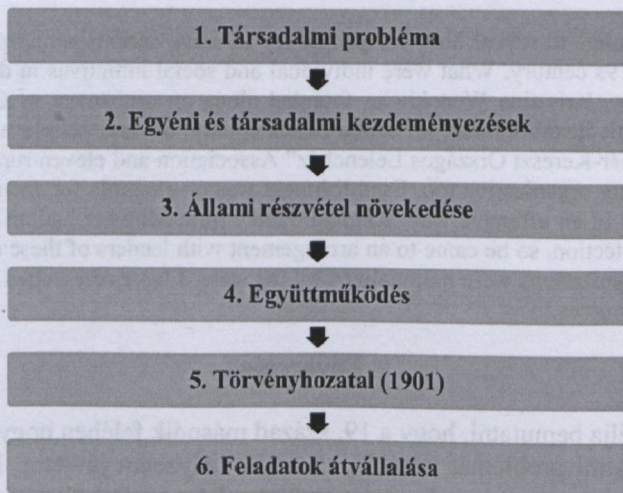
* Kovács Anett PhD-hallgató, Szegedi tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar.

létrehozásáról. Az állami árvaházak működési alapja a Fehér-Kereszt Országos Lelencház Egyesület által már korábban létrehozott eredményekre épült. A folyamat – a társadalmi probléma megoldatlanságának tudatosulásától a civil kezdeményezéseken keresztül egészen az állami szerepvállalásig – pár évtized alatt végbement.

Ennek menetét az alábbi folyamatábra illusztrálja.

1. ábra. Folyamatábra

Forrás: Saját szerkesztés

Jelen tanulmányban vizsgálom, hogy az árvák helyzetén hogyan próbáltak segíteni. A társadalmi probléma hatására milyen konkrét egyéni és társadalmi mozgalmak bontakoztak ki elsősorban Békés megyében. Ezek az akciók nem teljesen függetlenek az országos eseményektől, sőt sokszor részei voltak az egésznek.

1. Társadalmi probléma – árvaság Magyarországon

Az árvákról való gondoskodás egészen a 19. század végéig a társadalmi filantrópia kezei között ment végbe.¹ Egyházak, szerzetesrendek, helyi közösségek foglalkoztak az elhagyottak ügyével. Gellért csanádi püspök bejárta az országot, ahol elhagyott gyermeket talált, annak segített, ellátta őket és otthont teremtett nekik. A Szent Özséb által alapított pálos rend célja az elhagyott gyermekek gondozása is volt. A szerzetesrendek (ciszterciata, a premontrei rend) mellett a falvak, városok filantróp elveket való lakossága is pártfogásba vette az árvákat.² A vagyonos árvák helyzetét I. József 1711-ben rendeletben szabályozta, tutorokat (gyámokat) állítva melléjük. A vagyontalan árvák ügyére még kevesebb figyelem koncentrálódott. Az 1724-ben kiadott királyi rendelet rendelkezett arról, hogy minden község feladata, hogy gondoskodjon szegényeiről és árváiról. Novák Lajos „A keresztény gyermekvédelem” című könyvében beszámolt arról, hogy az árvák nem részesültek abban a gondozásban, melyre szükségük lett volna. A városi tartásdíjak csekélyek voltak, amiből ruhával és élelemmel való ellátásuk nem volt teljesen fedezhető.³

Adományozások révén több árvaház is létrejött Magyarországon a 18. században: Nemescsón, Kőszegen, Selmecen, Nagyszombaton, Nagyváradon, Veszprémben, Kolozsváron hoztak létre ilyen jellegű intézményeket.⁴

A gyermekvédelem törvénybe iktatásának közvetlen okai közé tartozott, hogy a 19. században a kapitalizmus térhódításával egyes társadalmi rétegek nyomora fokozódott. Magas volt a gyermekhalandóság, 1886-ban ezer halottból 518 volt az öt éven aluli gyermek. A századfordulón évenként mintegy 50.000 „törvénytelen” gyermek született, akiket nagyjából elhagytak, így társadalmi gondoskodásra szorultak. A hatályos állami szabályozás szerint az árva gyermek után annak a községnek kellett tartásdíjat fizetnie, ahol illetékessége volt a gyermeknek. Ez a gyakorlati kivitelezés során sok esetben nem jelentett az árváknak megoldást, mivel voltak olyan községek, amelyek nem voltak hajlandók fizetni.⁵ Az árvák helyzetével közismert és népszerű írók és költők is foglalkoztak, ez is hozzájárult a gyermekvédelmi törvény megalkotásához. Nagy László a „Gyermek” című lapban szomorú helyzetképet közölt az elhagyott gyermekekről.⁶ Eötvös Józsefnek 1833-ban jelent meg „A megfagyott gyermek” című verse.⁷

Nincs senki, a ki mondaná:
Szeretlek gyermekem
Pusztá a ház, hideg szobám,
Nem fűtenek nekem.

Melléd temetve én is itt
Miért nem nyughatom?
Szegény és elhagyott vagyok,
Hideg a tél nagyon!

A megrázó sorok az árvák nehéz életkörülményeire, kilátástalanságára és elhagyatottságára hívták fel a figyelmet. Többek között arra is, hogy egy magára hagyott kiskorú gyermek képtelen arra, hogy ellássa magát és szűkebb környezete és a társadalom támogatása nélkül az elmúlás vár rá. Jókai Mórt, a korszak ismert íróját szintén foglalkoztatta az árvák helyzete. 1854-ben jelent meg „A koldusgyermek” című műve.⁸ Egy alig négy esztendő árva gyermek magára hagyatottságát mutatta be, és azt, hogy a közeg, amiben élt, nem segített neki, hanem elutasította vagy átnézett rajta. Ez az attitűd viszont hozzájárult a magas gyermekhalandósághoz. Jókai művének főszereplője az Eötvös által bemutatott árva sorsára jutott. Jókai nemcsak elméleti szinten, műveiben és cikkeiben hívta fel a figyelmet az elhagyott gyermekek helyzetére, hanem a gyakorlatban segítette a jótékony egyesületek munkáját. A gyermekvédők Brüsszeli találkozóján hangzott el: „Nekünk – a béke idealistáinak – is megvannak a magunk hadseregei és erődtímenyei. Támaszunk minden olyan intézmény, melyet nemes lelkek arra a célra alapítottak és tartanak fenn, hogy a humanitást, az emberszeretetet, a tiszta erkölcsöket, a közjót szolgálják.”⁹ Békés megyében is voltak olyan emberek, akik figyelmet fordítottak erre a társadalmi problémára. Dr. Berkes Sándor a Békés Megyei Kórház igazgatója is felmérte a probléma súlyosságát. A témában előadást tartott „Az elhagyott gyermekekről” címmel a gyulai Ujvárosi Olvasóköri. Kifejtette, hogy a társadalom sokáig nem foglalkozott az árvákkal, tagjai teherként viszonyultak hozzájuk. A 19. század második felében a humanitást előtérbe helyező emberek próbálták országos mozgalmat indítani.

Ugyanis köztudomásúvá vált, hogy évenként sok százezer gyermek halt meg, mert nem volt gondozója. „Rongyokba, éhezve, fázva, folyton nélkülözve, talán soha jól nem lakva, vég nélküli nyomorúság egész életük. Nincs senki, akinek szíve meg ne esne, amikor egy ilyen kis összeaszott, ráncos arcu, folyton nyöszörgő és síró szerencsétlen kis gyermeket lát. Milyen fájdalom ül láztól égő szemeiben? s mint könyörög segítségért folytonos sírásával? mint esdekel könyörületért fájdalmas tekintetével?” Ezeket a gyermekeket meg

lehetne menteni és a megmentett gyermekek létszáma növelné a csökkenő magyarok számát is.¹⁰ A racionális és humanista szempontok mellett a pszichológiában, biológiában végbement tudományos fejlődés a gyermekvédelmi törvény létrehozását is közvetetten befolyásolta. Tudatformáló hatásuk a hazáért felelős személyek gondolkodását formálta, oly módon, hogy szégyellni kellett az árvák helyzetét.¹¹

A század utolsó évtizedeiben fokozódott az érdeklődés a gyermekvédelem iránt. Pedagógusok, orvosok mellett egyre több politikus és arisztokrata csatlakozott a kibontakozó társadalmi kezdeményezésekhez. Tisza Kálmán, Wlassics Gyula, Wekerle Sándor, Széll Kálmán, Tisza István és a Károlyi család több tagja támogatta a gyermekek sorsának jobbitására szerveződött mozgalmakat.¹²

2. Egyéni és társadalmi kezdeményezések

Az egyéni kezdeményezéseknek is fontos szerepe volt az árvák helyzetének javításában. Wenckheim Krisztina, Békés megye egyik leggazdagabb grófnője, árvaházat alapított Gyulán. Az intézmény kialakítását és működési költségeit is ő, illetve az általa létrehozott alapítvány fedezte. Az árvák kaptak az intézményben szállást, étkezést és gondoskodtak az oktatásukról is. A grófnő empátiáját és áldozatkészségét befolyásolta az a tény is, hogy négy éves kora óta ő is árva volt. Az édesapja által kinevezett gyámok gondoskodtak a neveltetéséről és felügyelték azt. Az esküvője napján döntött arról, hogy az árvák részére árvaházat alapít, és e célból létrehozott egy 100.000 forint alaptőkével rendelkező alapítványt. A kor legnevesebb építészét Ybl Miklóst kérte fel az épület megtervezésére. A nevelési feladatokat és az árvák felügyeletét pedig az irgalmas nővérekre bízta. Karitatív tevékenysége az egyéni kezdeményezések közé sorolható. A közjótékonyság terén szerzett érdemeiért az uralkodótól Erzsébet-rendet kapott.¹³

A társadalmi kezdeményezések terén, a törvénytelen gyermekek megmentésére irányuló társadalmi mozgalom hozható fel példának, melyet Szalárdi Mór orvosegyetemi tanár indított el 1876-ban. Ennek eredményeképpen jött létre a Fehér Kereszt Országos Lelencház Egyesület, gróf Károlyi Alajosné elnök, valamint gróf Teleki Géza másodelnök és Klotild főhercegnő fővédnök irányításával. A korabeli forrásokban – az országos szervezeti keretek kiépülésénél – legtöbbször Szalárdi Mór, mint az egyesület orvos igazgatója és Tabódy József, mint másodelnök nevével találkozhatunk.¹⁴ A Fehér Kereszt Országos Lelencház Egyesületnek több fiókintézete is létrejött vidéken, így országos hatókörrel működött és tevékenykedett. Az egyesület céljaival szimpatizálók a század végére 11 intézetet hoztak létre. Jellemző ezekre az alapításokra, hogy a helyi társadalom vezető elítje szervezte meg a helyi intézetek infrastrukturális és működési feltételeit. Ezek a létesítmények társadalmi kezdeményezések révén jöttek létre, mert az alapítók mozgósították a helyi társadalmi erőket. Így hasonló alapítási forgatókönyvvel jöttek létre fiókintézetek Aradon, Gyulán, Kassán, Munkácsra, Nagyszőlősen, Nagyváradon, Rimaszombaton, Szabadkán, Szegeden, Szombathelyen és Temesváron is.¹⁵

A rimaszombati fiókintézet alapítói beszámolójukban így írtak az intézet felállításának szükségességéről: „Hazánkban a gyermekhalandóság, s különösen a csaknem bizonyos elzúllás elé néző elhagyott gyermekek pusztulása olyan óriási arányokat ölt, hogy elérkezett a legfőbb idő a gyermekvédelem komoly munkájára.”¹⁶ A motiváció egyik alapja a keresztény vallás: „Az isteni gondviselés akarata teljesül! Az idők folyamán megérett az eszme az egymás boldogítására, az egymás segítésére. E tudat, e fenséges eszme teremti meg az országos lelencház egyesületet, s ez teszi le nemes szívű honleányaink útján alap-

kövét fiókéntzetünknek is.”¹⁷ A temesvári fiókéntzet jelentésének írja felemelő tudatról írt, ami abból eredt, hogy emberéletekre voltak áldásos hatással tevékenységük révén.¹⁸ Az állam támogatása hozzájárult a gyakorlati megvalósításhoz: „A társadalom jószívű elemét megérti a vezető állam, törvényt hoz, hogy a vagyonos köteles áldozatot hozni a nyomorúságnak enyhítésére, az elhagyottaknak segítésére, s segélykezet nyújt nemes célunk, hazafias törekvésünk kivitelében.”¹⁹

Gyulán, Tabódy József császári és királyi kamarás, az egyesület másodelnöke felkereste Wenckheim Krisztinát, a helyi jótékony nőegylet elnökőjét, abból a célból, hogy a nőegylet keretén belül hozzák létre a Fehérkereszt Egyesület helyi fiókéntzetét. A közgyűlésen nem tartották ezt ilyen formában megvalósíthatónak, ezért elhatározták, hogy Wenckheim Krisztina és vizeki Tallián Béla főispán összehívnak egy értekezletet ebben a tárgykörben. Az összejövetelre 1896. május 14-én került sor. Megválasztották gróf Almásy Dénesné szűl. Károlyi Ella grőfnőt a megalakuló helyi fehérkereszt egyesület elnökévé, társelnöknek pedig vizeki Tallián Béla főispánt. Utóbbi helyét később dr. Lukács György foglalta el. Az első évek az anyagi erők koncentrálásával teltek. Bálak, tombolák, élőkép bemutatók szervezésével a szervezet alaptőkéjét növelték azzal a céllal, hogy a gyermekvédelem helyi feltételeit ne csak eszmei, hanem gyakorlati szinten is megteremtsék.²⁰ Ebbe a szervezőmunkába enged bepillantást egy levélrészlet, melyet Almásy Dénesné írt egy pesti színművésznék: „Nem volna-e oly igen szíves nekünk, illetve a békés megyei Fehér Kereszt egyesületnek egy nagy, igen nagy szolgálatot tenni és február 2-án Gyulára jönni hogy ott a nevezett jótékony célra rendezendő kis műkedvelő előadást vezesse, melynek 2-án lenne a főpróbája, 3-án pedig maga az előadás. Úgy vagyok értesülve, hogy Somló úr már máskor is volt hasonló alkalomra Gyulán – legyen szabad tehát reménylenem, hogy ezúttal sem fogja kérésünket visszautasítani. Előadásunk sikere valóban szíves jelen lététől és segítségétől függ. Mondanom sem kell, hogy minden költsége természetesen fedezve lesz, s ezen kívül az egyesület nevében kérni fogom egy csekély tiszteletdíj elfogadására.”²¹ Az 1899. évi július 13-án tartott közgyűlésen döntöttek a gyermekmenhely felállításáról. Dr. Lukács György feliratban kérte a Belügyminiszter támogatását. A központi vezetőség, a fővárosi Fehér Kereszt Egyesület igazgatója, Dr. Szalárdi Mór egyetemi tanár és Tabódy József császári és királyi kamarás is Gyulára jöttek, hogy megbeszéljék a következő lépéseket és teendőket. A tárgyalások eredménye az lett, hogy a helyi vezetőség tagjai a helyi szervezet összegyűjtött pénzadományáiból megvették a gyermekmenhely céljára a házat és az ehhez szükséges és célszerű berendezést. A döntéstől számított négy hónapon belül, 1899. október 30-án megnyitották a gyermekmenhelyet Gyulán.²² Az épületben három szoba és egy fürdőszoba volt a gyermekek és az anyák ellátására. Az épületben megtalálható volt még a gyermekek gondozására felvett irtalmas nővérek szobája, egy konyha és kamra is.²³

A gyulai gyermekmenhely felállításáról szóló egyesületi beszámolóban olvashatjuk ezeket a sorokat: „Mint fentiekből látható, kicsiny társadalmi erők egyesítése által is lehet, nemeset, kihatásában a jövő fejlődésre kiszámíthatatlan intézményt létesíteni, ha a nagyok és hatalmasok szíve nemes, fáradhatatlan a közjótékonyosság oltárán. Szolgáljon ez országunk egyéb részeiben is tanulságul a társadalom minden rétegében.”²⁴ A gyulai gyermekmenhelyet a helyi fehérkereszt Egyesület elnökőnjéről, Almásy Dénesnééről nevezték el, így lett Ella menhely. A gyermekvédő intézet igazgató-orvosává dr. Kun Pált választották. Almásy Dénesné 1902-re 14 alapító, 24 pártoló, valamint 338 rendes tagot toborzott. A gyulai fiók az egylet legnagyobb vidéki szervezetévé vált.²⁵

Forrás: Fehér-Kereszt Országos Lelenczház Egyesület naptára az 1903-ik évre.
Budapest: Fehér Kereszt Országos Lelenczház Egyesület, 1902. 43.old.

3. Állami részvétel növekedése

A gyermekvédelem területén az állami részvétel növekedése fokozatos volt. Kezdetben csak támogatta az egyesület munkáját, majd – többek között – eredményes működésének következtében átvette tevékenységét. Dr. Lukács György a Békésvármegyei Fehér-Kereszt Egyesület elnöke így nyilatkozott erről a folyamatról: „Hát nem voltunk szegények akkor is, midőn két-három évtizeddel ezelőtt a társadalom egy áldásos alakulata, a Fehér-Kereszt egyesület megkezdte az elhagyott gyermekek megmentésének munkáját? Megkezdte kicsiben, majd fokozta és jelentékeny eredményeket ért el. S ekkor ocsúdott fel az állam. Mikor a kézzel fogható eredmény kitűnt, mikor a statisztika megmutatta, hogy mennyi a megmentett gyermek élet, az állam a maga nagy erejével lépett sorompóba, s közvetlen feladatai közé sorolta a gyermekmentést.”²⁶ A Fehér Kereszt Országos Lelenczház Egyesület statisztikai adatai alapján 1885-ben működését pár ezer forinttal egy kis bérházban, tíz gyerekkel kezdte meg, a századfordulóra 1,037.753 korona vagyonnal rendelkezett., 16 ezer gyermeket gondozott, átlag 13% halálozási arányszám mellett.²⁷ A szervezet 16 éves munkásságának és eredményeinek bemutatása során a beszámoló írója szintén a fejlődés ütemére hívta fel a figyelmet. Kiemelte, hogy olyan hatalmas intézet jött létre, ami a kormány figyelmét is magára vonta. „Most még csak annyit: 1885 évben szerény bérelt három kis szobában húzódott meg a jótékonyaság intézménye – ma két hatalmas épület hirdeti a humanitás győzelmét, igazolva, hogy: Minden nagynak kicsiny a kezdete.”²⁸

Az állami részvétel növekedését elősegítette az is, hogy 1899-ben Széll Kálmán, a gyermekvédelem egyik patrónusa lett a miniszterelnök, akit egyesek az állami szociálpolitika alapjainak megteremtőjének is aposztrofáltak. Széll a gyermekek ügyét „szent ügynek” tartotta.

A gyermekvédelem fejlesztéséért küzdő társadalmi mozgalom és az állam kapcsolatáról így nyilatkozott: „A legnagyobb súlyt helyezem a társadalmi tényezőkkel, a meglévő gyermekvédő egyesületekkel való együttműködésre, mert csak így lehetséges ennek a célnak megvalósítása. Azért nemcsak hogy nem mellőzöm, hanem szervezem az összeműködést, mert ebből merít erőt a társadalom, de az állam is.”²⁹

Forrás: <http://mek.oszk.hu>

IV. Együttműködés

Az állam 1899 májusában megállapodást kötött a Fehér Kereszt Országos Lelencház Egyesülettel a gondozásra szoruló lelencgyermek elhelyezéséről. Az egyesület felvette és neveltette a rászoruló gyermekeket, a felmerülő költségeket az állam fedezte. Az egyesületi intézeteket az együttműködési szakasz végén, tizenhét év múlva tervezték átadni az államnak. A sikeres együttműködés újabb lendületet adott a társadalmi mozgalomnak. A századfordulón jött létre az egyesület 11 vidéki fiókin tézeté.³⁰ Az állam és társadalom című cikkben, Tabódy József császári és királyi kamarás az országos szervezet másodelnöke így írt a társadalom és az állam együttműködéséről: „Az állami észnek és a társadalmi szívnek – melyet ez soha, legkevésbé e téren nem nélkülözhet- együtt és összhangban kell működni.”³¹

V. Törvényhozatal (1901)

Az országgyűlés képviselői az állami gyermekvédelem alapjait két törvénnyel határozták meg. Az 1901. VIII. törvénnyel az ország nagyvárosaiban állami menhelyeket létesítettek, melyek feladata volt a 7 év alatti árva gyermekek ellátása. Az 1901. XXI. törvénycikkkel az állami gondoskodást kiterjesztették az árvák tizenötödik életévéig. A hét év fölötti gyermekek eltartási költségeinek fedezése továbbra is az illetékes község feladata maradt.³²

Az Országos Fehérkereszt Lelenczház Egyesülettel és fiókin tézeteivel az állam újabb megállapodást kötött. A Békés megyei Levéltárban található főispáni iratok, és a Békés megyei könyvtárban fellelhető Békésvármegyei Fehér-Kereszt Egyesület évkönyvei a megállapodás részleteibe és folyamatába engednek bepillantást. A belügyminiszter leiratban értesítette a vidéki fiókin tézeteket az egyesületi menedékhelyek átvételéről. A Békésvármegyei Fehérkereszt Egyesület ezután tartott közgyűlést 1901. évi szeptember 3-án. Itt döntöttek arról, hogy az egyesület tulajdonát képező Ella gyermekmenhely épületét telké-

vel és teljes berendezésével együtt átadják a magyar államnak, az állam által Gyulán fenn tartandó állami gyermekmenhely céljára. Elhatározták azt is, hogy az egyesület továbbra is fennmarad, és folytatja működését a gyermekvédelem olyan területein, ahol az állami szolgáltatás nincs jelen. Az egyesület tagjai az állami gyermekvédelem területén is részt akartak venni, elsősorban az ellenőrzésben és felügyelő bizottsági tagokként.³³ A belügy-miniszter leiratban közölte az egyesületi tagokkal, hogy a közgyűlésen hozott határozatot tudomásul vette és köszönettel elfogadta az egyesület tulajdonában lévő Ella gyermekmenhelyet az állami gyermekmenhely megvalósításának és működtetésének céljaira.³⁴ Az állam és társadalom kapcsolatában a gyermekvédelem területén változás következett be. Az egyesületi beszámolóokban ezt így fogalmazták meg: „...míg előbb a Fehér Kereszt egyesület volt a teremtő és intéző, az állam a segélyező és ellenőrző- most ez különösen a lelenczházakat illetőleg, megfordított viszonyban fog lenni.”³⁵ Közölték azt is, hogy 1902. május 15-én az állami gyermekmenhelyek felállításával állami feladattá vált a gyermekvédelem. A Fehér-Kereszt Országos Lelenczház Egyesület nem szűnt meg, az államot továbbra is támogatja leghumánusabb tevékenységében.³⁶ Az állami gyermekvédelmet megalapozó szabályozáshoz elfogadó attitűddel viszonyultak az érintettek és a témával foglalkozók. Dr. Berkes Sándor a Békés Megyei Kórház igazgatójának véleménye kifejezetten pozitív volt ezzel kapcsolatban: „A társadalom mentő segélyére utalt kisdedeket az állam védő pajzsának oltalma alá helyezte. A múlt év májusában megjelent a törvény végrehajtására vonatkozó miniszteri rendelet, a mely maga a megtestesült emberszeretet. Mindenkor büszke lehet e törvényre és végrehajtási módozatára nézve minden magyar ember.”³⁷

Összegzés

Az egyéni és társadalmi kezdeményezések fontosságát öt pontban lehet összefoglalni:

1. Társadalmi problémák kezeléséhez, megoldásához járulhatnak hozzá.
2. Különösen fontos azokon a területeken, ahol az állami szerepvállalás gyenge vagy hiányzik.
3. A kezdeményezések folyamán létrejövő szervezetek, intézmények és azok munkája követendő mintát adhatnak.
4. Alapítók humanizmusa, önzetlen segítőkészsége példa lehet.
5. Olyan struktúrát építhetnek ki egy társadalmi probléma megoldásához, amelyet az állam átvehet és működtethet.

Az emberieségi és morális okok, társadalmi szolidaritás mellett, racionális, gazdasági szempontok és a nyugati minták hatásai is érvényesültek a gyermekvédelmi törvény meghozatalában, és az állami szociálpolitika alapjainak a megalkotásában.

JEGYZETEK

1. Gyáni Gábor (1998): A regulázó gondoskodás. In: „A tettetésnek minden mesterségeiben jár-tasok...” Szerk.: Léderer Pál, Tenczer Tamás, Ulicska László. Új Mandátum Könyvkiadó Bu-dapest. 25. old.
2. Dr. Veczkó József: Gyermekvédelem pszichológiai és pedagógiai nézőpontból. Nemzeti Tan-könyvkiadó, Budapest. 2007. 27. old.
3. Dr. Veczkó József: i.m. 31–32. old.
4. Vinczéné Menyhárt Mária: A 18. századi rekatolizáció „szülötte”: az első intézményes árvaház Magyarországon, Esély, 20. évf. 4. sz. / 2009. 115. old.
5. Dr. Veczkó József: i.m. 38. old.

6. Dr. Veczkó József: i.m. 39. old.
7. <http://mek.oszk.hu>
8. <http://vmek.oszk.hu>
9. Scherer István (szerk.): Nemzetközi Gyermekvédő Kongresszus Naplója. Budapest, 1900. 359. old.
10. Békés 1900. febr. 4.
11. Dr. Veczkó József: i.m. 39–40. old.
12. Géra Eleonóra: A Jókai család és a hazai gyermekvédelem. <http://bparchiv.hu/>
13. Kovács Anett: Wenckheim Krisztina tevékenysége a gyermekvédelem területén. In: Honismeret 2015/1. 11–15. old.
14. Géra Eleonóra: A Jókai család és a hazai gyermekvédelem. <http://bparchiv.hu/>
15. A Fehér-Kereszt Országos Lelenczház Egyesület naptára az 1902-ik évre. Budapest: Fehér Kereszt Országos Lelenczház Egyesület, 1901. 58. old.
16. A Fehér-Kereszt Országos Lelenczház Egyesület naptára az 1902-ik évre. Budapest: Fehér Kereszt Országos Lelenczház Egyesület, 1901. 58. old.
17. A Fehér-Kereszt Országos Lelenczház Egyesület naptára az 1902-ik évre. Budapest: Fehér Kereszt Országos Lelenczház Egyesület, 1901. 58. old.
18. A Fehér-Kereszt Országos Lelenczház Egyesület naptára az 1902-ik évre. Budapest: Fehér Kereszt Országos Lelenczház Egyesület, 1901. 70. old.
19. A Fehér-Kereszt Országos Lelenczház Egyesület naptára az 1902-ik évre. Budapest: Fehér Kereszt Országos Lelenczház Egyesület, 1901. 1902. 58. old.
20. A Fehér-Kereszt Országos Lelenczház Egyesület naptára az 1902-ik évre. Budapest: Fehér Kereszt Országos Lelenczház Egyesület, 1901. 45. old.
21. Géra Eleonóra: Egy grófi család mindennapjai - A gyulai Almásyak. In: Horváth J. András (szerk.): Szívvel és tettel. Nógrád Megyei Levéltár, Budapest - Salgótarján, 2008. 146. old.
22. A Fehér-Kereszt Országos Lelenczház Egyesület naptára az 1902-ik évre. Budapest: Fehér Kereszt Országos Lelenczház Egyesület, 1901. 45.-46. old.
23. A Fehér-Kereszt Országos Lelenczház Egyesület naptára az 1902-ik évre. Budapest: Fehér Kereszt Országos Lelenczház Egyesület, 1901. 45.-46. old.
24. A Fehér-Kereszt Országos Lelenczház Egyesület naptára az 1902-ik évre. Budapest: Fehér Kereszt Országos Lelenczház Egyesület, 1901. 46. old.
25. Géra Eleonóra: A Jókai család és a hazai gyermekvédelem. <http://bparchiv.hu/>
26. Békésmegyei Közlöny 1902-01-30. 9. szám Dr. Lukács György: A szanatóriumról
27. A Fehér-Kereszt Országos Lelenczház Egyesület naptára az 1903-ik évre. Budapest: Fehér Kereszt Országos Lelenczház Egyesület, 1902. 41. old.
28. A Fehér-Kereszt Országos Lelenczház Egyesület naptára az 1902-ik évre. Budapest: Fehér Kereszt Országos Lelenczház Egyesület, 1901. 107-109. old.
29. Géra Eleonóra: A Jókai család és a hazai gyermekvédelem. <http://bparchiv.hu/>
30. Géra Eleonóra: A Jókai család és a hazai gyermekvédelem. <http://bparchiv.hu/>
31. A Fehér-Kereszt Országos Lelenczház Egyesület naptára az 1903-ik évre. Budapest: Fehér Kereszt Országos Lelenczház Egyesület, 1902. 40. old.
32. Gyáni Gábor: Könyörületesség, fegyelmezés, avagy a szociális gondoskodás genealógiája. Történelmi Szemle, 1999/1–2. 57–85. old.
33. Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltár Gyulai Levéltára BML IV.B. 401.b. 1493/1903. Fehér-Kereszt.
34. A Békésvármegyei Fehér-Kereszt Egyesület évkönyve az 1900. évről. Gyula, Békésvármegyei Fehér-Kereszt-Egyesület, 1901.
35. A Fehér-Kereszt Országos Lelenczház Egyesület naptára az 1903-ik évre. Budapest: Fehér Kereszt Országos Lelenczház Egyesület, 1902. 41. old.
36. A Fehér-Kereszt Országos Lelenczház Egyesület naptára az 1905-ik évre. Budapest: Fehér Kereszt Országos Lelenczház Egyesület, 1904. 107. old.
37. Békés 1900. febr. 4.

- Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltár Gyulai Levéltára BML IV.B. 401.b. 1493/1903 Fehér-Kereszt.
- A Békésvármegyei Fehér-Kereszt Egyesület évkönyve az 1900. évről. Gyula, Békésvármegyei Fehér-Kereszt-Egyesület, 1901.
- A Békésvármegyei Fehér-Kereszt Egyesület évkönyve az 1901. évről. Gyula, Békésvármegyei Fehér-Kereszt-Egyesület, 1902.
- A Fehér-Kereszt Országos Lelenczház Egyesület naptára az 1902-ik évre. Budapest: Fehér Kereszt Országos Lelenczház Egyesület, 1901.
- A Fehér-Kereszt Országos Lelenczház Egyesület naptára az 1903-ik évre. Budapest: Fehér Kereszt Országos Lelenczház Egyesület, 1902.
- A Fehér-Kereszt Országos Lelenczház Egyesület naptára az 1905-ik évre. Budapest: Fehér Kereszt Országos Lelenczház Egyesület, 1904.
- Békés 1900. febr. 4.
- Békésmegyei Közlöny 1902-01-30. 9. szám
- Scherer István (szerk.): Nemzetközi Gyermekvédő Kongresszus Naplója. Budapest, 1900.
- Géra Eleonóra: A Jókai család és a hazai gyermekvédelem. <http://bparchiv.hu/>
- Géra Eleonóra: Egy grófi család mindennapjai – A gyulai Almásyak. In: Horváth J. András (szerk.): Szívvel és tettel. Nógrád Megyei Levéltár, Budapest–Salgótarján, 2008.
- Gyáni Gábor: Könyörületesség, fegyelmezés, avagy a szociális gondoskodás genealógiája. Történelmi Szemle, 1999/1–2.
- Gyáni Gábor (1998): A regulázó gondoskodás. In: „A tettetésnek minden mesterségeiben jártasok...” Szerk.: Léderer Pál, Tenczer Tamás, Ulicska László. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 1998.
- Vinczéné Menyhárt Mária: A 18. századi rekatolizáció „szülötte”: az első intézményes árvaház Magyarországon, Esély, 20. évf. 4. sz. / 2009.
- Dr. Veczkó József: Gyermekvédelem pszichológiai és pedagógiai nézőpontból. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 2007.

A MEGISMERÉSI CÉLOK KÜLÖNBSÉGÉRŐL. ERDÉLY POLITIKAI 'TÁVOLÁLLÁSA'

THE DIFFERENCE OF COGNITION GOALS. POLITICAL FEUTURES OF TRANSYLVANIA

ABSTRACT

The Austro-Hungarian Empire fell apart in 1918. In our days on several forums an active discourse is proceeding about interpreting the First World War's history and its consequences. The topic of the esessay is the creation of the Hungarian political community (1,5 million people) in Romania which live in the territories annexed to Romania in 1918-1920. The problem: how does a social group that turns the process of nationbuilding promoted by the state organise itself into a community (as a national minority)? What is their role played in the organisation of the Hungarians in Romania as a national minority? At a macro level, this system of relationships involves four players: the national minority, the majority state (Romania), the kin-state (Hungary), and the international relations (the rights for the protection of minorities, ideological trends). The aim of the author of this study is to give – using various monographies, primary and secondary sources – a brief description of the possible cognition goals, the history of the Romanian Hungarian nationality and its peculiarities.

1. Bevezetés

Az első világháborút lezáró békeszerződéseket és az új világrend kialakulását taglaló jelen korunk magyar nyelvű történetírói munkái között egyre erőteljesebben mutatkozik meg a me-revnek tekinthető „szubszumáló” (szabály alá rendelés) és „projektáló” módszertani igény-szándéka. Gadamer gondolatai mentén ez a szemlélet azért hibás, mert azt a képzetet eredm-nyezi, hogy a társadalmi jelenségek teljes, tudományos lefedése és jövőbeli állapotuknak szűk hibahatárok közötti előrejelzése lehetséges. Természetesen e tanulmány szerzője nem vonja kétségbe, hogy a tudományos gondolkodás nélkülözheti-e a fogalmak használatát vagy ne lenne érvényük a módszertani eljárásoknak, de Gadamer hermeneutikai szemlélete alapján egyet ért azzal, hogy a történelem megértésének célját nem lehet a természet megismerésének, pusztán adatok empirikus elemzésének módszerén keresztül mérni. A filozófus szerint egyfe-lől így a humán világ megismerése szenved hiányt, másfelől, ehhez pedig látnunk kell, hogy a társadalom nem halott vagy lelketlen objektivitások halmaza. Szabó Márton szavain keresztül ez a következőképpen hangzik: „ez a mi világunk, amelyben többé-kevésbé szabad individu-umok mozognak, akik újra és újra jelentésekkel ruházzák fel tapasztalataikat; egymáshoz vi-szonyítva és egymásnak, azaz kommunikatív gondolkodnak és cselekszenek.”¹

Napjainkban számos fórumon élénk diskurzus folyik az első világháború történetének és következményeinek értelmezéséről. E viták óhatatlanul is érintik az emlékezet kultuszát, és olyan kérdések merülnek fel, hogy az utókor miként értelmezi Trianont, a kisebbségbe kény-szerült magyar közösségeket, és viszonyukat az adott ország többségi nemzetiségével, vagy

* Falusi Norbert, történelem-politológia, SZTE BTK PhD történelem, 3. évfolyam.

1918 őszének, 1919 tavaszának eseményeit. Az idő előrehaladtával a megélt felgyülemlik, és mind távolabbra kerül, így kialakul a saját életmenetre való emlékezés. A múlttal kapcsolatos kényszerítő tevékenység azonban nem magától értetődő, megköveteli, hogy megmagyarázzák. Rögtön az elején le kell szögeznünk, hogy az „emlékezet kultusza nem szolgál mindig nemes célokat”,² mert az könnyedén alárendelődhet az adott kor jelen szereplői öncélú akaratának. A múltat alkotó tények nem a maguk nyers formájában jelennek meg számunkra, hanem elbeszéléseként. A múlt történéseinek megértése és értelmezése nem elvekből való konstrukció, hanem egy messziről eredő történés továbbfejlesztése. Itt felismerhető a történeti konstrukció két jelentős típusa: a „hősi”, a győzteseket illető elbeszélés, és az „áldozati” elbeszélés, amely szenvedésüket, elnyomatásukat idézi fel. Ha megvizsgáljuk a magyar kisebbségek beszédmódját, a róluk vagy általuk írt történeteket, kitűnik előttünk, hogy e narratívák egy szenvedéstörténet keretei közé vannak elsősorban illesztve. Ezt az egyébként nem kívánatos státuszt azzal is „sikerült” „meggyőzően” megalapozni, hogy a magyar nemzetiségi kisebbség, de széles értelemben véve a „teljes” magyarság egy igazságtalanságnak esett áldozatul a múltban, amely immár kimeríthetetlen hitelt biztosít a jelenben.³

Az első világháború 100. évfordulóján felmerül a kérdés: mutatkozik-e arra vonatkozó szándék, hogy új megismerési célokat jelöljünk meg nemzeti történetünk megértésében, és azon belül a kisebbségtörténeti, közösség kutatások területén? Vagy ellenkező szándék szerint olyan megközelítések dominálnak, amelyek mint irányított diskurzusok a huszadik század emlékezeteinek kultuszából szelektálva, egy erősen pozicionált múltképet tárnak elénk. Elfeledtetve és feláldozva egy egységesnek vélt nagy nemzeti emlékezeti narratíva keretein belül, például az erdélyi magyar társadalom szegmenseinek cselekvési, rögzült megnyilvánulásait, teljesítményeit (regionális stratégiáit, sajátos életterveit, értékeit, élményeit). Ahhoz, hogy a humánium ne szenvedjen vereséget az elemzésünk és a kutatás során, szemügyre kell vennünk, hogy kik és milyen összefüggésben hozzák létre ezeket a teljesítményeket.

„Abban az állandó háttérben, ugyanis amelyből e differenciált teljesítmények kiemelkednek, nincs semmi, ami ne tartalmazná az Én valamely életvonatkozását.” Tulajdonképpen mindennek a helyzete az Énhez viszonyított, az Én mindenkori állapota pedig a dolgoknak és az embereknek hozzá fűződő viszonya szerint változik. Legyen szó akár egy emberről, akár egy dologról, az mindig előmozdítást, nyomást tartalmaz, ami követeli a figyelembevételt, és közeledést vagy ellenállást okoz.⁴

1918 őszén az Osztrák–Magyar Monarchia darabjaira hullott. 1918 után a közép-európai magyar kisebbségek (mint kényszerkisebbségek) a Monarchia romjain létrejövő új államok és (párhuzamos) nemzetépítések közé szorultak, akik korábban a magyar nemzetépítés részesei voltak. 1918 után, mivel e magyar kisebbségi közösségeket a nemzeti együvé tartozás szervezte: (1) a kisebbségi eliten, mint kisebbségi nemzetépítők léptek fel, (2) ebből adódóan a szlovákiai, a romániai, a szerbiai, az ukrainai magyar kisebbségek, mint politikai közösségek részesei az adott ország politikai rendszerének, de nem részesei az adott politikai nemzetnek. Ennek oka: a szomszédos nemzetépítések az állami hatalommal elősegített etnikai átrétegződése a magyar kisebbségi közösségek társadalmi, gazdasági pozícióival szemben mentek végbe. Beszédmódjukat ebből adódóan részben az etnopolitika-központúság és a homogenizációs folyamatok határozzák meg.

Miért fontos ennek a szempontnak a megvilágítása? Bárdi Nándor álláspontja szerint annak megértését segíti elő, hogy a nemzeti alapon szerveződő nemzetiségi közösségek nem önmagában való entitások, hanem történeti kontextustól függő állandóan változó szerkezetek. A kisebbségi eliten kiemelt szerepe pedig úgy érthető meg a legpontosabban, hogy e változó képet képesek alakítani, amelyen keresztül egyúttal biztosítani tudják legitimitációjukat. Érdekérvényesítés céljából lépnek fel a nyilvánosság előtt, ahol nemzeti

összezárkózás szükségességéről, az egységes szociális és morális értékekről beszélnek a kisebbség társadalom rekonstrukciója érdekében a többségi társadalommal szemben. A nemzetiségi kisebbségekre ezért nem javasolt egyszerűen, mint önálló entitásra tekinteni, sem pedig konstrukcióra, hanem mint folyamatra, mint társadalmi funkciók és érvényesítések rendszerére. Egyszerűen úgy is feltehetjük azt az alapkérdésnek tekintett megoldandó feladatot, hogy a kisebbségi elitnek számára mit jelent a társadalom fogalma, hogyan változik a saját társadalmukról alkotott képük, illetve mindezt miként jelenítik meg?⁵

A kisebbségtörténeti kutatások során akkor járunk jó úton, ha figyelembe vesszük az „élmény” (és azok elmélyülése), a „kifejezés” (az élmény tartalmának kimerítésére irányuló fokozott törekvés) és a „megértés” (a személyes megnyilvánulásokból való módszeres kiemelés) viszonyrendszerét.⁶ Ha nyitottak vagyunk arra, hogy megvizsgáljuk az 1918 előttről hozott erdélyi regionális sajátosságokat, az egyes személyek politikai szocializációs útjának változásait, az impériumváltás alatt és után felhalmozódott tapasztalatokat, illetve a többségi etnikulturális közösségektől átvett jelenségeket, akkor lehetőség nyílik más aspektusokból megértenünk például a Trianonhoz vezető út okait, az erdélyi magyar politika bizonyos fokú Budapesttől való távolállását, sajátos válaszait, vagy a kisebbség fogalmának megváltozását és felértékelődését.

2. A romániai magyarság kisebbségtörténetének lehetséges megismerési céljai

Bárdi Nándor *Otthon és haza* című munkájában tematikusan felsorolja azokat a megismerési célokat, amelyek mentén behatóan tanulmányozhatjuk és strukturálhatjuk az erdélyi magyar nemzetiség történetét.

Klasszikusnak számító eljárás a korszakolás, amikor felvázoljuk azokat az eseményeket, dátummal összekötve, amelyeket töréspontul önkényesen kijelölünk.

Az erdélyi magyarság történetében a következő dátumok feleltethetők meg a nagyobb korszakhatároknak: 1918–1938/40/41, 1. és 2. bécsi döntés – 1944, 1944–1989, 1989-től napjainkig.

A társadalom összefüggéseit jobban kidomborító eljárás, ha a különböző generációs csoportok kerülnek a megismerési cél fókuszába. A romániai magyar kisebbség esetében a következő csoportok mutathatóak ki: „Elszakadt magyarság” (még a '30-as években is): az első világháború előtti Magyarország viszonyai között szocializálódott, otthon maradt regionális politikai elit, akik többségiből kisebbségivé válva vettek részt a közéletben. Jövőképüket a történeti Magyarország helyreállításának reménye határozta meg. Romániában és Jugoszláviában az első világháború előtti magyar állam liberalizmusát (nemzetiségek helyzetét és az önkormányzatiságot) vetették össze az új állapotokkal, és a századelő szabadelvű gyakorlatát kérték számon az új többségi elitől. A másik érvrendszer pedig a kisebbségvédelmi szerződések és a győzteseknek az első világháború alatti nemzeti nyilatkozataiban megfogalmazottak számonkérésére irányult (pl. gyulafehérvári határozatok, pittsburghi szerződés). Fő célkitűzésük a pozícióörzés volt, az 1918 előtti nemzetiségi mozgalmak mintáit főlmutatva, a népszövetségi kisebbségi panaszjogok és az anyaországi támogatások adta lehetőségek kihasználásával. A következő generációs csoport a „kisebbségi ember megszületése”. Ennek a generációnak a tagjai középiskoláit már 1918 után, nem többségiként végezték. Ismerték az adott állam államnyelvét, közszellemét, érdekérvényesítő eljárás módjait. A korábban meghirdetett autonómia tervek a '30-es évekre nem valósultak meg, ezért ez a generáció új stratégiát dolgozott ki: saját, tehát magyar társadalmi szervezet, oktatási rendszer, szövetkezeti mozgalom, elitképzés stb. került előtérbe a nemzeti összetartozás és egyben összeczárkózás formájában. A további

generációs csoportokat csak felsorolás szintjén ismertetem: a '30–'40-es években az ún. illegalisták, Ceausescu alatt a '68-as generáció, s végül az önszervezők csoportja.

A soron következő megközelítés, hogy ezek a generációs csoportok miként gondolkodtak saját társadalmuk megszervezéséről, a kisebbségpolitika és a társadalom viszonyáról. Egyik szempont szerint az 1918 előtti pártpolitikai kötődések Erdélyben a munkapárti, illetve a függetlenségi párti beállítódások aszerint jelentkeztek, hogy kik voltak az első világháború előtt is parlamenti képviselők, törvényhatósági bizottságok tagjai, és kik azok, akik csak 1918-ban, a Károlyi-kormány révén kerültek ilyen pozíciókba (pl. Apáthy István, függetlenség párti politikus, az Erdélyi Szövetség egyik alapítója, 1918-ban az Erdélyi Főkormánybiztosság vezetője). A kutatások többsége azt támasztja alá, hogy ez a cselekvési stratégiákban nem jelentett igazi törésvonalat. A második szempont a tevékenységi körökből adódó véleménykülönbségek mentén artikulálódik. A kisebbségi eliten belül kulturális, politikai és gazdasági alcsoportokat különíthetünk el egymástól, ahol már eltérő stratégiai megosztottságokat jegyezhetünk fel. (A) Voltak, akik a magyarság megszervezését alulról képzelték el, (B) mások pedig úgy gondolták, hogy a politizálás a történelmi osztályok dolga, amelyre a tapasztalat és az egzisztencia predesztinál. Utóbbi körhöz olyan személyek kellek, akik hűek voltak a budapesti kormány irányvonalához. Ékes példa e típusú ellentétes gondolkodásra Bernády György (marosvásárhelyi modernizátor, demokratikus gondolkodású politikus, aki integrálta volna a középosztályt, a magyar zsidóságot és az erdélyi magyar szociáldemokráciát) és Ugron István, valamint Bethlen György (arisztokrácia régi megyei elitek, egyházak integrálásának programjával lépett fel) köré csoportosuló ellentéte. E két felfogás eltérőségét már 1922 előttről ki lehet mutatni, mielőtt megalakult volna az Országos Magyar Párt Romániában. A korabeli sajtóban, illetve az utókor emlékeztetésében ez a magatartás az ún. aktivista-passzivista ellentétben maradt fenn. Egyik tábor („aktivisták”) a romániai modernizációból kért volna részt, amelyben az erdélyi magyarság önértékeiből, saját stratégiájára építette volna az erdélyi magyar társadalmat. A másik tábor („passzivisták”) az egységes magyar nemzeti társadalom pozícióörzésében gondolkodott, az irredentizmus és a bolsevizmus vádjá ellen egyaránt hadakozva. Céljuk a meglévő társadalmi viszony fenntartására irányult.

Az újabb kérdés arról szólt, mi a fontosabb: a magyar egység vagy a magyarság teljessége. A leegyszerűsítő jobb- és baloldal vitája, illetve a kulturális és a politikai elitek között meghúzódó vita középpontjában az állt, hogy a magyarság szerves részének tekinthető-e a zsidóság és a munkásság. Hol húzható meg a 'nemzet' képzeletbeli és gyakorlati határa, kik tartoznak egyfelől a politikai, másfelől az etnikai, de nem kirekesztő, inkább rendies szempontból megközelített nemzethez? Ha egy széles értelemben vett nemzetfelfogás valósul meg a gyakorlatban, vagyis érdemi pozíciót nyer az erdélyi magyar zsidóság és a szocialista munkásság, akkor az azzal a következménnyel járt volna, hogy a történelmi osztályok domináns helyzete az erdélyi magyarságon belül veszélybe kerül a kisebbségi helyzetben. Tegyük hozzá azonnal, hogy ez a felfogás mereven ellenkezett a magyarországi közvéleményt átható bolsevizmus ellenességgel és antiszemitizmussal, de eltért az erdélyi magyarság körében kialakult közvélekedéstől is. Még akkor is, ha érdemi befolyást a két világháború között nem kapott az erdélyi magyar zsidóság és munkásság. Ha azonban a nemzet „kapui” nem nyílnak meg más politikai, kulturális, felekezeti és szocializációs csoportok előtt, akkor a kisebbségbe kényszerült magyar nemzetiség, létszámából és belső ellentéteiből adódóan szerény érdekvéonyesítő tevékenységet tud betölteni. Az erdélyi magyar politikának ezzel a dilemmával számolnia kellett. Ezeket a vitákat nyomon követhetjük az 1919 után virágzásnak indult erdélyi lapokban (pl. Napkelet, Keleti Újság, Ellenzék, Pásztor-tűz stb.), illetve Kós Károly, Paál Árpád, Zágoni István, Jakabffy Elemér, Balogh Artúr, Gyárfás Elemér, Bethlen György, Ugron István, Granpierre Emil stb. írásaiban és beszédeiben. A „hol a

nemzet határa” kérdésében továbbá forrásként szolgálnak számunkra a magyar pártok (Erdélyi Néppárt, Magyar Nemzeti Párt, Országos Magyar Párt) dokumentumai, illetve a Magyar Szövetség (1921) egyes állásfoglalásai. Részletes kifejtés nélkül továbbá a következő törésvonalak jelentek meg meg a két világháború közötti erdélyi magyar politikában: (1) területi integráció problémája, (2) OMP milyen politikát folytasson, (3) revízió eltérő módjai, (4) transzilvanizmus mint politikai cél, (5) a '30-as években újabb törésvonalak jelentek meg.

A többség-kisebbség relációban felmerülő kérdés a többségi intézményrendszerhez való viszony körüljárása. (1) A romániai magyarság politikai értelemben részese a politikai közösségnek (politikai rendszernek), mert képviseltette magát pártpolitikai és egyéb más szervezeteken keresztül (napjainkban: RMDSZ volt már kormánypárt Romániában). (2) A romániai magyarság ellenben nem részese a politikai nemzetnek (a román nemzetépítésnek). Okai: a magyarságot fejlett nemzettudattal és intézményrendszerrel szakították el Magyarországtól, és a román nemzetépítés kulcskérdése volt, hogy a románságot társadalmi, politikai és gazdasági pozícióiban megerősítse. E ponton kézzelfogható a történetileg változó viszonyrendszerek fontossága, amelyhez két fogalmat kell kiemelnünk: lojalitás és integráció, amelyek kulcsszempontok a kisebbségek vizsgálatakor. 1921-ben jelent meg a romániai magyar politikai életet elindító kordokumentum, a Kiáltó Szó. Kós Károly, Zágoni István és Paál Árpád megfogalmazták a magyar kisebbségpolitikai gondolkodás alaptételét: a magyar nemzeti autonómia elérését (saját intézmény és saját maguk választott vezetők) Románián belül. Megjegyzés: a román politikai gondolkodásban az autonómia követelése későbből nézve valójában egy elszakadási szándékot jelent, ezért is lépett fel a román politikum a magyar kollektív követelésekkel szemben diszkriminatív formában. Ezért az erdélyi magyar politika több utat is keresett magának, például transzilvanizmus, román pártokkal való választási paktumok (1923, 1926 a Néppárttal, 1925 a Liberálisokkal). A '30-as évektől a nemzetközi viszonyok változása miatt ez a fajta politikai útkeresés megváltozott, és a revízió gondolata erősödött meg.⁷

3. Erdély politikai 'távolállása'

Amikor Erdély 'politikai' távolállásáról beszélünk, természetesen ez alatt nem egy mereven vett különálló státust értünk, hanem olyan sajátossággal bíró minőséget, amelyet a politikai, a gazdasági és a kulturális elitnek sokrétű tartalommal ruháztak fel különböző korokban és tapasztalatok révén. A nemzetiségi kisebbségekre, mivel nem önmagában való entitásokra, hanem történeti kontextustól függő állandóan változó szerkezetekre tekintünk, érthetjük meg az ún. 'erdélyi' kérdés körül folyó viták és konfliktusok mibenlétét is. Bárdi Nándor álláspontja szerint az erdélyi kérdés három nagyobb problémakörre bontható: 1.) Erdély állami hovatartozásának kérdése (Románia vagy Magyarország része, avagy önálló), 2.) Erdély, mint régió közigazgatási, gazdaságpolitikai helyzete egy-egy adott államalakulaton belül, 3.) az Erdélyben élő etnikai csoportok egymás közti viszonyai, a nemzetiségi problémák kezelése. Az erdélyi kérdést Bárdi Nándor egy mondatban úgy határozza meg, hogy Erdély „két egymás mellett párhuzamosan működő, nemzet-, illetve államépítési folyamatnak egyaránt részét képezi.” Erdély tehát olyan soknemzetiségű régió, amely egy bonyolult, összetett viszonyrendszeren keresztül ragadható meg. Az erdélyi magyar nemzetiség helyzetét egyszerre meghatározza saját kisebbségi életformája, az anyaországhoz (kin-state) és a honállamhoz (Románia) való viszonya, illetve a nemzetközi viszonyokhoz (világnézeti programok, amelyek hatnak minden szereplő etnopolitikai elképzelésére; hatalmi rendszerek átalakulása pl. 1918 után kisantant-Magyarország, Népszövetség stb.) való illeszkedése. E heterogén kapcsolatrendszerben írható le az is, hogy a nemzetépítő elit (erdélyi ro-

mán, magyar, német elit) a nemzetállami centrumaiktól eltérő, saját stratégiákkal bíró regionális csoportok is egyben. A románok 1918 előtt, a magyarok azt követően, mint kisebbségi elit saját külön nemzetépítésükkel léptek fel a magyar, illetve a román állami törekvésekkel szemben.⁸ A nemzetállami céllal azt igyekeztek megvalósítani, hogy a többségi nemzetek – a közép- és kelet-európai hagyománynak megfelelően elsősorban kulturális nemzetként gondolták el magukat – teljesen birtokolják az államot etnikulturális, területi, intézményi és szimbolikus értelemben egyaránt. Mindez az utódállamokban (beleértve Magyarországot is) a kisebbségi csoportok intézményrendszerének és identitásörzésének gyengítését jelentette. A nemzetállamokban adminisztratív-bürokratikus és szimbolikus eszközökkel kikényszerített asszimiláció részleges, elmentmondásos „sikerekhez” vezetett, folyamatosan erősítve az újrendezés iránti revíziós igényeket.⁹ A nemzetépítésre vonatkozóan Kántor Zoltán Will Kymlicka és Rogers Brubaker nyomán arra is rámutat, hogy amennyiben elismerjük a többség jogát a nemzetépítésre, úgy azt nem tagadhatjuk meg a nemzeti kisebbségektől sem. Továbbá, hogy a nemzeti kisebbségek a nemzetállami lépéseket ellensúlyozandó önálló intézményépítésbe kezdenek, és az autonómia különféle formáit tűzik ki céljukként.¹⁰

Az Osztrák–Magyar Monarchia romjain létrejövő új államalakulatok keretén belül a magyar nemzetiségnek meg kellett fogalmaznia az új és a régi Magyarországhoz való viszonyát, immár kisebbségi pozícióból. A romániai magyarság az önálló erdélyi regionális és intézményi különállásban határozta meg saját jól felfogott érdekeit. A proaktív lépéseket azonban megelőzte az összeomlás okainak bizonyos fokú kifejtése és megértésének szándéka. Az első fontos kérdés az volt, hogy mi vezetett el Trianonhoz? Több sajátos válasz is született az erdélyi politikum részéről. (1) 1876-ban felszámolták az intézményes szász és székely különállást, (2) a történelmi Magyarországon belül elhanyagolták a periféria, így az erdélyi-székelyföldi regionális fejlesztéseket, illetve (3) az erdélyi nemzetiségi kérdést nem vagy helytelenül kezelte a mindenkori magyar kormány a dualizmus alatt. Erre vonatkozóan lásd az 1913-ban Kolozsváron létrehozott Erdélyi Szövetség nemzeti-modernizációs-társadalompolitikai programját.

A Szövetség által megfogalmazott kritikákból kiolvasható Tisza István kormányának bírálata, egy az országotól jóval szociálisabb szemlélet, illetve az állami működés hatékonyságának és demokratizálásának a nagyobb hangsúlya. Az erdélyi magyar politikai és kulturális elitek 1919-et követően is többször megfogalmaztak éles hangú kritikát az új Magyarország kapcsán. A '20-as évek elején (1) kérték Budapestet, hogy szüntesse be a revíziós propagandát és a kalandorakciókat, továbbá (2) értetlenül álltak a magyarországi zsidókérdés előtt, miszerint a budapesti politika miért akarja oly hevesen elválasztani a magyarságot a zsidóságtól. Erdélyben a magyarság és a zsidóság együttélése inkább volt kapcsolat, mint ellentét.

A Budapest irányában megfogalmazott kritika, és bizonyos fokú távolság fenntartásának igénye ellenére fontos kiemelni, hogy minden magyar nemzetiségi, kisebbségi közösség számára domináns viszonyítási pont az anyaország. Az erdélyi magyar kisebbség életében, így a kezdeti időszakban Bethlen István miniszterelnök és budapesti kormányzata meghatározó szerepet játszott. Bethlen kormánya alatt született meg ugyanis az ún. magyarságpolitika (Keleti Akció néven), amely intézményes keretek közötti támogatáspolitikát jelentett. A budapesti kormányok az erőforrások ellenében egyben a romániai magyar politikai vezetők kiválasztásában is döntő szerepet játszottak. Például Bethlen István nyomására az OMP első elnöke Jósika Samu lett, aki a magyar felsőház utolsó elnöke volt. A gróf megítélése azonban nem volt minden vitától mentes. Egy titkos jelentés megjegyzi – amit gróf Bánffy Miklós külügyminiszternek írtak 1921. május 26-án –, hogy Jósika Sámuel magatartását „kritika tárgyává tették, mert neve az 1918 óta erősen demokratikus irányba tolódott, az erdélyi köz-

vélemény előtt nem örvend általános rokonszenvnek, azonban ismerik fedhetetlen jellemét, s bizonyos előnyt látnak a román udvarhoz való összeköttetéseiben is.”¹¹

Az ún. négyes viszonyrendszer negyedik eleme a nemzetközi folyamatokhoz való viszony, és az ideológiák, egyes politikai tartalmak honosításának kérdése. Az eddig felvázoltakról az állapítható meg, hogy a kisebbségpolitikával kapcsolatos ügyeket leggyakrabban a homogenizációs és etnikai szempontok megközelítése határozza meg. A nemzetközi ideológiai trendekhez való kisebbségi viszony K. Lengyel Zsolt és Horváth Szabolcs munkáit (e vizsgálódások elsősorban a transzilvanizmus kérdéseire fókuszáltak) leszámítva kevésbé kutattott. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy nincsenek a romániai magyar kisebbségek történetével kapcsolatos esztétörténeti kutatások.¹² További megismerési célként állhat előttünk a kezdeti fázis hosszútávra kiható, az impériumváltás időszakára eső társadalommal, nemzettel, etnikummal, egyes izmusokkal kapcsolatos politikai vitának feltárása és azok rendszerezése. Az egyik ilyen kérdés, amely meghatározta a korabeli diskurzust, a nemzet mibenléte körül bontakozott ki, és a ki tartozik a nemzethez (politikai vagy etnicizált?) kérdés keretében zajlott le. Ebből egyúttal kibontakozik egy széleskörű társadalompolitikai természetű vita is, amelyen keresztül mélyebb betekintést nyerhetünk a korabeli társadalmi viszonyok megértésébe.

A különböző töréspontok mentén folyó vitáknak teret adott az, hogy 1919/20-at követően virágzásnak indult az erdélyi magyar nyelvű sajtó. Ligeti Ernő erről a következőképpen írt: „Az átmenti időkben és később is, csaknem egy évtizeden keresztül, az erdélyi sajtó jelentett úgy szólván mindent, a sajtó volt az erdélyi magyarság egyetlen megnyilatkozása, az egyetlen kopolytű, amelyen keresztül a magyarság lélegzett.” A sajtó egyfelől átmentette magát, másfelől a helyzet kényszerítő ereje révén új sajtóorgánumok jöttek létre. Aradon négy magyar nyelvű újság is működött: *Aradi Közlöny*, *Arad és vidéke*, *Függetlenség*, *Aradi Hírlap*. Nagyváradon is termékeny volt a sajtóélet, ahol a *Szabadság*, a *Nagyvárad*, a *Nagyvárad*, az *Új Nagyvárad* és a *Tiszántúl* jelentek meg. Temesváron két napilap tudósította a híreket a *Temesvári Hírlap* és a *Temesvarer Zeitung*.

Kolozsváron Aradhoz hasonlóan négy újság szolgáltatta az információkat: az *Újság*, a *Kolozsvári Hírlap*, az *Esti Lap* és az *Ellenzék* (Bartha Miklós szerkesztette; a *Függetlenségi* és 48-as Párt lapja). Brassóban a *Brassói Lapok*, Szatmárban a *Szamos* volt olvasható, továbbá napilap jelent meg Nagyszalontán és Marosvásárhelyen is. A lapkiadás tekintetében a legmegfelelőbb város Kolozsvár volt, majd később hasonló helyet foglalt el Brassó. A *Kolozsvári Hírlapot* Nadányi Emil alapította, aki a háború alatt Budapestre költözött. Kolozsvár román megszállását követően a *Hírlap* megszűnt. A román csapatok Kolozsvárra való bevonulásakor az *Újságon*, az *Ellenzéken*, Ujhelyi Mór *Esti* lapján kívül egy újabb lap látott napvilágot, a *Keleti Újság*. Dr. Fischer István, a későbbi erdélyi cionista mozgalom vezéralakja szerkesztette még az *Esti lapot*. Az *Újságot* Szász Endre szerkesztette, aki később az *Ellenzék* és a *Keleti Újság* felelős szerkesztője lett. Békeidőben fontos politikai orgánum volt, vezércikkeit Apáthy István, Posta Béla, Papp József (Kolozsvár utolsó főispánja) írták és legélénkebb figyelője volt mindig a román nemzetiség politikai előre törésének. E lap a többi kolozsvári lapokkal együtt jellegzetesen helyi lap volt. A *Keleti Újság* volt az első „fővárosi”, mármint kolozsvári, de Erdélyre kiterjedő lap. Alapításának terve még a háború utolsó éveiből származott. A felelős szerkesztő Budapestről érkezett, Szentmiklósi József személyében.

A napilapok mellett meghatározó volt a folyóirat-kultúra. Az első trianoni irodalmi folyóirat a *Magyar Szó*, 1919. június 15-én indult el Tabéry Géza szerkesztésében Nagyvárad központtal, majd a *Tavaszi* is itt jelent meg. 1919-ben jelent meg Marosvásárhelyen az irodalmi folyóirat, a *Zord Idő*. Aradon jelent meg a *Szezon*, a *Szeptember*, a *Szemle*, a *Periszkóp* és a *Génusz*, illetve Temesváron az *Új Génusz*. A valódi áttörést a *Napkelet* hozta

el, amely kinőtte Erdély határait is. A lapba írt többek között Nyíró József, Makkai Sándor, Áprily Lajos stb. A Napkelet a Keleti Újságot is kiadó érdekcsoportnak volt a vállalkozása. A lap főszerkesztője Paál Árpád lett, szerkesztői Ligeti Ernő és Kádár Imre, segéd-szerkesztője Szentimrei Jenő. E lap hasábjain jelentkezett, mint szépíró első ízben Márai Sándor is novelláival. A haladó szellemű magyarságnak kívánt a lapja lenni, de ugyanakkor megkísérelte, hogy a széthúzó kisebbségi magyar társadalomban, legalább szellemi síkon hozzon össze különböző szemléletű egyéniségeket. A Napkelet 1924-ben megszűnt. A Napkelet mellett működött a *Pásztortűz*, amely az Erdélyi Szemléből alakult át. Az új keresztnevét Grandpierre Emil adta. Tulajdonosa az 1920-ban megalakult Minerva Irodalmi és Műintézet volt, az első nemzeti köztulajdonban álló erdélyi könyvkiadó vállalat. Igazgatósága a vezető egyházak képviselőiből és a Magyar Párt politikai tekintélyéből alakult. Politikai irányultsága kezdetektől fogva adott volt.

Korán kiütközött a magyar kulturális elit és a politikai elit közötti ellentét. Ezt a kettészakadást a történetírás, de a korabeli publicisztika egyszerűen csak az aktív-passzív politikai magatartással írja le. E megközelítéssel azonban nem ért mindenki egyet, javasolt lenne a Budapesthez való viszony relációban e kérdést is megvizsgálni. Ami e vitában bizonyos, hogy legelsőknek az írók és az újságírók érezték meg az erdélyi magyar társadalomban végbemenő csendes hangulatváltozást. A békeszerződés aláírása után, amikor jogilag érvényessé vált Erdély Romániához való csatolása, egyre erősebben ébredt fel az erdélyi magyarságban az élni akarás tudata. A társadalom többsége ekkor a lakáselvétele, a repatriálás, a cenzúra, a politikai perek, a koronabeváltás, az eskütétel stb. kényszerével küzdött. A létszükség azonban harcba szólított az iskolákért, a színházért, a különböző intézményekért és magáért a napi boldogulásért is. A földreform és más gazdasági sérelmek, az anyanyelvi oktatás ellehetetlenítése mély nyomot hagytak a kisebbségbe szorult magyarok között. A helyben maradás morális jelszava felerősödött Erdélyben, mert a migráció jelentése egyben azt is magában hordozta, hogy Erdélyt végleg átadják a románoknak. Az aktivitás felé vezető lépés akkor vált fokozottabbá, amikor Románia a békeszerződést megelőzőleg nemzetközi szerződést (1919. december 9.) írt alá a kisebbségi jogok garantálásáért. A cselekvés színtere a nyilvánosság volt.

A sajtó harcolta ki a kereteket az aktív kisebbségi munka számára. A sajtó, különösen a Keleti Újság, vitte bele a magyarságot lépésről lépésre abba a gondolatkörbe, hogy magát intézményesen is kisebbséginek vallja.¹³

A kulturális elit tagjai nyelvezetükben a háborúellenes retorika elemeit, az élni akarás morális eszközeit, köztük a példamutatást is felhasználva érveltek az erdélyi magyarság mielőbbi politikai megszervezése, aktivizálása mellett. Szentimrei Jenő a Napkeletben (1920) megjelent írásában így írt: „A magyar vezetőktől Erdélyben a magyar kisebbség megszervezését várjuk egyetlen hatalmas kulturális lendületre, ahol párt és felekezeti ellentétek nélkül találkoznia kell mindenkinek, aki erdélyi és magyar, vagy a magyar kultúrával közösséget vállal.”¹⁴ A morális érveken túl, a kisebbségi életformával szembenező, és önálló stratégiát megfogalmazó erdélyi magyar elit – többnyire az erdélyi magyar progresszió – még éveken át felhasználta a wilsonizmust érvrendszerében. A wilsonizmust, mint a nemzetkisebbségi autonómia megteremtéséhez alkalmas érvelési módot használták. A Magyar Szövetség (1921. január 9.), amely az első romániai magyar érdekvédelmi szervezet volt, de nem mondhatjuk progresszívnek, alapszabályában is felhasználta a wilsoni pontokat. A Szövetség célja többek között az önrendelkezési jog biztosítása és a decentralizáció volt.¹⁵ Idővel kiderült, hogy a Népliga és a nemzetközi folyamatok miatt súlytalan a politikai cselekvés terén. E polgári radikális, ún. modernizációs gondolatíságot többek között a Keleti Újság és a Napkelet igyekezett meghatározóvá tenni a romániai magyar közgondolkodásban. Ki kell emelni, hogy itt már tudatosan beszélnek

kisebbségről, kisebbségpolitikáról. Paál Árpád a Napkeletben az utódállamok magyar népkisebbségeinek feladatáról a következőket jegyezte fel: „mindenütt olyan önálló nemzettestekké kell válniuk, melyek szervesen beleilleszkednek az utódállamok közéletébe. Szervesen és hátsógondolatok nélkül. Nem állambontásra, hanem államépítésre, hogy a magyar népkisebbségi nemzetek éppen ez alkotó részvétel jogcímén követelhessék régi államukkal a gazdasági és kulturális összefüggést. Hogy lehessen így mélységes erkölcsi alapja a magyar állam és a többi utódállamok közötti szövetségnek a szövetségből fejlődő uniónak s az unióból fejlődő néptestvériségi békeállapotnak.”¹⁶ Az események ismeretében azonban ezt a politikai programot ténylegesen sem az Országos Magyar Párt (1922. decemberében alakult) fő irányvonala, sem a magyar történelmi egyházak, sem a bukaresti, de még inkább a budapesti politika sem fogadta el. E gondolkör beszédmódja egy idő után csak a temesvári és a nagyváradi sajtóban, illetve a magyar és román szociáldemokrata körökben maradt fenn.¹⁷

A kép ennek ellenére nem ilyen merev. Erdély bizonyos fokú politikai távolállása abban a vitában is megmutatkozik, amelyre már korábban utaltunk, hogy az erdélyi magyarság elitje alapvetően nem etnicizálja kirekesztő értelemben a magyar nemzet fogalmát, csak annyiban, hogy magát megkülönböztesse a többségi román nemzetől. Az etnikai alapú kultúrák természete sokszínű. Az egyik igenléséből nem következik, hogy a többi elutasítandó. Míg Magyarországon az 1918/19-es polgári radikális és szocialista politikai tartalmak ellenében hamarosan kibontakozott egy antiszemita és antibolsevista diskurzus, bűnbakképzéssel párosulva, addig Erdélyben ezt nem látjuk. A '20-as években Magyarországon lezajlott egy antiliberális és neokonzervatív forradalom, de valójában ez nem érezteti hatását Erdélyben. Oka: az erdélyi közgondolkodásban a múlt tanulsága és a múlthoz való fordulás nem a liberális reformok kárhözgondolkodásban a múlt tanulsága és a múlthoz való fordulás nem a liberális reformok kárhözvontatását jelentette, mint Magyarországon, hanem az erdélyi fejedelemség, az önálló erdélyi hagyományok, és ebben a transzilván regionális jelleg kimutatására irányult. A saját útkeresés kívánalma, a kisebbségi életforma kényszerítő hatásai a magyarországgal szemben egy nyitottabb és szociálisan érzékenyebb politikai megközelítést eredményezett. A kibontakozott viták között említsük meg, hogy amíg a magyarországi szellemi életben a nemzetkarakterológiai és Szekfű Gyula nagymagyar vitái domináltak, addig például Szabó Dezsőn keresztül Erdélyben megjelent a belső revízió, az erdélyi múlthoz való visszatérés hangsúlyozása.¹⁸ Erdélyben ez idő alatt megfigyelhetjük a magyar nyelvű cionista irodalom és a zsidó nemzetiesítés megindulását is, amely magyar nyelvterületen dominált. A legfontosabb erdélyi magyar nyelvű zsidó lap az Új Kelet volt. A modernizációs nyelvet használó, progresszív Napkelet, de a keresztény-konzervatív szemléletű Pásztortűz folyóiratokban is rendre találunk egybecsengő írásokat, amelyek értetlenséget mutatnak a budapesti antiszemita és más bűnbakképző politikával szemben. Reményik Sándor (1922-től a Pásztortűz főszerkesztője) a magyarsághoz való tartozást nem vérségi köteléktől teszi függővé, hanem „történelmileg kialakult szellemben való részességtől.”¹⁹ A Magyar Szövetség alakuló ülésén, amelyet Grandpierre Emil hívott össze (1921. január 9. Kolozsvár), többek között megjelent Ravasz László, Költő Gábor, Dózsa Endre, Sándor József, Paál Árpád, gr. Bethlen György, Koós Károly mellett az erdélyi zsidóság képviselőiben Rosenberg Sándor is. A Szövetség 1921 júniusában Nagyváradon, júliusában Marosvásárhelyen, szeptemberben pedig Tordán alakított tagozatokat. Váradon és Vásárhelyen a helyi zsidóság, Tordán pedig a munkásság érdekvédő szervezete csatlakozott a Szövetséghez.²⁰

Az Országos Magyar Párt alakuló ülésén e vita az iskolák témakörében is felmerült. Dr. Berkes Salamon a magyar erdélyi zsidóságra vonatkozó iskolarendszer tarthatatlanságát ismertette, miszerint a román hatóságok a zsidóságot el akarják választani a magyarságtól, „miközben magyarok és zsidók egy közösséget alkotnak”. Dr. Illés Gyula ezt követően előterjesztette a felekezeti iskolák és intézmények sérelmeit, ide értve a zsidóságot is, és egy négytagú bizottság felállítását javasolta a közgyűlés számára.²¹ Paál Árpád, a turanista nézetek felé is kacsin-

gató író-politikus a Napkeletben így ír a zsidó-magyar kapcsolatokról: „Vallásszabadságnak, nemzeti egyenjogúságnak, népek világbeli egymásmellettisége megértésének, közös kultúrák kifejlődésének ősi talaja volt a mi környezetünk (Paál Erdélyre utal). Ilyen környezetből való beidegződésünk például az is, hogy az Ázsia keletéről Európa közepébe sodort magyarságnak egyazon sors neműsége van a közötté élő zsidósággal. Mindketten hazát keresünk, hol más nép szívében, hol a föld valamely pontján, s érzéseink és kedélyünk bőségével, s megpróbáltatásaink sokaságával kell nem szánalmat, hanem jogot szerezniünk mindkettőnknek, a világban való megállásra.”²²

E tanulmány szerzője arra vállalkozott, hogy az egyes szakirodalom, illetve primer és szekunder források révén röviden ismertesse azokat a lehetséges megismerési célokat, amelyeken keresztül értelmezni tudjuk a romániai magyar nemzetiség történetét, sajátosságait és életvonatkozásait. A néhány oldalas írás továbbá arra hívta fel a figyelmet, hogy az erdélyi, valamint a vele szervesen összekapcsolódó nemzetiségi és nemzetállami kérdés, illetve a nemzet fogalmának problematikáját egy olyan viszonyrendszerben érthetjük meg leginkább, ahol elfogadjuk a változás és a folyamat meghatározó szerepét, a konstrukció lehetőségét, a diszkurzivitással járó egyes tartalmak módosulását.

JEGYZETEK

1. Szabó Márton (2004): A diszkurzív politikatudomány alapjai. L'Harmattan Kiadó. Budapest, 23. old.; Hans-Georg Gadamer (1984): Igazság és módszer (Egy filozófiai hermeneutika vázlat). Gondolat Kiadó, Budapest, 11–17. old.
2. Todorov, Tzvetan (2005): A rossz emlékezete, a jó kísértése. Mérlegen a huszadik század. Napvilág, Budapest, 153–154. old.; Wilhelm Dilthey (1974): A történelmi világ felépítése szellemtudományokban. Gondolat Kiadó, Budapest, 513. old.
3. Todorov, Tzvetan (2005): A rossz emlékezete, a jó kísértése. Mérlegen a huszadik század. Napvilág, Budapest, 137–138. old.; Hans-Georg Gadamer (1984): Igazság és módszer. Gondolat Kiadó, Budapest, 23. old.
4. Wilhelm Dilthey (1974): A történelmi világ felépítése szellemtudományokban. Gondolat Kiadó, Budapest, 514. old.
5. Bárdi Nándor (2013): Otthon és haza. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 12–16. old.
6. Wilhelm Dilthey (1974): A történelmi világ felépítése szellemtudományokban. Gondolat Kiadó, Budapest, 513. old.
7. Bárdi Nándor (2013): Otthon és haza. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 471–504. old.
8. Javaslatok, modellek az erdélyi kérdés kezelésére – A magyar elképzelések 1918–1940. In: Konfliktusok és kezelésük Közép-Európában, TLA, 2000, 137–180. old.
9. Ilyés Zoltán: A nemzetiesítés néprajza/antropológiája. In: Regio, 2014/2. 67. old.
10. Kántor Zoltán: Kisebbségi nemzetépítés. <http://adatbank.transindex.ro/vendeg/htmlk/pdf2988.pdf> (letöltve: 2015. szeptember 2.); Kántor Zoltán: A nemzeti identitást formáló intézményrendszerek. In: Fedinec Csilla (szerk.; 2002.): Társadalmi önismeret és nemzeti önazonosság Közép-Európában. Budapest, Teleki László Alapítvány. 185–186. old.
11. Aktivista mozgalom és a Magyar Szövetség. Hory András bukaresti követ jelentése Bánffy Miklós külügyminiszternek, res. Pol. 392., Bukarest, 1921. május 26. MOL K 64-1921-3341.
12. Bárdi Nándor: Otthon és haza. (2013.): Otthon és haza. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 97–98., 504–510. old.
13. Ligeti Ernő (1941): Súly alatt a pálma. Egy nemzedék szellemi élete. Emlékirat. Fraternitas, Kolozsvár, 18–57. old.
14. Szentimrei Jenő: Magyar kötelesség, In: Napkelet, 1920/3. 129–133. OSZK FM3/10985
15. Magyar Szövetség alapszabálya. Jóváhagyva 1921. január 9. Kolozsvári nagygyűlés. Kolozsvár, Levéltár, Fond: Familia Ugron, Nr. actului: 319, év: 1921–1922.

16. Paál Árpád: Népkisebbségi politika az utódállamokban. In: Napkelet, 1921. 2. évfolyam, 13–24. 769–771. old. OSZK FM3/10985.
17. Bárdi Nándor: Otthon és haza. (2013): Otthon és haza. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 510. old.
18. Uo. 510–511.
19. Reményik Sándor: Fajmagyarság. In: Pásztortűz, 1922. 8. évfolyam, 1. félév, 86–87. old. OSZK FM3/355.
20. Mester Miklós: Az erdélyi Magyar Szövetség szervezetének ismertetése és annak felosztása 1921-ben. MOL 1951/47 – 2871.
21. Naláczy István: Egy táborba tömörül a csatolt részek magyarság. In: Pásztortűz, 1922., VIII. évfolyam, II. félév, 698–699. old. OSZK FM3/355.
22. Paál Árpád: És fölkél a nap. In: Napkelet, 1920. 1. szám, 22–31. OSZK FM3/10985.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Aktivista mozgalom és a Magyar Szövetség. Hory András bukaresti követ jelentése Bánffy Miklós külügyminiszternek, res. Pol. 392., Bukarest, 1921. május 26. MOL K 64-1921-3341.
- Bárdi Nándor (2013): Otthon és haza. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.
- Hans-Georg Gadamer (1984): Igazság és módszer (Egy filozófiai hermeneutika vázlat). Gondolat Kiadó, Budapest, 11–17. old.
- Ilyés Zoltán: A nemzetiesítés néprajza/antropológiája. In: Regio, 2014/2. 67. old.
- Javaslatok, modellek az erdélyi kérdés kezelésére – A magyar elképzelések 1918–1940. In: Konfliktusok és kezelésük Közép-Európában, TLA, 2000, 137–180. old.
- Kántor Zoltán: A nemzeti identitást formáló intézményrendszerek. In: Fedinec Csilla (szerk.; 2002.): Társadalmi önismeret és nemzeti önazonosság Közép-Európában. Budapest, Teleki László Alapítvány. 185–186. old.
- Kántor Zoltán: Kisebbségi nemzetépítés. <http://adatbank.transindex.ro/vendeg/htmlk/pdf2988.pdf> (letöltve: 2015. szeptember 2.)
- Ligeti Ernő (1941): Súly alatt a pálma. Egy nemzedék szellemi élete. Emlékirat. Fraternitas, Kolozsvár, 18–57. old.
- Magyar Szövetség alapszabálya. Jóváhagyva 1921. január 9. Kolozsvári nagygyűlés. Kolozsvár, Levéltár, Fond: Familia Ugron, Nr. actului: 319, év: 1921–1922.
- Mester Miklós: Az erdélyi Magyar Szövetség szervezetének ismertetése és annak felosztása 1921-ben. MOL 1951/47 – 2871.
- Naláczy István: Egy táborba tömörül a csatolt részek magyarság. In: Pásztortűz, 1922., VIII. évfolyam, II. félév, 698–699. old. OSZK FM3/355.
- Paál Árpád: És fölkél a nap. In: Napkelet, 1920. 1. szám, 22–31. OSZK FM3/10985
- Paál Árpád: Népkisebbségi politika az utódállamokban. In: Napkelet, 1921. 2. évfolyam, 13–24. 769–771. old. OSZK FM3/10985.
- Reményik Sándor: Fajmagyarság. In: Pásztortűz, 1922. 8. évfolyam, 1. félév, 86–87. old. OSZK FM3/355.
- Szabó Márton (2004): A diszkurzív politikatudomány alapjai. L'Harmattan Kiadó. Budapest, 23. old.
- Szentimrei Jenő: Magyar kötelesség. In: Napkelet, 1920/3. 129–133. old. OSZK FM3/10985
- Todorov, Tzvetan (2005): A rossz emlékezete, a jó kísértése. Mérlegen a huszadik század. Napvilág, Budapest, 153–154. old.
- Todorov, Tzvetan (2005): A rossz emlékezete, a jó kísértése. Mérlegen a huszadik század. Napvilág, Budapest, 137–138. old.; Hans-Georg Gadamer (1984): Igazság és módszer. Gondolat Kiadó, Budapest, 23. old.
- Wilhelm Dilthey (1974): A történelmi világ felépítése szellemtudományokban. Gondolat Kiadó, Budapest.

A NÉPMOZGALOM ALAKULÁSA HÓDMEZŐVÁSÁRHELYEN 1910–1949 KÖZÖTT**

THE DEMOGRAPHIC TRENDS IN HÓDMEZŐVÁSÁRHELY BETWEEN 1910–1949

ABSTRACT

On the next pages we introduce the demographic specificity of the city of Hódmezővásárhely concentrating on the first half of the 20th century. To understand more easily and because of the usefulness of the comparative method, two other cities, Kecskemét and Szeged and in several times the national demographic indicators helped our analysis. The main part of these is from the publications of the Hungarian Central Statistical Office.

In the paper we have analyzed the changes of the total population of Hódmezővásárhely and the effect of the migration. After the demographic trends we have showed the demographic indicators (live births, mortality and natural increase) between 1910 and 1949. Self-made tables helped our study. Last but not least we have introduced the effect of the world wars to the demography of Hódmezővásárhely.

From these aspects it was determined that in this period the population development of Hódmezővásárhely stucked in, the population was stagnated.

1. Bevezetés

A következő oldalakon a huszadik század első felére koncentrálni mutatjuk be Hódmezővásárhely városának néhány demográfiai sajátosságát. A folyamatok könnyebb megértése és az összehasonlító módszer hasznossága miatt két másik város, Kecskemét és Szeged adatai, valamint több helyen az országos népesedési mutatók is segítettek elemzésünkben, melyek legnagyobb része a Központi Statisztikai Hivatal kiadványaiból való. A két világháború közötti és az ezeket megelőző népszámlálások, valamint népmozgalmi kimutatások még nem a lakónépességet, hanem az adott településen jelenlévő népességszámot, a születések, a halálozások és a házasságkötések esethelyeit közölték. A KSH 1940-től 1944-ig esethely és lakóhely szerint is vezette a népmozgalmi statisztikákat, 1945-től viszont már csak lakónépességre vonatkozó adatokat közölt. Ezért az 1940–1949 közötti statisztikai adatok feldolgozása során – a korábbi évtizedektől eltérően – immár a lakónépességre vonatkozó mutatókat használtuk. A lakónépességre vonatkozó adatok azért is pontosabbak, mert a kórházzal rendelkező nagyobb városok statisztikáit az ott született vagy elhunyt, eredetileg más településen élők torzították. A közigazgatási beosztás 1950-es, Hódmezővásárhely területét is érintő módosításai némi pontatlanságot idéztek elő az általunk is felhasznált 1949. évi népszámlálás adataiban, amit igyekeztünk minimalizálni.

* Zeman Ferenc Csaba doktorjelölt, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Történelemtudományi Doktori Iskola.

** A tanulmány elkészítését az Emberi Erőforrások Minisztériuma, az Emberi Erőforrás Támogatáskezelő, és a Nemzeti Tehetség Program „Az egyedi fejlesztést biztosító ösztöndíjak” címmel kiírt NTP-EFÖ-P-15-0170 azonosító számmal elnyert pályázata tette lehetővé.

2. A népesedési tendenciák

Hódmezővásárhely népessége az 1910-es években az előző századból átnyúló, egyre lassabb ütemű és a hasonló nagyságú települések között szerénynek mondható gyarapodás után – az első világháború emberveszteségéből, majd a spanyolnáthajárványból sem következő – jelentős népességsökkenést szenvedett el. A demográfiai átmenetnek tulajdonított nagyobb arányú népességnövekedés a századfordulón lényegében néhány év alatt lezajlott. Vásárhely fokozatosan egyre hátrébb szorult a városok népességszám szerinti rangsorában. A trianoni országhatárokon belül maradt törvényhatósági jogú városokat alapul véve 1920-ban még tartotta tíz évvel korábbi negyedik helyét, a Horthy-korszak végére viszont már csak a hetedik legnépesebb vidéki város volt.¹ A visszaesést számos kedvezőtlen tényező egymásra hatása eredményezte: A helyi gazdaság és társadalom elmaradt, vagy csak szerény mértékben végbement szerkezetváltása, a tőke és a nyersanyagforrások szűkösségéből fakadó alacsony fokú iparosodottság, a vasúti csomópontjelleg hiánya és a hatalmas külterületen túlsúlyban lévő hagyományos mezőgazdasági szemlélet vizsgált korszakunkban konzerválták a település egyre elmaradottabbnak számító, mezővárosias jellegét. E folyamatok következtében pedig a természetes szaporodás alacsonyan, a vándorlási különbözet pedig többnyire negatívan alakult.

1. táblázat. Hódmezővásárhely, Kecskemét és Szeged össznépessége az általunk vizsgált népszámlálások eszmei időpontjaiban

Table 1. Total population of Hódmezővásárhely, Kecskemét and Szeged based on census data between 1910–1949

Város	Terület (km ²)	1910. XII. 31.	1920. XII. 31.	1930. XII. 31.	1941. I. 31.	1949. I. 01.
Hódmezővásárhely	761 ²	62 445	60 922	60 342	61 776	59 326
Kecskemét	939	68 424	73 109	79 467	87 269	88 369
Szeged	816	118 328	123 565	13 5071	136 752	132 607

Forrás: A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. 1. rész. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Magyar Statisztikai Közlemények.

Új sorozat (a továbbiakban: MStK) 42. kötet. Szerkeszti és kiadja a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1912. 182. old.; 1920. évi népszámlálás. 6. rész. Végeredmények összefoglalása. MStK 76. kötet. Szerkeszti és kiadja a M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1929. 7. old.; 1930. évi népszámlálás. 1. rész. Demográfiai adatok községek és külterületi lakott helyek szerint. MStK 83. kötet. Szerkeszti és kiadja a M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1932. 14*, 45. old.; 1941. évi népszámlálás. 2. rész. Demográfiai adatok községek szerint. Történeti Statisztikai Kötetek. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1976. 42, 64. old.; 1949. évi népszámlálás. 9. rész. Demográfiai eredmények. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1950. 89–90., 99. old.

2. táblázat. A népességszám változásai Hódmezővásárhelyen, Kecskeméten és Szegeden 1910–1949 között

Table 2. The size of the population changes in Hódmezővásárhely, Kecskemét and Szeged between 1910–1949

Város	Terület (km ²)	Változás 1910–1920 (%)	Változás 1921–1930 (%)	Változás 1931–1941 (%)	Változás 1941–1949 (%)
Hódmezővásárhely	761	–2,44	–0,95	2,4	–3,97
Kecskemét	939	6,85	8,7	9,8	1,26
Szeged	816	4,4	9,3	1,2	–3

Forrás: Saját számítások az 1. táblázat forrásainak adatai alapján

Az általunk vizsgált három város közül Hódmezővásárhely volt az egyetlen, ahol népességszökkenés ment végbe mind az 1910-es, mind az 1920-as években, míg Kecskeméten és Szegeden a népesség különböző mértékű gyarapodásának lehettünk tanúi. Vásárhely lakosainak száma 1901 és 1910 között még 2,57%-kal növekedett, 1911–1920 és 1921–1930 között viszont 2,44, illetve 0,95%-kal csökkent. Szerény, 2,4%-os népességyarapodást csak az 1931–1941 közötti időszak hozott a városnak, amely azonban a második világháború újabb nagyarányú embervesztése miatt nem bizonyult tartósnak. Az 1941 és 1949 közötti években minden eddiginél nagyobb, 3,97%-os népességszökkenés történt. Az utóbbi tendenciát követte Szeged is (–3%), míg Kecskemét lakossága, bár kisebb mértékben, mint a korábbi évtizedekben, de tovább gyarapodott (1,26%).³ Vásárhely népességnövekedésének (tényleges szaporodásának) megrekedéséhez, az alacsony természetes szaporodás mellett, a bevándorlás és az elvándorlás kedvezőtlen mérlege, vagyis a vándorlási különbözet többnyire negatív volta is nagy mértékben hozzájárult.

3. táblázat. A vándorlási különbözet változásai Hódmezővásárhelyen, Kecskeméten és Szegeden 1910–1949 között

Table 3. The migration balance in Hódmezővásárhely, Kecskemét and Szeged between 1910–1949

Város	Változás 1910–1920		Változás 1921–1930		Változás 1931–1941		Változás 1941–1949	
Hódmezővásárhely	–540	–0,87	–2378	–3,9	526	1,5	–3421	–5,54
Kecskemét	1160	1,7	–1724	–2,4	832	1	–3901	–4,47
Szeged	183	0,15	3973	3,2	–1973	–1,5	–8447	–6,2

Forrás: Saját számítások az 1. táblázat forrásainak adatai alapján.

Az első oszlop lélekszámban, a második pedig százalékban mutatja a változás mértékét

1911–1920 és 1921–1930 között a hódmezővásárhelyi vándorlási különbözet egységesen és egyre növekvő mértékben az elvándorlás túlsúlyát mutatta. A vándorlási veszteség különösen az 1920-as években vált jelentőssé, tíz év alatt csaknem kétezer-ötszázal több polgár hagyta el Vásárhelyt, mint amennyi betelepült. Ugyanakkor a vesztes világháború, majd a trianoni békediktátum következtében kiszélesedő vándormozgalom és menekültáradat nagy része elkerülte a várost.

A Hódmezővásárhelyen letelepedők kiinduló és az elvándorlók céltelepüléseiről a rendelkezésünkre álló 1920-as adatokból alkothatunk képet. Ennek alapján a bevándorlók egyharmada érkezett Békés vármegyéből, majdnem egyharmada Csongrádból (ez az arány a XX. század első évtizedéhez képest növekedést mutatott), egytizede pedig Csanád vármegyéből. Míg az elvándorlók egyharmada Csongrád, egynegyede Békés (a század első évtizedéhez képest e két megyébe távozik aránya szintén nőtt), egyötöde Pest-Pilis-Solt-Kiskun, egytizede pedig Csanád vármegye településein kezdett új életet. A bevándorlók 85%-a alacsonyabb jogállású településről jött. A törvényhatósági jogú városokból betelepülők felerészben Szegedről, egyharmad részben pedig Budapestről érkeztek. Ugyanakkor az elvándorlók egyharmada költözött törvényhatósági jogú városba, főként Szegedre és Budapestre. Hódmezővásárhely lakossága azonban 84,6%-ban továbbra is helyi születésű népességből állt, mely arány Kecskeméten 75,7%, míg Szegeden 67,7% volt. Vásárhely a törvényhatósági jogú városok között a legmagasabb helyi születésű népességgel rendelkezett, így tovább őrizte demográfiai zártságát. Népcseréje a korábbi trendnek megfelelően regionális léptékű maradt.⁴

1931 és 1941 között a vásárhelyi, illetve a kecskeméti migráció kis többletet mutatott, míg Szegeden az elvándorlás vált meghatározóvá. Utóbbi oka valószínűleg a területgyara-

podásokkal ismét magyar fennhatóság alá került nagyobb erdélyi városokba hazatérő egykori menekültek távozása, és a Kolozsvárra visszatérő egyetem vonzó hatása lehetett. 1941 és 1949 között a második világháború pusztítása következtében nem rendelkezünk pontos adatokkal a migrációra vonatkozóan, csupán az egyöntetű, többezres nagyságrendű vándorlási negatívum látszik biztosnak mindhárom általunk vizsgált településen. Ezt a megállapítást némileg árnyalja, hogy egyes kutatók a vándorlási veszteségbe „belelátják” a világháborús emberveszteséget is.⁵ Vásárhely 1949-ben 79,5%-kal még mindig a legmagasabb arányú helyi születésű lakossággal rendelkezett a törvényhatósági jogú városok között, annak ellenére, hogy népességének zártsága időközben öt százalékot oldódott. Ez a mutató Kecskeméten 74%, míg Szegeden 65,8% volt. Tehát az eltelt egy emberöltő alatt a tősgyökeres lakosság aránya egyik városban sem változott számottevően.⁶

Hódmezővásárhely népességlejlődésében bekövetkező megtorpanás okaira, a kedvezőtlen vándorlási viszonyok mellett a természetes szaporodás alakulásának vizsgálatával deríthetünk fényt. A természetes szaporodás az élveszületések és a halálozások különbségéből adódik.

Vásárhely népességszáma a hasonló városokhoz képest mérsékeltebben gyarapodott. Ennek fő oka – a fentebb bemutatott migrációs negatívum mellett – a születések számának a dualizmus évtizedei óta tartó folyamatos, és a halálozási aránynál nagyobb mértékű visszaesésében keresendő. A XIX. századból eredő tendenciát a századfordulót megelőző néhány év növekedési hulláma törte meg, – sajnos csak ideiglenesen.⁷

4. táblázat. A népmozgalom évenkénti adatai és arányszámai Hódmezővásárhelyen 1910–1919 között

Table 4. Yearly demographic indicators in Hódmezővásárhely between 1910–1919

Év	Össznépesség	Élveszületés (fő)	Halálozás (fő)	Term. szap. (fő)	Ész. arány (ezrelék)	H. arány (ezrelék)	Tsz. arány (ezrelék)
1910	62 445	1 596	1 066	530	25,6	17,1	8,5
1911	62 562	1 529	1 358	171	24,4	21,7	2,7
1912	62 847	1 560	1 221	339	24,9	19,5	5,4
1913	63 109	1 525	1 209	316	24,2	19,2	5
1914	63 449	1 584	1 190	394	25	18,8	6,2
1915	63 159	1 021	1 257	–236	16,1	19,8	–3,7
1916	62 619	643	1 129	–486	10,2	17,9	–7,7
1917	61 926	579	1 218	–639	9,3	19,6	–10,3
1918	60 933	600	1 539	–939	9,8	25,1	–15,3
1919	60 686	1 104	1 297	–193	18,1	21,3	–3,2
Összesen/átlag	62 374	11 741	12 484	–743	18,76	20	–1,24

Forrás: A népmozgalom főbb adatai községenként: 1901–1968. Összeáll.: Klinger András (a továbbiakban: Klinger i. m.). Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1969. 98–99., 350–351. old.; A Magyar Szent Korona országainak 1909., 1910., 1911. és 1912. évi népmozgalma öt grafikai térképpel. MStK 50. kötet. Szerkeszti és kiadja: M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1916. 65*, 67* old.; A Magyar Szent Korona országainak 1913–1918. évi népmozgalma. MStK 70. kötet. Szerkeszti és kiadja: M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1924. 36–39* old.; Az 1919–1925. évi népmozgalom. MStK 74. kötet. Szerkeszti és kiadja: a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1929. 82*, 84–85* old.; Valamint saját számítások a felsorolt kötetek adatai alapján. Rövidítések: term. szap. = természetes szaporodás, ész. arány = élveszületési arány, h. arány = halálozási arány, tsz. arány = természetes szaporodás aránya

Hódmezővásárhely szinte kizárólag férfiakat érintő teljes első világháborús embervesztesége a kiemelkedően magas, 24%-os katonai állítási arányból, vagyis a 15 ezer hadba vonultból, mintegy 2800 főre tehető. Ez a város összlakosságának 4,5%-a, ami a 3,2%-os országos veszteséghányadnál jóval magasabb. A főként produktív korban elhalálozott hősi halottak átlagéletkora 30 év volt. A fiatal férfi korosztályok területi elven történt nagyarányú bevonultatása, valamint az ezért elmaradt házasságkötések miatt azonban közvetett emberveszteségeként tekinthetünk a fronton tartósan távol lévő, vagy az ott hősi halált halt katonák meg nem született gyermekeire is. Az élveszületések 1914-es számát a város általunk vizsgált időszakban nem érte el újra. Az évtized első felének születésszám átlagából következtethetünk az elmaradt gyermekáldás mértékére, amely becslésünk szerint 3700 meg nem született gyermeket jelentett. A Tanácsköztársaság idején a Vörös Hadseregben harcoló vásárhelyiek közül nyolcan haltak meg, míg az 1919-es forradalmi események és a román megszállás 71 polgári áldozatot követelt a város lakóiból.⁸ Az évtized utolsó éveinek politikai és gazdasági megrázkódtatásai mikro- és makroszinten sem kímélték az országot és benne Vásárhely társadalmát sem. Hatásuk pedig máig hatóan kedvezőtlenül befolyásolja hazánk és Hódmezővásárhely népesedési folyamatait.

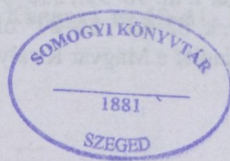
5. táblázat. 1000 lélekre jutó természetes szaporodás aránya Hódmezővásárhelyen, Kecskeméten, Szegeden és országosan 1910–1919 között (ezrelék)

Table 5. Rate of natural increase per 1000 souls in Hódmezővásárhely, Kecskemét, Szeged and Hungary between 1910–1919

Év	Hódmezővásárhely	Kecskemét	Szeged	Magyarország
1910	8,5	14,1	11,8	12,8
1911	2,7	13,5	10,1	10,0
1912	5,4	11,5	13,2	12,8
1913	5	11,8	10,7	11,5
1914	6,2	14,9	12,1	11,9
1915	-3,7	0,8	1,7	-0,2
1916	-7,7	-2,7	-3,8	-3,1
1917	-10,3	-5,5	-3,4	-4,1
1918	-15,3	-7	-7,2	-10,1
1919	-3,2	6,3	2,8	7,6
Átlag:	-1,24	5,77	4,8	4,91

Forrás: MStK 50. k. 67* old.; MStK 70. k. 37–39* old.; MStK 74. k. 84–85* old.; Demográfiai évkönyv 2003. Történeti statisztikai idősorok 1865–2003. CD melléklet (a továbbiakban: Tört. stat. idős. 1865–2003 CD) 2004.; Valamint saját számítások a 4. táblázat forrásainak adatai és Klinger i. m. 60–61., 312–313. old. adatai alapján

Az ezer főre eső vásárhelyi természetes szaporodás aránya az évtized első öt évében még pozitívan alakult, de így is alatta maradt a kecskeméti, a szegedi, és az országos két-számjegyű mutatóknak. További kedvezőtlen tendencia volt még, hogy a világháború idején, Vásárhelyen már 1915-ben jelentkezett a természetes fogyás jelensége, amely a következő háborús években kétszeresen múlta felül a másik két város hasonló mutatóit, sőt egyedülként átnyúlt az 1919-es évre is.

6. táblázat. 1000 lélekre jutó elveszületések, halálozások és a természetes szaporodás aránya városonként és országosan 1910–1919 között (ezrelék)

Table 6. Live births, mortality and natural increase rate per 1000 souls in the three cities and Hungary between 1910–1919

Hódmezővásárhely			Kecskemét			Szeged			Magyarország		
Szül. a.	Hal. a.	Tsz. a.	Szül. a.	Hal. a.	Tsz. a.	Szül. a.	Hal. a.	Tsz. a.	Szül. a.	Hal. a.	Tsz. a.
18,76	20	-1,24	30,09	24,32	5,77	26,23	21,43	4,8	27,32	22,41	4,91

Forrás: Saját számítások a 4. táblázat forrásainak adatai és Klinger i. m. 60–61., 312–313. old. adatai alapján. Rövidítések: szül. a. = elveszületési arány, hal. a. = halálozási arány, tsz. a. = természetes szaporodás aránya

A világháborús évek elmaradt születéseiből következett, hogy Vásárhely népessége az évtized második felében – még ha időlegesen is – a természetes fogyás állapotába jutott. A népességfogyás mértékét tovább tetézte a negatív vándorlási különbözet, és a magyar átlaghoz képest is kiemelkedő közvetlen és közvetett háborús embervesztés. Az évtized népmozgalmi adatai közül az országos átlagához viszonyítva egyedül a vásárhelyi halálozási arány volt 2,41 ezreléssel jobb, a születési arány és a természetes szaporodás viszont sokkal kedvezőtlenebbül alakult. Az országos adatokkal ekkor leginkább a szegedi adatok mutattak hasonlóságot. A kecskeméti mutatók mind a születések, mind pedig a halálozások tekintetében kimagaslóak voltak, melyekből a város fiatalos korösszetételére következtethetünk. Erre utal az is, hogy az általunk vizsgált három város közül itt volt a legnagyobb arányú a csecsemőhalandóság mértéke: 1000 elveszületettre átlagban⁹ 238 egy éven aluli gyermek halálozása jutott. Vásárhely átlaga 187,7, Szegedé 212,7, az országé pedig 201,3 ezrelék volt. Vásárhely csecsemőhalandósága az általunk vizsgált időszakban az alföldi városok között kedvezően alakult, melyet részben a jelentéktelen bevándorlás miatti kisszámú házasságon kívüli születésnek köszönhetett. A törvénytelen csecsemők halálozási mutatója ugyanis jóval magasabb volt, mint a családba születőké.¹⁰

7. táblázat. A népmozgalom évenkénti adatai és arányszámai Hódmezővásárhelyen 1920–1929

Table 7. Yearly demographic indicators in Hódmezővásárhely between 1920–1929

Év	Össz-népesség	Élve-születés (fő)	Halálozás (fő)	Term. szap. (fő)	Ész. arány (ezrelék)	H. arány (ezrelék)	Tsz. arány (ezrelék)
1920	60 777	1 258	968	290	20,7	15,9	4,8
1921	60 870	1 265	1 131	134	20,8	18,6	2,2
1922	60 728	1 239	1 184	55	20,4	19,5	0,9
1923	60 654	1 278	1 005	273	21,1	16,6	4,5
1924	60 618	1 161	1 030	131	19,2	17	2,2
1925	60 624	1 285	930	355	21,2	15,3	5,9
1926	60 728	1 268	939	329	20,9	15,5	5,4
1927	60 715	1 199	1 077	122	19,7	17,7	2
1928	60 600	1 150	1 026	124	19	16,9	2,1
1929	60 479	1 196	1 086	110	19,8	18	1,8
Összesen/ átlag	60 668	12 299	10 376	1923	20,28	17,1	3,18

Forrás: Klinger i. m. 98–99., 350–351. old.; Szabady i. m. 160. 162., 234., 236., 322., 324. old.

MStK 74. k. 82–83*, 86–87* old.; Az 1926–1932. évi népmozgalom. MStK 97. kötet.

Szerkeszti és kiadja: a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1937. 36–41* old.

Az 1920-as években Hódmezővásárhely népmozgalmára ismét a szerény gyarapodás volt jellemző. A születések száma a világháború után ismét megemelkedett és 1200–1300 között stabilizálódott, de korszakunkban nem érte el újra az 1910-es évek első felének (1500–1600 között) szintjét. A születések húszas évekbeli átlaga 4,5 ezrelékkal maradt el a háborút megelőző öt év átlagától. A világháború utáni mostoha viszonyok nem kedveztek a családok bővülésének, és egyre tudatosabbá vált a születésszabályozás is. Dr. Szapannos Mihály egészségügyi főtanácsos a vásárhelyi napilapok hasábjain éveken át igyekezett ráirányítani a figyelmet az egykezés, esősorban a külterületi gazdák családjában való terjedésére, a gyermektelenség térhódítására és a születések alacsony számára, valamint az ezekből eredő problémákra.¹¹ A „lelki fékeket” azonban sem neki, sem másnak nem sikerült igazán feloldania. A halálozások száma továbbra is lassú, ugyanakkor kisebb hullámzásoktól sem mentes csökkenést mutatott, annak ellenére, hogy a világháborús holtta nyilvánítások évi, olykor százas nagyságrendet is elérve még folyamatban voltak.¹² Fontos megjegyeznünk, hogy Vásárhely, mint főleg mezőgazdaságból élő népességgel bíró város alacsony születési rátája egyáltalán nem követte a többi alföldi „földműves” város (az élenjáró Kecskemét, vagy akár Debrecen) kiugróan magas születésszámait és kedvező természetes szaporodási mutatóit.¹³

8. táblázat. 1000 lélekre jutó természetes szaporodás aránya Hódmezővásárhelyen, Kecskeméten, Szegeden és országosan 1920–1929 között (ezrelék)

Table 8. Rate of natural increase per 1000 souls in Hódmezővásárhely, Kecskemét, Szeged and Hungary between 1920–1929

Év	Hódmezővásárhely	Kecskemét	Szeged	Magyarország
1920	4,8	6,4	5,6	10,1
1921	2,2	10,4	4,5	10,6
1922	0,9	9,5	4,3	9,4
1923	4,5	9,4	6,3	9,7
1924	2,2	7,2	4,7	6,5
1925	5,9	12,1	8,3	11,3
1926	5,4	12,9	7,7	10,7
1927	2	10,8	5,4	8,1
1928	2,1	11,2	5,2	9,2
1929	1,8	9,3	5,8	7,3
Átlag:	3,18	9,92	5,78	9,29

Forrás: Szabady i. m. 324. old.; MStK 74. k. 86–87* old.; MStK 97. k. 38–41* old.; Tört. stat. idős. 1865–2003 CD; Valamint saját számítások a 7. táblázat forrásainak adatai és Klinger i. m. 60–61., 312–313. old. adatai alapján

9. táblázat. 1000 lélekre jutó élveszületések, halálozások és a természetes szaporodás aránya városonként és országosan 1920–1929 között (ezrelék)

Table 9. Live births, mortality and natural increase rate per 1000 souls in the three cities and Hungary between 1920–1929

Hódmezővásárhely			Kecskemét			Szeged			Magyarország		
Szül. a.	Hal. a.	Tsz. a.	Szül. a.	Hal. a.	Tsz. a.	Szül. a.	Hal. a.	Tsz. a.	Szül. a.	Hal. a.	Tsz. a.
20,28	17,1	3,18	29,97	20,05	9,92	23,6	17,82	5,78	28,33	19,04	9,29

Forrás: Saját számítások a 7. táblázat forrásainak adatai és Klinger i. m. 60–61., 312–313. old. adatai alapján

A természetes szaporodás nem tudta ellensúlyozni a vándorlási veszteséget, így Vásárhely lakosságszáma az évtized végére néhány száz fővel ismét csökkent. Az 1910-es évek elejének világháború által megtört, és akkor is csak helyi szinten jónak mondható természetes szaporodási arányait a húszas évek közepére sikerült újra elérni, a kedvező tendencia azonban nem folytatódott. A természetes szaporodás mutatói országosan, és a hozzá – Szeged helyett – immár jobban hasonlító Kecskeméten is jelentősen felülmúlták a vásárhelyi mutatókat. Sőt, bár a szegediek, mint az iparosodottabb városok általában, már szintén elmaradtak ezektől, a vásárhelyieknél még így is kedvezőbben alakultak. Vásárhely születési aránya messze alatta maradt az országos és a kecskeméti értékeknek, amit a még mindig kissé jobb halálozási arány sem tudott ellensúlyozni. A húszas évek közepén a közegészségügyi ellátás, a tuberkulózis mortalitás és a csecsemőhalandóság mértéke országos javulásnak indult.¹⁴ A csecsemőhalandóság évtizedes átlaga az általunk vizsgált három városban is kedvezőbb képet mutatott. A legnagyobb fejlődést Kecskemét produkálta: a csecsemők mortalitása majdnem ötven ezreléssel 192,1-re csökkent, bár a törvényhatósági városok között továbbra is az élen maradt.¹⁵ Vásárhely és Szeged negyven ezreléket javítva ekkor 146-os, illetve 170,7-es mutatóval rendelkezett, míg az országos javulás húsz ezrelékes (183,7) volt. Az 1–5 év közötti gyermekek halandósági rátája a csecsemőkéénél is gyorsabban javult. Az egészségmegőrzés és a betegségmegelőzés terén elért eredmények szép példaként említhetjük, hogy 1929-ben létrejött az Országos Közegészségügyi Intézet vásárhelyi fiókállomása. Az intézmény elévülhetetlen érdemeket szerzett az egészségügyi felvilágosító munkában és a védőoltások – például a diftéria elleni szérum – bevezetésében és elterjesztésében.¹⁶

10. táblázat. A népmozgalom évenkénti adatai és arányszámai Hódmezővásárhelyen 1930–1939

Table 10. Yearly demographic indicators in Hódmezővásárhely between 1930–1939

Év	Össz-népesség	Élve-születés (fő)	Halálozás (fő)	Term. szap. (fő)	Ész. arány (ezrelék)	H. arány (ezrelék)	Tsz. arány (ezrelék)
1930	60 342	1 191	1026	165	19,7	17	2,7
1931	60 438	1 109	1065	44	18,3	17,6	0,7
1932	60 553	1 097	1034	63	18,1	17,1	1
1933	60 696	1 035	945	90	17,1	15,6	1,5
1934	60 817	1 029	960	69	16,9	15,8	1,1
1935	60 880	1 041	1030	11	17,1	16,9	0,2
1936	61 029	1 028	931	97	16,9	15,3	1,6
1937	61 215	1 008	874	134	16,5	14,3	2,2
1938	61 411	1 064	921	143	17,3	15	2,3
1939	61 637	1 006	832	174	16,3	13,5	2,8
Összesen/átlag	60 902	10 608	9618	990	17,42	15,81	1,61

Forrás: Klinger i. m. 98–99., 350–351. old.; Szabady i. m. 160–163., 234–237., 322–325. old.; MStK 97. k. 37*, 41* old.

Az 1929-ben kirobbant gazdasági világválság a mezőgazdasági felvásárlási árak mélyrepülését eredményezte. Az 1931-es esztendőre Hódmezővásárhely rendkívül rossz gazdasági helyzetbe került. Az agrárnépesség magas aránya miatt a várost különösen sújtó válság negatív hatása tetten érhető az élveszületések arányának az előző évtized végéhez képest mintegy másfél ezrelékes csökkenésében, amely már az egykézű vidékek szaporodási színvonalának¹⁷ is alatta maradt. A harmincas évek végére az élveszületési arány to-

vább romlott. De a folyamat hátterében már más állt: Az első világháború éveiben született korosztályok felnőtt, tehát potenciális szülő korba lépve jóval kisebb létszámúak voltak, mint az őket megelőző, illetve követő nemzedékek. Következésképp születő gyermekek száma is kevesebb lett. A halálozási arány egyre lassuló, sőt olykor meg is torpanó javulása pedig nem tudta ellensúlyozni a születéskieséseket. A válság miatti elkeseredettség és kilátástalanság elborzasztó bizonyítéka volt, hogy 1932-ben az összes halálozás 5 százalékát az 51 befejezett öngyilkosság adta. Sajnos Vásárhely az öngyilkosságok arányát tekintve mind a XIX. században, mind pedig a két világháború között országos, sőt világviszonylatban is az elsők között volt.¹⁸

11. táblázat. 1000 lélekre jutó természetes szaporodás aránya Hódmezővásárhelyen, Kecskeméten, Szegeden és országosan 1930–1939 között (ezrelék)

Table 11. Rate of natural increase per 1000 souls in Hódmezővásárhely, Kecskemét, Szeged and Hungary between 1930–1939

Év	Hódmezővásárhely	Kecskemét	Szeged	Magyarország
1930	2,7	13,2	6,2	9,9
1931	0,7	9	2,8	7,1
1932	1	3,1	2,2	5,5
1933	1,5	10,1	4	7,2
1934	1,1	10	3	7,3
1935	0,2	6,4	1,3	5,9
1936	1,6	9,6	3,2	6,1
1937	2,2	9,7	1,8	5,9
1938	2,3	8,6	1,6	5,7
1939	2,8	8,7	3,5	5,9
Átlag:	1,61	8,84	2,96	6,65

Forrás: Szabady i. m. 324–325. old.; MStK 97. k. 41* old.; Tört. stat. idős. 1865–2003 CD; Valamint saját számítások a 10. táblázat forrásainak adatai és Klinger i. m. 60–61., 312–313. old. adatai alapján

12. táblázat. 1000 lélekre jutó élveszületések, halálozások és a természetes szaporodás aránya városonként és országosan 1930–1939 között (ezrelék)

Table 12. Live births, mortality and natural increase rate per 1000 souls in the three cities and Hungary between 1930–1939

Hódmezővásárhely			Kecskemét			Szeged			Magyarország		
Szül. a.	Hal. a.	Tsz. a.	Szül. a.	Hal. a.	Tsz. a.	Szül. a.	Hal. a.	Tsz. a.	Szül. a.	Hal. a.	Tsz. a.
17,42	15,81	1,61	26,04	17,2	8,84	18,51	15,55	2,96	21,69	15,04	6,65

Forrás: Saját számítások a 10. táblázat forrásainak adatai és Klinger i. m. 60–61., 312–313. old. adatai alapján

Hódmezővásárhely rendkívül alacsony természetes szaporodása ellenére, a kismértékű bevándorlási többletnek köszönhetően mégis szerény népességnövekedéssel zárta a harmincas éveket. Szeged népességbővülése Vásárhelyhez hasonlóan alakult, míg Kecskemét jelentős népességgyarapodást könyvelhetett el. A látszólag kedvező végkövetkeztetés ellenére Kecskemét népmozgalma továbbra is jóval, Szegedé pedig még mindig egy kicsit pozitívabb képet mutatott Hódmezővásárhelynél, Kecskemét a természetes szaporodás arányát illetően továbbra is magasan az első helyen állt a törvényhatósági városok között. Vásárhely ellenben elvesztette a több évtizeden keresztül fennálló, országos szinten is

kedvező alacsony halálozási rátájából fakadó előnyét, amely mutató immár meghaladta az országos átlagot. Az évtized országos demográfiai tendenciái az élveszületések és a halálozások csökkenését mutatták, de az előbbi visszaesése gyorsabb és nagyobb volumenű volt, mint az utóbbi javulása, ami egyet jelentett a természetes szaporodás arányának visszaesésével.¹⁹ A csecsemőhalálozások mértéke tovább csökkent: Vásárhelyen a világviszonylatban átmeneti növekedést hozó hatása után a harmincas évek második felében újabb jelentős javulás ment végbe. Összességében az évtizedes átlag újabb húsz ezrelékkal, 124,3-ra mérséklődött. 1937-ben ment először 100 ezrelék alá. Kecskeméten kicsivel húsz ezrelék alatt (175), míg Szegeden kevéssel húsz fölött (146,4) volt a csökkenés. Az országos átlag a korábbihoz képest nagymértékben, 50 ezrelékkal javult (130,7).

13. táblázat. A népmozgalom évenkénti adatai és arányszámai Hódmezővásárhelyen 1940–1949

Table 13. Yearly demographic indicators in Hódmezővásárhely between 1940–1949

Év	Össz-népesség	Élveszületés (fő)	Halálozás (fő)	Term. szap. (fő)	Ész. arány (ezrelék)	H. arány (ezrelék)	Tsz. arány (ezrelék)
1940	61 762	1 051	946	105	17	15,3	1,7
1941	61 491	957	836	121	15,5	13,5	2
1942	61 134	980	905	75	16	14,8	1,2
1943	60 849	1 063	916	147	17,4	15	2,4
1944	60 499	1 087	1005	82	17,9	16,6	1,3
1945	60 084	876	859	17	14,5	14,2	0,3
1946	59 727	988	912	76	16,5	15,2	1,3
1947	59 498	1 015	812	203	17	13,6	3,4
1948	59 326	1 002	742	260	16,9	12,5	4,4
1949	59 550	982	758	224	16,5	12,7	3,8
Összesen/átlag	60 392	10 001	8691	1310	16,52	14,34	2,18

Forrás: Klinger i. m. 98–99., 350–351. old.; Szabady i. m. 161., 163., 235., 237., 323., 325. old.; 1941. évi népszámlálás. 2. rész. Demográfiai adatok községek szerint. Történeti Statisztikai Kötetek. KSH, Budapest, 1976. 64. old.; 1949. évi népszámlálás. 9. rész. Demográfiai eredmények. KSH, Budapest, 1950. 90., 99. old.; Valamint saját számítások a felsorolt kötetek adatai alapján

Hódmezővásárhelyen a második világháború nem okozott olyan súlyos népesség-visszaesést, mint az első, ami eleinte a katonaköteles férfilakosság kisebb arányú és rövidebb időszakokra korlátozódó igénybevételének volt köszönhető. A második magyar hadsereg 1942-es felállítása során pedig az egész országból arányosan, az egyenlő megterhelés elvét követve vonultatták be a hadköteleseket. A politikai vezetés és a vezérkar eredeti elképzelése szerint ugyanis a hadászati legértékesebb korosztályok emberanyagát a világháború végére tartalékkolták volna, hogy a visszatért területek megvédhetők legyenek a szomszéd országoktól. A nagyobb mértékű mozgósítás 1944 nyaratól, a teljes kora ősztől, a front közeledtével kezdődött meg. A háború végéig hátralévő nem egészen egy esztendőben volt a legtöbb honvéd távol lakóhelyétől, és az embervesztés is ekkor vált igazán jelentőssé.²⁰ A fenti táblázat adataiból jól látszik, hogy leginkább az 1945-ös, utolsó háborús év nélkülözései hatottak negatívan a vásárhelyi élveszületési arányra, ezáltal pedig a természetes szaporodásra. Igaz az élveszületések 1940 és 1949 között végig meghaladták a halálozások számát, így a népmozgalmi mutatók nem jeleztek népességfogyást. A világháború áldozatai közvetlenül ezúttal sem jelentek meg a statisztikákban. Vásárhely teljes embervesztését az újabb feldolgozások 2154 főre teszik, amelyből 1515 volt a

polgári és a katonai, 130 a levente, 509 fő pedig a zsidó áldozat. A katonai veszteségányad megfelelt az országos átlagnak. Sajnálatos tény, hogy többen haltak meg a szovjet hadifogolytáborok embertelen körülményei között, mint a harci cselekményekben. Ugyanakkor az első világháborútól eltérően nagy volt a polgári áldozatok – beleértve a zsidóságot – száma is. A második világháborúban Vásárhely népességének 3,5 százaléka veszett oda.²¹

14. táblázat. 1000 lélekre jutó természetes szaporodás aránya Hódmezővásárhelyen, Kecskeméten, Szegeden és országosan 1940–1949 között (ezrelék)

Table 14. Rate of natural increase per 1000 souls in Hódmezővásárhely, Kecskemét, Szeged and Hungary between 1940–1949

Év	Hódmezővásárhely	Kecskemét	Szeged	Magyarország
1940	1,7	8,7	2,4	5,7
1941	2	8,5	3,1	5,7
1942	1,2	7,6	2,5	5,3
1943	2,4	6,5	3,4	5,4
1944	1,3	9	4,2	3,2
1945	0,3	4,1	4,1	-4,7
1946	1,3	5,7	3,7	3,7
1947	3,4	6,1	5,9	7,7
1948	4,4	10,1	5,5	9,4
1949	3,8	10,4	6,4	9,2
Átlag:	2,18	7,67	4,12	5,06

Forrás: Szabady i. m. 325. old.; Tört. stat. idős. 1865–2003 CD; Magyarország népesedése 1961. Központi Statisztikai Hivatal, 1963. 50., 106., 136. old.; Valamint saját számítások az 1941. évi népszámlálás. 2. rész. Demográfiai adatok községek szerint. Történeti Statisztikai Kötetek. KSH, Budapest, 1976. 42., 64. old.; Az 1949. évi népszámlálás. 9. rész. Demográfiai eredmények. KSH, Budapest, 1950. 89–90., 99. old. és Klinger i. m. 60–61., 98–99., 312–313., 350–351. old. adatai alapján.

15. táblázat. 1000 lélekre jutó elveszületések, halálozások és a természetes szaporodás aránya városonként és országosan 1940–1949 között (ezrelék)

Table 15. Live births, mortality and natural increase rate per 1000 souls in the three cities and Hungary between 1940-1949

Hódmezővásárhely			Kecskemét			Szeged			Magyarország		
Szül. a.	Hal. a.	Tsz. a.	Szül. a.	Hal. a.	Tsz. a.	Szül. a.	Hal. a.	Tsz. a.	Szül. a.	Hal. a.	Tsz. a.
16,52	14,34	2,18	22,41	14,74	7,67	18,7	14,18	4,52	19,79	14,73	5,06

Forrás: Megegyezik a 14. táblázat forrásaival

Az általános bizakodást, az újjáépítésbe vetett hitet mutatják, hogy a második világháború után a természetes szaporodás mutatói mindhárom általunk vizsgált városban és országosan is növekedésnek indultak. Ez azonban nem elsősorban az élveszületések csökkenésének lassulásával, stagnálásával volt magyarázható. Sokkal inkább a halálozások az egész országban megfigyelhető további mérséklődésével, a népesség várható életkorának folytatódó kitelődésével volt összefüggésben. A halálozások legnagyobb hányada már nem a tíz év alatti népességre jutott, hanem a hetven évnél idősebbekre. Sajnos a húszas években születettek felnőtté váló, nagyobb létszámú korosztályai sem lendítettek érdemben a születési arányokon, terjedőben volt az 1-2 gyermekes családmódel. Ebben a dekádban az adatok elégtelensége miatt a csecsemőhalandóság alakulását nem tudtuk vizsgálni.

A negyvenes évek ezer lakosra jutó természetes szaporodásának mutatója az előző évtizedéhez képest Hódmezővásárhelyen és Szegeden is kedvezőbb volt, míg Kecskeméten és országosan a tendencia ezzel ellentétesen alakult.

16. táblázat. 1000 lélekre jutó élveszületések, halálozások és a természetes szaporodás aránya városonként és országosan 1910–1949 között (ezrelék)

Table 16. Live births, mortality and natural increase rate per 1000 souls in the three cities and Hungary between 1910–1949

Év	Hódmezővásárhely			Kecskemét			Szeged			Magyarország		
	Szül. a.	Hal. a.	Tsz. a.	Szül. a.	Hal. a.	Tsz. a.	Szül. a.	Hal. a.	Tsz. a.	Szül. a.	Hal. a.	Tsz. a.
1910–1919	18,76	20	–1,24	30,09	24,32	5,77	26,23	21,43	4,8	27,32	22,41	4,91
1920–1929	20,28	17,1	3,18	29,97	20,05	9,92	23,6	17,82	5,78	28,33	19,04	9,29
1930–1939	17,42	15,81	1,61	26,04	17,2	8,84	18,51	15,55	2,96	21,69	15,04	6,65
1940–1949	16,52	14,34	2,18	22,41	14,74	7,67	18,7	14,18	4,52	19,79	14,73	5,06
1910–1949	18,25	16,81	1,43	27,13	19,08	8,05	21,76	17,25	4,52	24,28	17,81	5,21

Forrás: Saját szerkesztés a 6., 9., 12. és 15. táblázatok adatai alapján.

A fenti táblázat az 1910-1949 közötti időszak főbb népmozgalmi mutatóinak évtizedenkénti arányszámainak és azok változásait foglalja össze. A harmincas évek első felében a gazdasági fejlődés az egész országban lelassult. Hódmezővásárhely kedvezőbb halálozási aránya elenyészett, a születési ráta pedig tartósan alacsony maradt, sőt folyamatosan csökkent. Ezért a város természetes szaporodása is kismértékű volt. A korszak végére a városfejlődés megtorpant, a népesség zárt maradt. Nem jöttek létre jelentősebb ipari munkahelyek, így számottevő produktív korú bevándorló sem érkezett, akik némi dinamizmust hozhattak volna a település népességfejlődésébe.

JEGYZETEK

1. Gyáni Gábor: Társadalom a Horthy-korszakban. Kézirat. (a továbbiakban: Gyáni i. m.) 101–102. old. In: Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltár Hódmezővásárhelyi Levéltára.
2. Az 1949-es népszámlálási kötetek vonatkozó adatainak feldolgozásakor több pontatlansággal is szembesültünk: Hódmezővásárhely területe az 1950-es közigazgatási átszervezéseknek köszönhetően 761 km²-ről 746,5 km²-re csökkent. Utóbbi adat magában foglalta az időközben önálló településsé vált Vásárhelykutas és Mártély területét, a szintén önállósá vált, és Békés megyéhez csatolt Kardoskútét viszont nem. Ugyanakkor a különböző demográfiai mutatók időbeli összehasonlíthatósága miatt fontos volt, hogy Vásárhely korábbi területe a közigazgatási változások ellenére rekonstruálható maradjon. Kardoskút területének és népesességének hozzáadása után a város lakosság számára 59326 főt, területére pedig 757,3 km²-t kaptunk. A fennmaradó 3,7 km²-es területcsökkenés okára nem sikerült rábukkanunk. In: 1949. évi népszámlálás. 9. rész. Demográfiai eredmények. KSH, Budapest, 1950. 90., 99. old.
3. Saját számítások az 1. táblázat forrásainak adatai alapján. Magyarország népesedése a két világháború között. Szerk.: Szabady Egon (a továbbiakban: Szabady i. m.). Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 1965. 85. old.
4. Gyáni i. m. 103–104. old.; Hódmezővásárhely története II/1. (a továbbiakban: Hódmezővásárhely története II/1.) A polgári forradalomtól az őszirózsás forradalomig 1848–1918. Főszerk.:

- Szabó Ferenc. Hódmezővásárhely Megyei Jogú Város Önkormányzata, Hódmezővásárhely, 1993. 223–224. old.; 1920. évi népszámlálás 6. Végeredmények összefoglalása. MStK 76. kötet. KSH, Budapest, 1929. 12. old.
5. Kanyó Ferenc: Világháborúk szegedi hősi halottai. Bába Kiadó, Szeged, 2002. 89. old.
6. 1949. évi népszámlálás. 9. rész. Demográfiai eredmények. KSH, Budapest, 1950. 330. old.
7. Hódmezővásárhely története II/1. 225. old.
8. Makó Imre: Életünket és vérünket! Az első világháború hódmezővásárhelyi áldozatai. Hódmezővásárhely Megyei Jogú Város Önkormányzata, Hódmezővásárhely, 2004. 14., 38–39.; 46–47. old.
9. Az 1916–1918 közötti adathiányból adódóan csak hét év adatainak (1910–1915 és 1919) adatait tudtuk alapul venni.
10. MStK 74. k. 37* old.
11. Vásárhelyi Reggeli Újság (a továbbiakban: VRÚ) 1922. december 30. 1. old.; VRÚ 1923. január 4. 2. old.; VRÚ 1923. január 27. 2. old.; VRÚ 1924. január 4. 2. old.; VRÚ 1925. január 9. 1. old.; VRÚ 1926. január 17. 2. old.
12. VRÚ 1923. január 3. 2. old.
13. MStK 74. k. 19*, 66* old.
14. MStK 74. k. 32* old.
15. MStK 97. k. 19* old.
16. Gyáni i. m. 109–110. old.
17. Ez a mértékarány 1920 óta húsz ezrelék volt. In: MStK 97. k. 10*, 15* old.
18. MStK 97. k. 68. old.; Böszörményi Ede: Az öngyilkosságok múltja és jelene. Történeti vázlat, különös tekintettel Magyarországra. Magánkiadás, Budapest, 1991. 7., 9–10. old.
19. MStK 97. k. 31–32* old.; Szeged története 4. 1919–1944. Szerk.: Serfőző Lajos. Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata megbízásából a Somogyi Könyvtár, Szeged, 1994. 42. old.
20. Stark Tamás: Magyarország második világháborús embervesztése. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 3. MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 1989. 8–19. old.
21. A második világháború és a fasiszmus hódmezővásárhelyi áldozatai. Kiegészítő kötet. Kései főhajtás. Emlékünnepek Hódmezővásárhelyen 1991–1993. Szerk.: Katona Lajos, Makó Imre. Kiadja: Emlékbizottság a második világháború hódmezővásárhelyi áldozatainak emlékének megörökítésére. Hódmezővásárhely, 1993. 5–6., 10–39., 191–196. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

1920. évi népszámlálás. 6. rész. Végeredmények összefoglalása. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. (a továbbiakban: MStK) 76. kötet. Szerkeszti és kiadja a M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1929. 7., 12. old.
1930. évi népszámlálás. 1. rész. Demográfiai adatok községek és külterületi lakott helyek szerint. MStK 83. kötet. Szerkeszti és kiadja a M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1932. 14*, 45. old.
1941. évi népszámlálás. 2. rész. Demográfiai adatok községek szerint. Történeti Statisztikai Kötetek. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1976. 42, 64. old.
1949. évi népszámlálás. 9. rész. Demográfiai eredmények. KSH, Budapest, 1950. 89–90., 99., 330. old.
- A Magyar Szent Korona országainak 1909., 1910., 1911. és 1912. évi népmozgalma öt grafikai térképpel. MStK 50. kötet. Szerkeszti és kiadja: M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1916. 65*, 67* old.
- A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. 1. rész. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. MStK 42. kötet. Szerkeszti és kiadja a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1912. 182. old.
- A Magyar Szent Korona országainak 1913–1918. évi népmozgalma. MStK 70. kötet. Szerkeszti és kiadja: M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1924. 36–39* old.

- Az 1919–1925. évi népmozgalom. MStK 74. kötet. Szerkeszti és kiadja: a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1929. 19*, 32*, 37*, 66*, 82–87* old.
- Az 1926–1932. évi népmozgalom. MStK 97. kötet. Szerkeszti és kiadja: a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1937. 10*, 15*, 19*, 31–32*, 36–41*, 68* old.
- A második világháború és a fasiszmus hódmezővásárhelyi áldozatai. Kiegészítő kötet. Kései főhajtás. Emlékünnepségek Hódmezővásárhelyen 1991–1993. Szerk.: Katona Lajos, Makó Imre. Kiadja: Emlékbizottság a második világháború hódmezővásárhelyi áldozatainak emlékének megörökítésére. Hódmezővásárhely, 1993. 5–6., 10–39., 191–196. old.
- A népmozgalom főbb adatai községenként: 1901–1968. Összeáll.: Klinger András. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1969. 60–61., 98–99., 312–313., 350–351. old.
- Böszörményi Ede: Az öngyilkosságok múltja és jelene. Történeti vázlat, különös tekintettel Magyarországra. Magánkiadás, Budapest, 1991. 7., 9–10. old.
- Demográfiai évkönyv 2003. Történeti statisztikai idősorok 1865–2003. CD melléklet, 2004.
- Gyáni Gábor: Társadalom a Horthy-korszakban. Kézirat. Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltár Hódmezővásárhelyi Levéltára. 101–104, 109–110. old.
- Hódmezővásárhely története II/1. A polgári forradalomtól az őszirózsás forradalomig 1848–1918. Főszerk.: Szabó Ferenc. Hódmezővásárhely Megyei Jogú Város Önkormányzata, Hódmezővásárhely, 1993. 223–225. old.
- Kanyó Ferenc: Világháborúk szegedi hősi halottai. Bába Kiadó, Szeged, 2002. 89. old.
- Makó Imre: Életünket és vérünket! Az első világháború hódmezővásárhelyi áldozatai. Hódmezővásárhely Megyei Jogú Város Önkormányzata, Hódmezővásárhely, 2004. 14., 38–39.; 46–47. old.
- Magyarország népesedése a két világháború között. Szerk.: Szabady Egon. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 1965. 85. 160–163., 234–237, 322–325. old.
- Stark Tamás: Magyarország második világháborús embervesztesége. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 3. MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 1989. 8–19. old.
- Szeged története 4. 1919–1944. Szerk.: Serfőző Lajos. Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata megbízásából a Somogyi Könyvtár, Szeged, 1994. 42. old.
- Vásárhelyi Reggeli Újság 1922. december 30. 1. old.; 1923. január 3. 2. old.; 1923. január 4. 2. old.; 1923. január 27. 2. old.; 1924. január 4. 2. old.; 1925. január 9. 1. old.; 1926. január 17. 2. old.

A HASZONBÉRLETEKTŐL A KÁRTALANÍTÁSIG – FÖLDBIRTOK- POLITIKAI ÜGYEK A VISSZACSATOLT BÁCSKÁBAN (1941–1944)

FROM THE LEASE TO COMPENSATION – AGRARIAN CASES IN THE RETURNED VOJVODINA (1941–1944)

ABSTRACT

In this essay I'm trying to present an unresearched part from the return of the Vojvodina after the April in 1941, primarily focused on documents from the Ministry of agriculture's Sub-office for Land Policy in the Vojvodina.

After the feedback of the Vojvodina, the hungarian government wanted to express the continuity in every part of life, so the yugoslavian agrarian reform was taken under revision. The former owners wanted to get back their old land, old lordship – but the government don't wanted to fulfill their wishes. Instead, first the military administration, after that the Ministry of agriculture's Sub-office for Land Policy in the Vojvodina has given those lands, lordships in lease for the peasants.

Some of the former owners had received some compensation – they also had become some lease for their land, but in some cases received they money. In my paper I try to present some of these cases, so we can better recognise this part of hungarian history.

Kutatási témámat a Délvidék visszacsatolásának földbirtok- és telepítéspolitikai kérdései képezik, melynek egyes aspektusai – földbirtok- és telepítéspolitikai kezdetei, a Délvidékre telepített bukovinai székelyek mellé kirendelt telepfelügyelők munkája – eddigi tanulmányaimban már bemutatásra kerültek.¹ A 2015. május 8-án, Szegeden rendezett konferencián egy újabb, a téma szempontjából fontos rész került górcső alá: a földek haszonbérbe adásának, illetve a kártalanításoknak a problematikája. Tanulmányomban ennek kifejtésére vállalkozom, a rendelkezésemre álló keretek között.

Mielőtt a téma bemutatására rátérnék, röviden szólnom kell a felhasznált forrásokról. Primer forrásaimat az ún. Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltség (továbbiakban Kirendeltség) iratai képezték. A Kirendeltséget báró Bánffy Dániel hívta életre a 278000/1941 F.M. rendelettel.² A Kirendeltség működését két nappal később, november 10-én kezdte meg, hatásköre a visszacsatolt délvidéki területekre terjedt ki. A szervezetten keresztül végezte a földművelésügyi miniszter az 5280/1941. M.E. rendeletének,³ illetve az 1939. évi IV. törvénycikk⁴ Délvidékre vonatkozó részeinek végrehajtását. Ezekon kívül feladatkörébe tartozott házhelyek szerzése, az önként felajánlott mezőgazdasági ingatlanok szabadkézből vásárlása és földbirtok-politikai célokra való felhasználása, telepes községek létesítése, kölcsönök engedélyezése gazdasági eszközök beszerzésére, a mezőgazdasági ingatlanok haszonbérbeadása, a birtokszerzők gazdálkodásának irányítása, valamint földbirtok-politikai adatok gyűjtése és feldolgozása.⁵ A Kirendeltség javaslatot tehetett „az ügykörébe nem tartozó földbirtok-politikai ügyekben [...] illetőleg a szükséges intézkedések megtételére az illetékes kormányhatósághoz előterjesztést tehet.”⁶ A Kirendeltség

* Valastyán Balázs doktorandusz, Szegedi Tudományegyetem.

együttműködött a Délvidéki Földbirtokrendezési Tanáccsal és a társhatóságokkal is, vezetője vitéz Vas Elek⁷ lett, a szervezet székhelye pedig Újvidéken volt, így a keletkezett iratok is itt, a Vajdasági Levéltárban kutathatóak.

[Levéltári jelzet: Arhiv Vojvodine (AV) – F150 - Madjarsko Kraljevsko Ministarstvo Poljoprivrede – Ispostava Za Agrarnu Politiku – Novi Sad (A Magyar Királyi Földművelésügyi Minisztérium Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltség iratai, Újvidék (1941–1944)]

A Vajdasági Levéltár mellett a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában is őrznek a téma szempontjából releváns iratokat. A Földművelésügyi Minisztérium 1941 és 1944 között keletkezett általános irataiban elsősorban ház- és telephelyigényléseket találhatunk. (Levéltári jelzet: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL-OL) Földművelésügyi Minisztérium (FM), K184)

Mint ismeretes, a magyar honvédség csapatai 1941. április 11-én átlépték a magyar–jugoszláv határt, mellyel visszacsatolták Magyarországhoz a Délvidék egy részét.⁸ A terület visszatérése után a magyar kormányzat annulálta a jugoszláv időszak intézkedéseit, ami az 1918 előtti állapotok visszaállítását jelentette. Ez alól nem jelentett kivételt a jugoszláv időszak földbirtok-politikája sem, azonban – mint látni fogjuk – ebben az esetben nem teljesen a Trianon előtti helyzet restaurálása történt meg. A jugoszláv agrárreform végrehajtásának megkezdésére már 1919-ben – tehát a trianoni béke megkötése előtt – sor került, és kettős célkitűzése volt: egyrészt Szerbia háborús veszteségeit csökkenteni, újjáépítését finanszírozni, másrészt pedig a gazdasági élet irányítását a szláv – elsősorban szerb – lakosság kezébe adni, tehát nacionalizálni.⁹ Ennek eredményeképp a nem szláv igényjogosultakat – köztük a magyarokat is – eleve kizárták a földjuttatási eljárásból, illetve a területen élő nagybirtokosok földjeit az állam vette kezelésébe. Ebben az időszakban – amint A. Sajti Enikő munkájában rámutat – a 369 birtok közül 310 volt külföldi állampolgár kezében, akik között 126 magyar származású nagybirtokos volt.¹⁰

A jugoszláv kolonizáció során juttatott területekből a jugoszláv telepesek (ún. dobrovoljácok)¹¹ átlagosan 8 holdat kaptak, emellett pedig adómentesség, adókedvezmények illették meg őket, valamint a földjük megműveléséhez szükséges eszközöket biztosított számukra az állam.¹²

A Bácskába egyes adatok szerint 6175 – más adatok szerint 6912 – családot telepítettek le 53465 kat. hold területre.¹³ A letelepítések főleg a határ mentén zajlottak, melynek hátterében nemzetpolitikai indokok álltak: csak megbízható személyek kaphattak birtokot a vidéken. Ezek az intézkedések végeredményben a délvidéki magyar társadalom gyengülését, romlását hozták magukkal, ugyanis egy részüket kiutasították az országból, más részük pedig önként vándorolt Nyugatra a jobb megélhetés reményében.¹⁴

A terület visszacsatolásával ezeket az intézkedéseket felszámolták, a jugoszláv telepeseket pedig kezdetben „átdobták” a határon, később internálótáborokba szállították. Minden olyan személyt, aki 1918. október 31-e után települt a Délvidékre, illetve politikailag megbízhatatlannak vélték, kiutasították az országból.¹⁵ Helyükre a magyar kormány, illetve a Bonczos Miklós vezette Külföldi Magyarokat Hazatelepítő Kormánybiztosság Bukovinából székelyeket telepített, de vitézek, hősi halottak családtagjai, illetve moldvai csángók is kaptak földet a Bácskában.¹⁶

1941. július 17-én lépett életbe a két nappal korábbi minisztertanácson elfogadott, s fentebb már említett 5280/1941. M.E. rendelet, mely a „visszafoglalt délvidéki területeken végrehajtott földbirtokrendezéssel kapcsolatos kérdések szabályozásáról szól.”¹⁷ Ennek értelmében a jugoszláv földreform juttatási része érvénytelenítve lett, megváltási része azonban érvényben maradt, illetve hozzátették: a „jugoszláv földbirtokpolitikai jogsza-

bályok alapján kisajátított ingatlanok – tekintet nélkül arra, hogy időközben kinek a tulajdonába kerültek(!) – a magyar államra szállanak át...”A rendeltben kitértek a juttatandók sorrendjére, illetve a juttatható földterület mértékére is. A juttatás nem volt ingyenes, mivel „a juttatott ingatlan vételára fejében a kataszteri tiszta jövedelem minden koronája után 40 pengőt kell fizetni” a juttatottaknak.¹⁸

A Bárdossy-kormány számára a Délvidék visszaillesztése Magyarország vérkeringésébe, a gazdálkodás folytonosságának biztosítása azért is különösen fontos volt, mert Németország a Bácska 1941. áprilisi visszacsatolásával Magyarországra hárította a korábbi Jugoszlávia gazdasági terheit.¹⁹ A visszafoglalt délvidéki területeken a haszonbérbeadásokat a déli hadsereg katonai közigazgatási csoport parancsnoka, Novákovits Béla²⁰ által kiadott 1941. július 7-i rendelet szabályozta. A rendelet a visszafoglalt Délvidékre vonatkozóan „a jugoszláv földreform során igénybevett, de a folyó gazdasági év folyamán földbirtokpolitikai célra ki nem osztható ingatlanokon a termelés zavartalan biztosítása érdekében” lett kiadva. Eszerint a katonai közigazgatás időtartama – tehát 1941. április 11-e után – alatt elhagyott, vagy a kiutasítások miatt gazdátlanul maradt földeket arra érdemes magyar földműveseknek kell haszonbérbe adni. Amennyiben a jugoszláv érában is ilyen személyek művelték az adott területet, akkor azok továbbra is meghagyhatóak haszonbérletükben, 1942. szeptember 30-ig.²¹

A rendelet második pontja szerint a jugoszláv agrárreform során dobrovoljácoknak, optánsoknak, telepéseknek haszonbérbe adott földeket ezek a személyek megtarthatják, feltéve, „ha nemzethűség és közrendészeti szempontból kifogás alá nem esnek, és kötelezettségeiknek eleget tettek”, a harmadik pontban azonban rögzítik, hogy a földjeik kizárólag magyaroknak adhatóak haszonbérletbe a következő gazdasági évre.²² Ahol az őslakos magyaroknak adhatóak haszonbérletbe a következő gazdasági évre. Ahol az őslakos szerb és magyar lakosság együtt él, a magyarokat kell előnyben részesíteni, erősíteni, támogatni a haszonbérletekkel. A rendelet rögzítette, hogy a termelés folytonosságát kell elsősorban biztosítani a visszacsatolt területeken, így ahol az őslakos szerbek vannak túlsúlyban, ideiglenesen megtarthatják haszonbérleteiket, azzal a kikötéssel, hogy az bármikor megszüntethető.

A haszonbérleti szerződéseket minden esetben a területileg illetékes előljáróság kötötte meg, a helyi gazdasági felügyelő, illetve a székely zárt telepek esetén a Külföldi Magyarokat Hazatelepítő Kormánybiztosság megbízottjának ellenőrzése mellett.

A kontraktust két példányban rögzítették, melyek közül az egyiket az előljáróság, a másikat pedig a haszonbérbevevő kapott meg. A haszonbérösszeg két részletben volt megfizetendő: az első részlete a haszonbérlet kezdetekor, tehát 1941. október 1-én, a második részlet pedig a területen megtermelt növények aratása, betakarítása után vált esedékessé, de legkésőbb 1942. augusztus 31-ig törlesztendő volt – látni fogjuk, ez nem minden esetben volt teljesíthető. Az előzőekben utaltam rá, a termelés folytonosságának biztosítása, ezen keresztül pedig az élelmezés nehézségeinek megoldása volt a magyar hatóságok célja a haszonbérletek kiadása terén is. 1941. október 31-ig – korra való tekintet nélkül – a lecsépelt kenyérmagból fejenként 60 kg volt megtartható, a többi azonban azonnal értékesíteni kellett.²³

Az alábbiakban néhány konkrét eseten keresztül mutatom be a haszonbérbeadásokat. 1941. szeptember 10-én a szondi (Sonta) bérlők azzal a kéréssel fordultak a Kirendeltséghez, hogy a nincstelen kisbérlők ne a föld bérbeadása alkalmával, előre fizessék meg a haszonbérleti díj első részletét, hanem a második részlettel egy időben törleszthessék tartozásukat. Amennyiben ezt a kedvezményt nem kapnák meg, nem tudnák elvállalni a földbérletek haszonbérbe vételét. A község előljárósága végül engedélyezte a haszonbérletek egy összegben történő megfizetését.²⁴

Hasonló nehézséggel küzdöttek az őrszállási (szerbül Stanišić, németül Donauwachenheim) nincstelen magyarok is. Képviselőüket Géczy János és Lócza Antal vállalta magára. 1941. szeptember 19-én tájékoztatták a Kirendeltséget arról, hogy őrszállás község határában mintegy 400 kat. hold kiadatlan föld van. A községben élő mintegy 6-700 főt kitevő vagyontalan magyarság azonban nem tud eleget tenni a haszonbérszerződésben foglalt feltételeknek, miszerint a haszonbér első részletét 1941. október 1-jén fizessék ki. A helyi németekkel és szerbekkel ellentétben a magyarok semmilyen helyi gazdasági szervezettel nem rendelkeznek, ezért kéri a haszonbérösszeg egyösszegű fizetésének lehetőségét. Ha – folytatják – „pedig a most kért kedvezményt nem kapná meg a magyar lakosság, nem tudnának részt venni a földek haszonbérbeadásánál, és a földek idegen nemzetiségű kezekbe kerülnének”, mely a magyar kormány érdekeivel menne szembe. A Kirendeltség javaslata végül az volt, hogy 2 holdanként 30 pengőt fizessenek be a haszonbérlők, a fennmaradó hátralékot pedig a szerződésben foglalt időpontig – tehát 1942. augusztus 31-ig – kellett megfizetniük.²⁵

A haszonbérleti szerződések megkötése sem zajlott le zökkenőmentesen, több esetben a helyi őslakosok – legyen az magyar, szerb vagy éppen német – érdeke csorbult, ami feszültséget teremtett. A haszonbérleti szerződések megkötése után azonban a szerződésekben foglalt feltételek teljesítése állította kihívások elé a földműveseket. Az alábbiakban – néhány eseten keresztül – próbálom megragadni, bemutatni azokat a körülményeket, melyek nehezítették, adott esetben lehetetlenné tették a haszonbérlők számára a szerződésekben foglalt vállalások teljesítését.

Az alábbi esetből látható, hogy a kiépülő magyar közigazgatás néhány esetben a helyi szerbeknek is adott kedvezményeket. Vaszity Beriszáv zentai lakos 1941 tavaszán vett haszonbérbe Zenta területén 1 kat. hold földet 120 pengő haszonbérért, melyből 60 pengőt azonnal ki is fizetett. A fennmaradó 60 pengőt 1941 októberében kérte nevére törölni, melynek okát az alábbiakban határozta meg: „...a bérbe vett területet a belvizek miatt nem tudtam idejekorán bemagolni, s ennek következtében a kapott termés értéke nem fedezi még az eddig befizetett haszonbért és munkaköltségeket sem.” Zenta város gazdasági felügyelője 1941. november 21-én – igazolva a beadvány valóságtartalmát – a haszonbér teljes elengedését javasolta. Ennek a javaslatnak a Kirendeltség nem tett eleget, azonban a haszonbért 20 pengővel csökkentette, így Vaszity Beriszávnak csak 40 pengőt kellett megfizetnie.²⁶

Volt olyan eset azonban, melynél nem volt alkalma a Kirendeltségnek mérlegelni, kénytelenek voltak a haszonbért java részben elengedni. A dunagárdonyi (Gardinovci) Piti István 2 kat. hold földet bérelt, mely közül az egyik hold teljesen víz alatt állt már a bérlés időpontjában is, a másik hold pedig répával volt elvetve. Ez a terület azonban – az előző tulajdonos hanyagsága miatt – annyira elhanyagolt volt, hogy a répát „alig lehetett a gazban megtalálni.” Miután Piti a gazolást és a föld művelését befejezte, az időjárás szőlt közbe, jégverés formájában. Dunagárdony község előljárósága november hónap folyamán helyszíni ellenőrzést végzett, és megállapították, hogy „az egyik holdon semmi sem termett, míg az egy hold répa olyan ritka és olyan satnya, használni semmire sem lehet. A kár 100%-os.” Ennek ellenére a Kirendeltség a haszonbért nem engedte el Pitinek, mindössze 75%-os mérséklést kapott.²⁷

Közvetlenül a magyar hadsereg bevonulása után, 1941. április 29-én adta be beszámolóját a Bácskaiak Szövetsége az akkor még katonai közigazgatás alatt működő Kirendeltséghez. Ebben a szervezet tagjai annak a véleményüknek adnak hangot, hogy nem ismerik el a jugoszláv agrárreformot, mely jogilag rablás volt a régi tulajdonosokkal szemben, a „magyarság élete ellen pedig merénylet...”²⁸ A régi tulajdonosoknak „vissza kell adni az

elidegenített földeket, házakat”, a kontinuitást pedig csak „totális reparációval lehet helyreállítani.” Emellett szükséges volna kimondani, hogy minden olyan volt birtokos, akinek földjét kisajátították az 1918-at követő időszakban, „minden bizonyítás nélkül visszavált-hassa azt, akár a közvetlen, akár a közvetett tulajdonostól” amit elvettek tőle, megfelelő összeg ellenében. Javaslatuk az volt, hogy ebből a visszajuttatási eljárásból a szerbeket és a zsidókat zárják ki, azok ilyen irányú joga az államra szálljon át.²⁹

A fentebb már idézett 5280/1941. M.E. rendelet azonban kimondta, hogy csak azokat a volt tulajdonosokat illeti kártalanítás, akiket a jugoszláv időszakban ún. „különösen nagy méltánytalanság” ért. Ilyen esetekben az államra szállott birtokokból volt lehetőség a kárpótlásra.³⁰ Ez a rendelkezés a volt délvidéki birtokosok körében feszültséget szült, mivel nem látták biztosítottak volt tulajdonuk visszajuttatását. Fernbach Bálint például így fogalmaz: „...recompenzációt 20 év szenvedéséért nem kaphatunk, hiszen ezt a szenvedést elviselni fajtánk iránt tartozó kötelességünk volt” – írja. A két világháború közötti időszak magyar politikája azonban folyamatosan a jugoszláv reformok jogtípró voltát hangsúlyozta, így „mély megdöbbenéssel töltötte el [...] azokat, akikkel szemben a Jugoszláv föld-birtokpolitikai intézkedések az idegen uralom alatt érvényesültek, a m. kir. Kormány 1941. július hó 15-én 5280/1941 M.E. számú rendelete.”

Az alábbiakban utalnék néhány kártalanítási esetre. Frick Pál torzsai (Savino Selo) la-kos Újverbász (Vrbas) községben 124 kat. hold 363 négyszögöl földet birtokolt, melyet a jugoszláv állam elvett tőle és szlávoknak osztott ki – dobrovoljacoknak és helyi szerbek-nek egyaránt. Földjeitől az alábbi módon fosztották meg: az 1920-as évben bevette, megművelte földjeit, miután pedig végzett a munkával, elvették tőle a birtokát. 1921-ben visszakapta ugyan területeit, de 1922 tavaszán megismétlődött a fenti procedura. Indoka a földek elvételének az volt, hogy Frick az újverbászi földek mellett Versecen is rendelkezik olyan mennyiségű földbirtokkal, melyekkel együtt tulajdona az ún. szupermaximumot (521. kat. hold) meghaladja. Ez azonban nem volt helytálló, ugyanis a verseci birtokot kénytelen volt eladni.

Frick beadványában leírja, hogy a jog rögzös útját végigjárva sikerült elérnie: a jugoszláv állam földjei visszaadását rendelte el, melyet azonban a helyi hatóságok nem voltak hajlandók teljesíteni. Végül – a megnövekedett adóterhek miatt – elkeseredettségében 1925. május 14-én éjfélkor feleségével elhagyták addigi lakhelyüket, és Magyarországra, a Kiskunhalas melletti Pirtóra költöztek át, gyermekeiket követve. Meglátása szerint földjei-nek elvétele is az „elszerbesítő” tevékenység része volt, mellyel a nacionalizálni kívánták a térséget.

A kulai járási gazdasági felügyelő – reagálva Frick beadványára – 1941. november 19-én leírta, hogy a földeket a katonai közigazgatás időszaka során 1941. szeptember 30-ig a megbízható helyi szerbeknek haszonbérbe adták ki, a területre költöztetett dobrovoljacokat pedig kitelepítették. A haszonbérlők 1941. október 1-ig a szükséges összeget – ellentétben más településekkel – maradéktalanul megfizették. Ezután megállapította, hogy „kérelmezőtől a szerb uralom a fenti ingatlant igazságtalan úton, jogtalan rendelkezések folytán kíméletlenül elvette, nevezettet kijátszotta”, tehát a kártérítésért való folyamodása jogos. Földjeinek visszajuttatását ennek ellenére nem szorgalmazza, ugyanis a helyi haszonbérlők „nagy oda-adással láttak neki az őszi munkáknak.” Frick kártérítésére meglátása szerint egyrészt pénz-beli lehetőség, másrészt pedig az ún. zsidó birtokok kiadása mutatkozik. A Kirendeltség ez utóbbi megoldást választotta: Bogyán (Bođani) község határában mintegy 200 kat. holdnyi földet biztosítottak számára. Frick a felajánlott földet – nem minden tartózkodás nélkül ugyan³¹ – elfogadta, de erre már csak 1944 augusztusában került sor – a háború utáni idő-szakra vonatkozóan nem áll rendelkezésre információ a birtokos sorsát illetően.

A mozsori Maletin Zsiván 1941. november 12-én intézett kézzel írott levelet a Kirendeltséghez. Ebben megemlékezik arról, hogy a jugoszláv időszakban a feleségével kötött házasságuk hozományaképpen kapott földeket eladták, illetve elcserélték olyan földekre, melyek egy tagban feküdtek – ez a gazdálkodás szempontjából volt számukra lényeges szempont. Az ilyen módon szerzett birtokok között azonban voltak ún. dobrovoljac földek is, melyek a fentebb említett 5280/1941. M.E. rendelet alapján a magyar államra szálltak át. Az impériumváltás után a Déli Hadsereg Katonai Közigazgatási Parancsnoksága ezeket a földeket haszonbérbe adta, és a termést betakarították róluk a haszonbérlők. Milutin emiatt kártalanításra vonatkozó igényét nyújtotta be, ugyanis a nemzethűségi szempontból kifogás alá nem eső személyeket ez – ismételten a fenti rendelet értelmében – megillette.

A titeli járási gazdasági felügyelő november 26-i jelentésében alátámasztja Maletin alítását, így az adásvételek és cserék után „olyan földek birtokosai lettek, melyek a szerb uralom után a rendeletek értelmében a magyar államra szálltak át”, tehát a földeket jogosan adták haszonbérbe, azokat visszaadni nem lehetséges – ellenben a folyamodók kártalanítási igénye is helytálló, melyet a befektetett munkájuk és felhasznált anyagok mennyiségében kellett megfizetni számukra.³²

Végezetül egy nagybirtokos család kártérítési igényére utalnék. 1941. július 19-én a horgosi Kárász uradalom intézősége – Kárász István és Kárász Miklós birtokaival kapcsolatban – beadványt intézett a zentai járási katonai parancsnoksághoz. A beadványban kártérítési igényüket fejezik ki, melyek két összetevőből: a jugoszláv kormányzat intézkedései által felmerült igazságtalanságokból, illetve a Délvidék visszacsatolása után a jugoszláv katonák által okozott károkból álltak. Az előbbi esetre vonatkozóan kifejtették: „kárak egyrészt az agrárreformmal keletkeztek, másrészt a birtokoknak jugoszláv zárlat alá helyezéséből” eredtek, melynek következtében a tulajdonosok a jugoszláv állammal szemben 1925-ben pert indítottak.³³ A jugoszláv kormány 1919. november 6-tól 1927. április 3-ig zárlat alá vonta a tulajdonosok teljes birtokát, hivatkozva arra, hogy „ellenséges állampolgárok.” A későbbiek folyamán a zárlatot részlegesen feloldották, de a tulajdonosok jövedelmüktől meg lettek fosztva, „ráadásul nagy összegű adósságok, adóhátralékok hagyattak vissza a tulajdonosok terhére”.³⁴

1942. február 26-án ifj. Kárász Imre intézett beadványt a Bánffy Dánielhez, melyben kéri „boldogult horgosi Kárász Miklós örökösei nevében [...] Horgos községben fekvő, a szerb agrárreform végrehajtása által kisajátított 2697 katasztrális hold 1060 négyszögöl kiterjedésű” ingatlanuk haszonbéreinek folyósítását.³⁵ A fentebb már említett perben a hágai Magyar-Jugoszláv Vegyes Döntőbíróság hozott ítéletet, melynek értelmében „1923. október 1-től számítva évi 116366 arany korona” illeti meg a tulajdonosokat, mint kártalanítás. Ennek mindössze töredékét – 34203 arany koronát – kapták meg, hozzátéve, hogy „az elvont jövedelmeket 1941. április 15-ig, vagyis a felszabadulásunk időpontjáig [...] a szerb állam tartozásának tekintjük.”³⁶

Az impériumváltás után – mint az előzőekben is láthattuk – az agrárföldek javarészt helybéli magyaroknak lettek kiadva haszonbérbe, mely „a horgosi lakosság közismert fizetőkészsége és fizetőképessége folytán azóta is csekély hiánnyal már befolyt”. Beadványának tényleges indoka – írja – hogy „az 5280/1941 M.E. rendelet [...] kimondja a kisajátítást szenvedőknek a megváltási árra való jogát [...]” Majd így folytatja: „kérelmem előterjesztésében megerősít az a tény is, hogy az anyaországbeli földreform végrehajtása során ugyancsak megkapták a megváltást szenvedő birtokosok a megváltásra került ingatlanaik haszonbérét...”³⁷

A földművelésügyi miniszter elé végül olyan javaslat lett felterjesztve, melyben „a délvidéki földbirtokrendezés során a jugoszláv földbirtokpolitikai jogszabályok alapján kisajátított ingatlanokból Kárász Miklós örökösei 150 kat. hold, míg Kárász István örökösei

113 kat. hold kiterjedésű ingatlan visszajuttatásával kárpótoltassanak.”³⁸ Tehát a Kárázscsalád örököseinek kártérítés gyanánt földbirtok lett visszajuttatva.

Örgróf Pallavicini Sándorné, született Schönborn Mária 1942. március 22-én kérelmet nyújtott be a Földművelésügyi Minisztériumhoz az 5280/1941 M.E. rendelet 9. paragrafuszának első és második pontjára hivatkozva, és kártérítést kérve a jugoszláv időszak alatt elszenvedett károkra vonatkozóan. A családnak Futak (Futog) község határában volt 9933 kat. hold földje, melyből a legtermékenyebb mintegy 6115 kat. holdat a jugoszláv állam – a területen található gazdasági épületekkel egyetemben – kisajátította. Ennek ellenére a jugoszlávok a teljes birtokra beszedték az adót, mely összesen mintegy 14 millió dinárt tett ki. A felmerülő költségeket csak úgy tudta fedezni az örgrófné, hogy a még meg hagyott birtokait „nevetséges áron eladja.” A Bácska Magyarországhoz történő visszatérésével bízott abban, hogy kártérítése lehetséges lesz. A Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltség az örgrófné nyugdíjának biztosítására három, egy évre haszonbérbe adható ingatlant jelölt ki a Futak határában, melyeket azonban nem fogadott el, ugyanis azok nem egy tagban feküdtek, ami nehezítette volna a haszonbérbeadást. „Ennek alapján örgróf Pallavicini Sándorné a kirendeltségtől azt kérte, hogy ő kereshessen valahol megfelelő, a kirendeltség hatáskörébe tartozó ingatlant.” 1944-ben Horthyvára székely telep közelében szerette volna az ingatlanra vonatkozó jogát érvényesíteni, itt azonban nem volt már kiadható föld, tehát Pallavicini örgrófné kártalanítása végeredményben sikertelen volt.³⁹

Tanulmányomban néhány földbirtok-politikai ügyet mutattam be, elsősorban levéltári források alapján. Az impériumváltás utáni időszakban a helyi lakosság „földéhségének” csillapítása mellett a volt tulajdonosok, birtokosok kártalanítása, illetve „megnyugtatása” is fontos feladata volt a kiépülő magyar közigazgatásnak. Mint a bevezetőben utaltam rá, a témához szükséges iratok javarészt a Vajdasági Tartományi Levéltárban kutathatóak, ezek sokszínűsége, változatossága azonban túlmutat ennek a tanulmánynak a keretein.

JEGYZETEK

1. Valastyán Balázs (2014): A magyar földbirtok-politika kezdetei a visszacsatolt Bácskában (1941). In: Délvidéki Szemle, 2014/2, 53-65.; Valastyán Balázs (2014): Bepillantás egy telep-felügyelő munkájába. Horthyvára, Hadikhalom és Hadiktelke telepfelügyelőjének 1942-es jelentései. In: Bácsország – Vajdasági Honismereti Szemle, 2014/3, 70-76. old.
2. A m. kir. földművelésügyi miniszter 1941. évi 279000. számú rendelete a délvidéki földbirtokpolitikai kirendeltség felállításáról, szervezeti és működési szabályzatának megállapításáról. A rendelet olvasható: www.dtt.ogyk.hu
3. MNL-OL-K428 a) Könyomatos, Napi hírek - Napi tudósítások (1920-1944), 1941. július 16. A magyar királyi minisztérium 1941. évi 5280. M.E. rendelete a visszafoglalt délvidéki területeken végrehajtott földbirtokrendezéssel kapcsolatos kérdések szabályozásáról. A rendelet olvasható: www.dtt.ogyk.hu
4. 1939. évi IV. törvénycikk a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról. A törvény olvasható: www.1000ev.hu
5. A rendelet olvasható: www.dtt.ogyk.hu
6. Uo.
7. Vas Elek (?-?): A Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltség vezetője, vitéz.
8. A trianoni békedöntéssel Magyarországtól 1920. június 4-én elcsatolták a Bácskát, a Bánát egy részét, a baranyai háromszöget, a Muraközt és a Murán túli területeket (20551 km²). 1941 áprilisában ebből a területből 11475 km² került vissza Magyarországhoz. A. Sajti Enikő (2004): *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken, 1918-1947.* Napvilág Kiadó, Budapest. 136-137. old.

9. Például Széchenyi Mária, Dunderski Rudolf, horgosi Kárász család stb.
10. A. Sajti (2004): id. mű 138-140. old. , A. Sajti (2010): *Büntudat és győztes fölény. Magyarországnak, Jugoszlávia és a délvidéki magyarok*. Szeged. 50-51. old.
11. A háborús önkénteseket Szerbiából, Crna Gorából és Boszniából telepítették erre a területre.
12. A. Sajti (2004) id. mű: 138. old., valamint Bíró László (2010): *A jugoszláv állam, 1918-1939*. História Könyvtár, Budapest. 207-228. old.
13. A Bácskaiak Szövetsége 1941. április 29-i beszámolójában az újvidéki agrárhivatal területén 53135 családot említ – mely szám valószínűsíthetően inkább személyekre vonatkozik –, akiket 199437 kat. hold területre telepítettek le. AV-F150-13829/1942 61. doboz
14. A Bácskaiak Szövetségének 1941. április 29-i beszámolója így fogalmaz a magyarokkal kapcsolatos eljárásokat illetően: a jugoszláv állam a „*túlnyomóan kisebbségi gazdasági munkásokat [...] teljesen tönkretette, a megélhetést, a kenyeret, a földhözragadt szegény ember szájából kivette és részükre új munkaalkalomról egyáltalán nem gondoskodott, amivel szándékosan előmozdította a magyarság kivándorlását...*” AV-F150-3-13829/1942 61. d.
15. A dobroyoljácokról részletes kimutatást is készítettek a magyar hatóságok a bevonulás után. A például 1941. május 12-én Ópalánkán (Stara Palanka, ma Palanka) kelt kimutatásban az alábbi kategóriák szerepelnek: a személy neve, házszáma, a ház tulajdonosa (ez több esetben is eltér a megadott személy nevéől), a terület helyrajzi száma, a terület nagysága, az épületek jellege, illetve egy megjegyzés rovat. A kimutatás szerint a településen 66 dobroyoljác családot tartottak nyilván. Forrás: MNL-OL-FM-K184-6926. csomó-137. tétel-588361.
16. A külföldi magyarok településenkénti letelepítésére vonatkozóan lásd: Bagdi Róbert: *A Délvidék népessége az 1941. évi népszámlálás alapján*. In: Limes, 2009/2, 17-32. 21-22. old.
17. *A magyar királyi minisztérium 1941. évi 5280. M.E. rendelete ... Id. rendelet.*
18. Uo.
19. Az 1941. áprilisi német-magyar gazdasági tárgyalások során a németek világossá tették a magyar képviselők előtt, hogy a volt Jugoszlávia gazdasági terhei, a területi gyarapodásért cserébe Magyarországot illetik. A Bárdossy kormány ezután hozzájárult a bácskai terményfelesleg németek és olaszok részére történő átadásához, a háború időtartamára. A németek igényei első sorban búzára, kukoricára és kenderre vonatkoztak, ezen kívül a korábbi német-jugoszláv olajegyezmény területre eső részét is követelték. A. Sajti Enikő (2004) 209. old. „*Az idei gazdasági évrre vonatkozólag a legfontosabb kormányzati célkitűzés [...] a termelés folytonosságának fenntartása...*” – írja jelentésében Mátéfalvy Elek telepítésügyi főfelügyelő. AV-F150-3-6/1941 59. d.
20. Novákovits Béla (1886-1976): altábornagy, 1941. április 11-e után a déli hadsereg katonai közigazgatási csoport parancsnoka.
21. AV-F150-5-723/ 1941 67. doboz, Novákovits Béla rendelete a haszonbérleti szerződésekre vonatkozóan.
22. Az 1941/1942-es gazdasági év időtartama 1941. október 1-től 1942. szeptember 30-ig lett meghatározva.
23. Uo.
24. AV-F150-5-1039/1941 - Szond község ügye 68. doboz
25. AV-F150-5-1132/1941 - Az őrszállási nincstelen magyarok ügye 68. doboz
26. AV-F150-5-2799/1941 - Vaszity Beriszáv ügye 69. doboz
27. AV-F150-5-3539/1941 - Piti István ügye 69. doboz
28. AV-F150-3-13829/1942 61. d.
29. Uo.
30. *A magyar királyi minisztérium 1941. évi 5280. M.E. rendelete ... Id. rendelet.*
31. „*Nekem – ami érthető is – a sajátom fekvésénél és már érzelmi okoknál fogva is drágább, értékesebb mint az árvíznek is kitett, az Úristen háta mögötti bogyáni rétben annak négyzszerese.*” AV-F150-3-60421/1944
32. AV-F150-5-3554/1941
33. MNL-OL-K184-1942-137-176307
34. Uo.

35. Uo.
36. Uo.
37. Uo.
38. Uo.
39. MNL-OL-FM-K184-137-270148-1943 6927. csomó

FELHASZNÁLT IRODALOM

- A. Sajti Enikő (2004): *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken, 1918-1947.* Napvilág Kiadó, Budapest.
- A. Sajti Enikő (2010) *Büntudat és győztes fölény. Magyarország, Jugoszlávia és a délvidéki magyarok.* Szeged.
- Bagdi Róbert (2009): A Délvidék népessége az 1941. évi népszámlálás alapján. In: *Limes* 2009/2, 17-32. old.
- Bíró László (2010): *A jugoszláv állam, 1918-1939.* História Könyvtár, Budapest.
- Valastyán Balázs (2014): A magyar földbirtok-politika kezdetei a visszacsatolt Bácskában (1941). In: *Délvidéki Szemle*, 2014/2, 53-65. old.
- Valastyán Balázs (2014): Bepillantás egy telepfelügyelő munkájába. Horthyvára, Hadikhalom és Hadiktelke telepfelügyelőjének 1942-es jelentései. In: *Bácsország – Vajdasági Honismereti Szemle*, 2014/3, 70-76. old.

**A KONSZOLIDÁCIÓ KIHÍVÁSAI
MISKOLCON A II. VILÁGHÁBORÚ UTÁN, 1945–1948**

*THE CHALLENGES OF THE CONSOLIDATION PERIOD FOLLOWING
WORLD WAR II IN MISKOLC, 1945–1948*

ABSTRACT

The aim of the present study is to demonstrate the challenges the government of Miskolc had to face during the consolidation period following World War II and the solutions the government was able to present. These challenges originated partly from being at war and partly from the ambitious plans of the city government: Nagy-Miskolc, uniting the city with its neighbouring towns, which were already more or less built into it, became the second largest city of the country, and also it was the firm decision of mayor Gálffy and the other leading politicians of the city to manage the interests and intentions of Miskolc with due importance. Topics presented in this paper include the functioning of the reorganised local legislature, the administrative changes related to the territorial expansion and changes in the jurisdiction of the local government, the state of the public utilities of the city, the organising of the public service and also the possibility of the establishment of a university. The aim of the study is not to examine all the related topics at their full depth, rather to outline the most important tendencies, amended by some interesting or highly relevant cases, predominantly from areas that so far had received less attention from the literature.

1. Bevezetés

A tanulmány célja az, hogy bemutassa, milyen kihívásokkal nézett szembe a miskolci városvezetés a II. világháború utáni konszolidáció során, és ezekre milyen válaszokat tudott adni. Ezek a kihívások részben a háborús helyzetből adódtak, másik részük pedig a városvezetés ambiciózus terveiből következett: a várossal ekkorra többé-kevésbé egybeépült környező települések beolvasztásával létrejött Nagy-Miskolc az ország második legnagyobb városa lett, dr. Gálffy Imre polgármesternek és a város többi vezető politikusának pedig szilárd elhatározása volt, hogy az országos szintű ügyekben ehhez méltó súlylyal kezeljék Miskolc érdekeit és szándékait.

Olyan témák kerülnek bemutatásra, mint az újjáalakult törvényhatósági bizottság működése, a területi bővüléssel összefüggő közigazgatási változások, az önkormányzatiság hatásköreinek változása, a városi közműszolgáltatók helyzete, a közellátás megszervezése és végül egy esetleges egyetem létrehozásának lehetősége a városban. A cikkben nem kívánom az összes érintett témát teljes mélységében kivesézni, szándékom szerint inkább egy tablót vázolnék fel, bemutatva a fontosabb tendenciákat, kiegészítve néhány érdekes, vagy különösen jellemző esettel, elsősorban azokról a területekről, melyekre az eddigi szakirodalomban kevesebb figyelmet fordítottak. Érintőlegesen foglalkozom a korszak országos szintű eseményeivel is, olyan mértékben, mely remélhetőleg segít a miskolci történeteket megfelelő kontextusba helyezni.

---

* Jakab Mátyás András PhD-hallgató, Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola

A tárgyalt időszak a történeti szakirodalomban nem jelent teljesen fehér foltot, de a részletes feldolgozására eddig még nem került sor. A „Miskolc története” sorozat V. kötet (1918–1949) jó köztörténeti áttekintést nyújt a II. világháború utáni évekről is, ám a fő hangsúly egyértelműen az 1945 előtti időszak bemutatásán van.

A kutatás forrásait elsődlegesen a törvényhatósági bizottság köz- és kisgyűlésének jegyzőkönyvei, illetve Gálffy polgármester számukra készített beszámolóí képezik, ezért is foglalkozom részletesen a bizottság működésének rendszerével. 1945. január 29. és 1948. december 22. között a törvényhatósági bizottság tizenhárom rendkívüli, és tizenegy rendes közgyűlést tartott. A polgármester csak az utóbbiakon volt köteles beszámolót tartani, de erre sem került sor minden alkalommal, ebben az időszakban Gálffy összesen kilenc jelentést készített.¹ Ezt az eljárást a képviselők sérelmezték is, mivel úgy vélték, gyakoribb tájékoztatást érdemelnének.² Ugyanakkor az a polgármester javára írandó, hogy az elkészült beszámolók rendkívül részletesek, és szinte mindenre kiterjedőek.

2. A miskolci törvényhatósági bizottság

1945 elején az Ideiglenes Nemzeti Kormány döntése értelmében nem a felszabadított települések majd³ mindegyikén létrejött nemzeti bizottságok kaptak közigazgatási jogkört, hanem a régi közigazgatási szervek újjáalakítását határozták el, a demokratikus pártok és különböző érdekképviselők politikailag megbízható tagjaiból.³ Miskolc város újjáalakult törvényhatósági bizottsága 1945. január 29-én tartotta első közgyűlését.⁴ A vizsgált években, egészen az 1950-es tanácstörvény életbelépéséig, a törvényhatósági bizottság a megelőző évtizedekhez képest változatlan feladatokkal és jogkörökkel, de szinte teljes egészében kicserélődött tagsággal működött tovább.⁵

Dr. Gálffy Imre polgármester 1944. július 12-től látta el hivatalát, azt megelőzően a Belügyminisztérium Törvényelőkészítő osztályán a községi alosztályt vezette, osztálytanácsosi rangban. Ebben az időszakban, a rendkívüli háborús helyzetre való tekintettel, a polgármestert nem választották, hanem a kormány nevezte ki. Miskolcon a nyilas hatalomátvételt 1944. október 15-16-án került sor, ekkor Gálffyt, mivel nem volt hajlandó felesküdni Szálasi, a városi adminisztráció nagyobb részével együtt félreállították. A németek és a nyilasok távozása után azonban szinte rögtön visszavette hivatalát. A szovjet csapatok december 3-án vonultak be a városba, Gálffy pedig másnap már több polgármesteri rendeletet is kiadott, az új városparancsnok, Mihajlov tábornok egyetértésével.⁶ Gálffy a tanulmányban tárgyalt évek alatt végig hivatalban maradt, agilis fellépésével és fáradhatatlan munkájával a város konszolidációjának egyik motorja volt. Az országos politikában beállt fordulatok azonban meggyengítették pozícióját: egyre nagyobb nyomás nehezedett rá, elsősorban a kommunista párt részéről. Ez, és a feszített munkatempó eredményezték azt, hogy végül 1949. február 1-jén szívbetege és idegkimerültsége miatt kénytelen volt benyújtani lemondását.⁷

1945. július 24-től működött a törvényhatósági bizottság kisgyűlése is, mely általában a közgyűlést megelőző napon ült össze. Ez a testület nagyrészt előkészítő feladatokat látott el, de foglalkozott néhány olyan ügygel is, ami nem került a közgyűlés elé, például: kisebb horderejű szerződések, kisajátítások. A közgyűléseket eleinte délelőtt tartották, de 1946. augusztus 31. után Juhász István képviselő javaslatára áttették délutánra, hogy a kereskedő és iparos foglalkozású tagok is részt tudjanak venni az üléseken.⁸

1947-től újdonságot jelentett, hogy bizonyos eljárásokkal igyekeztek a törvényhatósági bizottság munkáját gyorsítani: a különböző témák előadói minden esetben csak a lényegyet ismertették, mivel az előkészítő bizottságokban az ügyeket alaposan megtárgyalták, és

mivel a törvényhatósági bizottság tagjai mind rendelkeznek civil állással, szükséges, hogy időt spóroljanak.⁹ Emellett a polgármesteri jelentéseket sem olvasták fel a közgyűlés során, hanem előzetesen sokszorosították, és minden bizottsági tagnak jutott egy-egy példány.¹⁰ Ezzel együtt a közgyűlések látogatottsága nem lehetett túl magas, mivel a Gálffy polgármester¹¹ és Oszip István főispán is szóvá tette,¹² hogy a tagok legyenek szívesek pontosan megjelenni a kis- és közgyűlések, illetve a szakbizottságok ülései során, mivel többször is volt már rá példa, hogy telefonon kellett berendelni valakit ahhoz, hogy határozatképesek legyenek.

Bekövetkeztek olyan változások is, melyek összezavarták a képviselőket: június 26-tól, Ocskovszky János javaslatára – a munkaverseny keretében – igyekeztek csökkenteni a város papírfelhasználását, így például a kis- és közgyűlések meghívóit innentől egy lapon kézbesítették.¹³ Szeptember elején aztán Krébel Ferenc képviselő arra kérte a polgármestert, hívja fel az érintettek figyelmét, hogy bár az időpontokat közös meghívón tudatják mindenkivel, a kisgyűlésen értelemszerűen csak a kisgyűlési tagoknak kell megjelenniük.¹⁴

3. A közigazgatási változások

1945 a közigazgatásban is változásokat hozott. Január 1-jén, a helyi Nemzeti Bizottság határozata alapján megvalósult a miskolci politikai- és szellemi elit régi álma. Diósgyőr és Hejőcsaba községek hozzácsatolásával, illetve Tapolcafürdő Görömböly községtől történt átcsatolásával létrejött az ún. „Nagy-Miskolc”.¹⁵ Ettől a pillanattól kezdve tehát a nevezett területek de facto Miskolc részét képezték, de a helyzet jogi rendezése nem volt ilyen egyszerű. A Nemzeti Bizottság határozatát előbb a belügyminiszter, majd a kormány is jóváhagyta, előbbi pedig 93.556/1945.B.M. számú rendeletében 1945. december 21-ét, mint a területek Borsod vármegyétől való hivatalos átadásának időpontját, ki is jelölte.

Ugyanakkor valamilyen bizonytalansági tényező szerepelhetett az ügyben, mivel az 1945. december 14-én tartott közgyűlésen a törvényhatósági bizottság úgy döntött, feliratot intéz a belügyminiszterhez.¹⁶ Ebben egyrészt kérték a 4430/1945.M.E. sz. kormányrendeletben foglaltak fenntartását, vagyis Diósgyőr és Hejőcsaba Miskolcra való beolvasztását, illetve azt, hogy Tapolcafürdő átcsatolását is hagyják jóvá hivatalosan, mely az eredeti rendeletből – „nyilván tévedésből” – kimaradt. A belügyminiszter válaszában közölte, hogy Hejőcsaba és Diósgyőr helyzetét „jóváhagyólag tudomásul veszi”, és ezt a Magyar Közlöny 1946. február 2-án megjelent 28. számában közzé is tette. Ígérete szerint Tapolca ügyében külön rendelkezést fog kiadni.¹⁷ Erre végül 175.877/III./11.b.1946. számú leirátával sor is került, melyet az 1946. július 27-i közgyűlésen ismertettek.¹⁸ Ugyanekkor az üdülőhely nevét hivatalosan Miskolctapolcára változtatták.¹⁹

Tovább bonyolította a helyzetet, hogy Görömböly község vezetése miután a hozzá tartozó üdülőövezettel együtt elveszítette az egyik legnagyobb bevételeit nyújtó gyógyfürdőt, kártérítési igénnyel lépett fel Miskolccal szemben. Az 1948. március 24-én tartott közgyűlésen ismertettek szerint: a görömbölyi közgyűlés nagyjából 300 ezer forintba becsült építkezési munkák két év alatti elvégzését kérte, ezzel szemben a miskolci vezetés 20 vagon búza²⁰ mindenkori árát – akkor nagyjából 100 ezer forint – ajánlotta fel kártérítésként. Kijelentették, ennél az összegnél feljebb nem tudnak, de nem is akarnak menni. Különösen azért, mert a hatályos jogszabályok értelmében Görömbölynek kártérítés nem jár, azt a város csupán méltányossági alapon ajánlotta föl. Ezért a Belügyminisztériumot kérték fel arra, hogy a holtpontra jutott tárgyalást valamilyen irányba kilendítse.²¹ Ez a téma legközelebb szeptember 11-én bukkant fel a jegyzőkönyvekben, de ekkor is csak annyit tudha-

tunk meg, hogy álláspontjából egyik fél sem engedett.²² A helyzetet végérvényesen csak az oldotta meg, hogy 1950-ben Görömbölyt is beolvastották Miskolcra.²³

Fontos kérdést jelentett az új település identitásának kialakítása. Bár az egyesülés alapvetően Miskolc fősege alatt jött létre, ez nem jelentette azt, hogy a korábban önálló településeket nyom nélkül kívánták eltüntetni. Az 1946. augusztus 31-én tartott közgyűlésen például képviselői indítványt nyújtottak be, hogy a város nevét „Miskolcdiósgyőr”-re változtatassák, de a törvényhatósági bizottság ezt a javaslatot végül elutasította. Mint a határozat leszögezte, bár méltányolandó, hogy a történelmi hagyományra való tekintettel meg akarták őrizni Diósgyőr település nevét, de egy ilyen hosszú városnév a mindennapi életben használhatatlan lenne, és „a modern élet követelményeinek nem felel meg.” Ugyanakkor a Diósgyőr név, mint közigazgatási kerület megmarad, és az ottani gyárak és azok termékei is tovább fogják viselni. Emellett felszólították a polgármestert, hogy a következő közgyűlésen tegyen javaslatot Miskolc, Diósgyőr és Hejőcsaba címerének egyesítésére.²⁴

Erre a kérdésre végül a december 14-i közgyűlésen tértek vissza. Az új, egyesített címer Miskolc és Diósgyőr jelképeit tartalmazta, melyek már a XIV. illetve a XVI. század óta használatban voltak, így fennmaradásukhoz – szól a határozat – már csak a történelmi hagyományok tiszteletéből is ragaszkodni kellett. Az eredeti tervekkel ellentétben Hejőcsaba címere nem szerepelt az új jelképben, mivel azt a kitaró kutatás ellenére sem sikerült fellelni.²⁵

Az 1946 tavaszán elkezdődött a hírhedt B-listázás. A teljes címén „Az államháztartás egyensúlyának helyreállítása érdekében szükséges egyes rendelkezésekről” szóló 5000/1946. M.E. sz. rendelet értelmében a városi alkalmazottak létszámát augusztus végéig az 1938-as szinthez képest 10%-kal kellett csökkenteni. Mint a rendelet címéből is látszik, a hivatalos indoklás szerint erre a költségvetés stabilizálása érdekében volt szükség, ám a kommunisták valójában így kívánták az igazgatási szerveket megtisztítani az általuk „reakciós elemnek” ítélt személyektől. 1946 őszéig összesen mintegy 60 ezer személyt bocsátottak el állásából.²⁶

Az intézkedés következtében Miskolcon az a lehetetlen helyzet állt elő, hogy egy jelentősen megnagyobbodott területű várost a korábbinál is kisebb létszámú apparátussal kellett volna működtetni. Ráadásul a háború utáni helyzet olyan új hivatalok megszervezését is szükségessé tette, mint: a közélelmezési, a lakásügyi, a munkaerő valamint az újjáépítési ügyek hivatala. Az 1031 városi tisztviselőből 237-et bocsátottak el, akik közül a miniszteri biztos csak 17 fő visszavételét engedélyezte. Például a fogalmazók létszáma 1938-ban 17 fő volt, 1946 első felében 27 fő, az elbocsátások után pedig 12 fő. A diósgyőri közigazgatási kirendeltségen 1938-ban 44 fő dolgozott, 1946 elején 67 fő, ekkor pedig 35 fő, akik egy egész városrészt kellett volna igazgassanak.²⁷

A városvezetés azon reményének adott hangot, hogy a Belügyminisztériumban minél hamarabb jóváhagyják a felterjesztett új létszámot, ebben azonban csalatkozniuk kellett. A városi alkalmazottak új létszámát megállapító rendelkezést csak az 1948. március 24-i közgyűlésen tették közzé.²⁸ Az ideálisnak tartott szinttől azonban valószínűleg ez is elmaradt, mert – az előző példánál maradva – a fogalmazói kar új létszáma is csak 19 főt tett ki.

4. A városi önzgázgázás lehetőségei

A felszabadulás utáni időszakban a városvezetők lehetőségei nagyon tág keretek között mozogtak: szinte minden fontosabb kérdésben saját hatáskörükben, vagy a szintén helyi illetőségű Nemzeti Bizottsággal közösen hozhattak döntést. Az Ideiglenes Kormánynak

nem volt kapacitása minden szükséges területen rendelkezéseket kiadni, illetve, amik megszülettek sem mindig jutottak el időben Miskolcra. Például az 1945. január 18-án kiadott 34/1945.M.E.sz. rendelet, mely a lakáskiutalások menetéről intézkedett, csak február 18-án ért el a borsodi megyeszékhelyre.²⁹

A központi kormányzat viszonylagos gyengeségét mutatja, hogy még 1945 végén is ki-robbant egy olyan vita, mely sokkal inkább emlékeztet a szövetségi államok gyakorlatára, mint a Magyarországon korábban és később megszokott állapotokra. A december 14-i közgyűlésen tárgyalták Makó város átiratát a társtörvényhatóságokhoz, melyben azt javasolták, hogy a városi költségvetések hiányának fedezése céljából szedjenek a városok területéről kiszállított élelmiszer után 20%-os rendkívüli illetéket. A miskolci törvényhatósági bizottság tagjai egyhangúlag tiltakoztak a javaslat ellen, mivel úgy vélték, országos szinten csak még inkább elszabadítaná az árakat, amit az ipari- és kereskedelmi városok lakossága sýnylène meg leginkább. Emellett kijelentették, ha ezt az intézkedést mégis bevezetik vagy engedélyezik, javasolni fogják hasonló díjszabás bevezetését ipari- és kereskedelmi cikkekre is.³⁰

Végül erre a belső vámháborúra nem került sor, és a helyzet rendezésére egy sokkal ésszerűbb megoldás született: 1947. április 21-én jelentették be, hogy a február 10-én tartott közgyűlésen a makói képviselő testület kimondta, elfogadják Miskolc testvérvárosi ajánlatát. A megállapodástól azt várták, hogy mind az ipari, mind a mezőgazdasági város számára hasznos lesz, kölcsönösen tudják majd egymást segíteni.³¹

Az idő előrehaladtával a városi önkormányzatok mozgástere folyamatosan csökkent. 1948. második felére a Vörös Hadsereg támogatását maga mögött tudó Magyar Dolgozók Pártja gyakorlatilag teljes ellenőrzése alá vonta az országos és helyi politikát. Ekkor már túl voltak az 1947-es választások eredményeinek számukra kedvező átszabásán, a Kisgazdapárt „felszalámizásán”, az így létrejött ellenzéki pártok ellehetetlenítésén, és a szociáldemokrata testvérpárt beolvasztásán is.³² A „fordulat éve” a miskolci városvezetésben is átalakulásokat hozott.

Ennek a változásnak a legszembetűnőbb példája az 1948. szeptember 11-i jegyzőkönyvben figyelhető meg. A közgyűlés először is táviratban köszöntötte a hivatalba lépő új belügyminisztert, Kádár Jánost,³³ majd gyakorlatilag a következő pontban bejelentették a törvényhatósági bizottság összetételének átalakulását.³⁴ A miskolci törvényhatósági bizottság ugyanis – mint a tanulmány elején esett róla szó – a Nemzeti Bizottság határozata értelmében kezdte meg újbóli működését, az általuk meghatározott összetétel mellett. Országosan az április 26-án kiadott 1030/1945.M.E.sz. rendelet szabályozta a törvényhatósági bizottságok összetételét,³⁵ de ez a korábban újjáalakult miskolci testületet nem érintette. Ekkor azonban – három és fél év után – a központi szabályozásnak megfelelően alakult át a tagság. Így az értelmiség és a vallási felekezetek képviselői – összesen 17 fő – elvesztették képviselői helyüket, melyeket arányosan szétosztottak a pártok között.

Néhány napirendi ponttal később Abaúj vármegye átiratát kívánták tárgyalni az ezer lelket meg nem haladó községek bíráinak illetménye tárgyában, ám erre végül nem került sor. Az elnöklő polgármester ugyanis bejelentette: az új belügyminiszter elrendelte, hogy a törvényhatóságok mellőzzék az állásfoglalásokat a kormány szűkebb feladatát képező ügyekben, illetve a továbbiakban tekintsenek el egymás különböző feliratainak támogatásától is.³⁶

5. Városi közműcégek

A közműszolgáltatások megszervezése is komoly feladatot jelentett. A városi vízmű önkormányzati tulajdonban volt, és ez – bár így a helyreállítás is a város kasszáját terhelte – legalább tiszta helyzetet teremtett. A vízszolgáltatás 1944. november 13-án szűnt meg Miskolcon, a harcok során a vízmű 3.160.000 pengő anyagi kárt szenvedett el. A helyreállítás a felszabadulás után rögtön elkezdődött, a szovjet városparancsnok december 29-én 11:30-kor újraindította a vízellátást.³⁷ Innentől kezdve a legfontosabb cél a csőhálózat helyreállítása lett, melyet időnként a fagy, illetve az is hátráltatott, hogy minden rendelkezésre álló szakember az orosz katonai kórházak vízellátásán volt kénytelen dolgozni.³⁸

A vízművet mint városi tulajdonú céget a pengő drasztikus romlása, és így a bevételek elmaradása érzékenyen érintette. A közgyűlés egy ideig kísérletezett a vízdíjak inflációkövető emelésével, ám miután 1946 áprilisában már a hónap közben kellett újabb ötszörös emelést bejelenteni, feladták a kilátástalan küzdelmet, és csak a forint bevezetésével állapítottak meg új díj szabást. Ezután a vállalat helyzete fokozatosan normalizálódott, és bizonyos bővítésekre is jutott keret, amennyiben az érintett telkek tulajdonosai vállalták, hogy utcahossz-arányosan átvállalnak a költségekből.³⁹ 1948-ban a hároméves terv részeként létrehozták a több üzletágból (Vízművek, Csatornázási művek, Erzsébet gyógyfürdő, Tapolca fürdő, a városi szeszfőzde és a Köztisztasági üzem) álló Közüzemi Vállalatot, melytől a hatékonyság javulását várták.⁴⁰

Viszonylag egyszerű volt a gázgyár helyzete is, melynek kérdése az 1948. június 26-i közgyűlésen került napirendre. A város eredetileg 1938-ban szerződött a Központi Gáz és Villamossági Rt.-vel, melynek alapján a gyár 1957-ben háramlott volna a városra. Ám a szektorban bekövetkezett államosítások miatt a gyár az AVIRT-hoz⁴¹ került, mely a város felé jelezte, hogy mivel nem kíván gázgyárakkal foglalkozni a jövőben, hajlandó átadni azt. Az alku értelmében a város kifizeti a telepen található anyagok (szén, tisztítószer, kátrány stb.) árát, mely előreláthatólag nagyjából 250 ezer Ft, valamint vállalja a 34 alkalmazott további foglalkoztatását, cserébe ingyenesen megkapja a műhelyberendezéseket és szerszámokat.⁴² A cég végül – némi adminisztrációs huzavona után – 1950-ben került városi tulajdonba, Miskolci Gázgyár Községi Vállalat néven.⁴³

Ugyanezen a közgyűlésen vetette fel a költségvetés tárgyalása kapcsán Ocskovszky János képviselő a villanytelep városi tulajdonba vételének lehetőségét is. Mint mondta, például Székesfehérváron az ottani telep 3 millió forintos hasznot hoz a városnak, míg Miskolcon 1 milliót fizetnek ki a közvilágításért a trösztnek.⁴⁴ A jogfolytonosan 1897 óta működő áramszolgáltatóval – 1932-től elnevezése Részvénytársaság Villamos és Közlekedési Vállalatok számára, de legtöbbször csak a tröszt néven emlegették – folytatott vita azonban nem itt kezdődött, és nem is itt ért véget.⁴⁵ A város évtizedek óta perben állt a céggel, melynek egyik oka a villamos vasút utazási díjának és az áram árának – a város szerint – indokolatlanul magas tartása, a másik pedig a várost a cég nyereségéből illető összeg mértéke körüli nézeteltérés volt.⁴⁶

Ezen a helyzeten a bekövetkezett politikai fordulat sem változtatott. Sőt! Már a Függetlenségi Front 1944 végén meghirdetett programja is tartalmazta többek között a szénbányák államosításának tervét, melyre végül 1946. június 26-án sor is került.⁴⁷ A kormányzat ezen irányú törekvéseit a miskolci városvezetés a saját hasznára kívánta fordítani.

Az 1946. március 18-i közgyűlésen Kozma Ferenc javaslatára határozatot fogadtak el az energiatermelés és gazdálkodás – tehát többek között a szénbányák – állami kézbe vételének támogatásáról, egyúttal közzé tették saját javaslataikat is a témában. Ezek közül itt most csak az utolsó – szinte mellékesen megemlített – a fontos: vonatkozzon az államosítás a villamos vasutakra is, melyek kerüljenek városi tulajdonba. Úgy döntöttek, hogy a

határozatot megküldik Rónai Sándor miniszternek és Nógrádi Sándor államtitkárnak (mindketten miskolciak), és a körzet nemzetgyűlési képviselőjének.⁴⁸ Nyilván az ő támogatásuktól remélték a javaslat elfogadását.

A fellépés azonban láthatólag nem vezetett eredményre, mert 1946. december 14-én újabb feliratot intéztek, ezúttal az iparügyi, közellátási és közlekedési miniszterekhez, a villamos energia árának és a villamos vasút viteldíjának leszállítása érdekében. Ebben rávilágítottak a tröszt szerintük tarthatatlan gyakorlatára, miszerint a cég az áramot nagyrészt olcsón szerzi be a Vasgyárból, és drágán adja tovább a fogyasztóknak. Mivel nem termelik az áramot, csak kereskednek vele, nem indokolt a legmagasabb kiszabható díjtételek alkalmazása. A világítás drágább, mint Budapesten, az utazás pedig nagyjából ugyanannyiba kerül, de ott 5-10-szer nagyobb távolságot lehet megtenni érte. Ezért kérték azt, hogy a miniszterek rendeljenek el vizsgálatot a cégnél. Ismét hangsúlyozták, hosszabb távon a közösségi tulajdonba vétel lenne a legjobb megoldás.⁴⁹

Közben a vállalattal folytatott kétoldalú tárgyalások némi eredményre vezettek. Az 1947. február 18-án beterjesztett polgármesteri jelentésből tudjuk, a nyereségrészesedés témakörében a felek elvi megállapodásra jutottak, ám a konkrét összegekről nem tudtak megegyezni.⁵⁰ A február 3-án megkötött ideiglenes megállapodás értelmében 1946. augusztus 1-től számítva a tröszt havonta 25 ezer forint előleget fizetett a városnak a végleges megegyezésig. A díjszabás mérséklésében azonban, mely a másik vitatott téma volt, s mely kibővült a Miskolchoz újonnan csatolt területek egyenlő feltételek mellett kezelésével, továbbra sem született kompromisszum. Ebben az ügyben a vállalat csak a kormányhatóság illetékességét ismerte el, ám ők a város többszöri kérése ellenére sem kívántak beleavatkozni a konfliktusba.⁵¹ A helyzetet végérvényesen csak a vállalat 1949-es államosítása oldotta meg.⁵²

6. Az ország második legnagyobb városa

1946. november 22-én rendezték meg Budapesten a Magyar Idegenforgalmi Hivatal első idegenforgalmi értekezletét, melyen a miskolci delegáció igyekezett elismertetni városa második helyét az országos rangsorban. Ebben a témában élénk vita alakult ki Szeged képviselőjével, aki végül annyit kénytelen volt elismerni, hogy Miskolc urbanizáltságban felette áll Szegednek és Debrecennek is. Ugyanakkor Gálffy polgármester beszámolója alapján a jelenlévők „közhangulata” elfogadta Miskolc második helyét.⁵³

Sokkal nehezebb volt a helyzet azokban az ügyekben, ahol egyenesen a fővárossal egyenlő elbánást igyekeztek a városnak kiharcolni. Ezek közül talán a legfontosabb a közellátás kérdése volt. A háború végével ugyanis a lakosság szenvedései nem fejeződtek be. A munkaerőhiány és az állatállomány csökkenése, együttesen a földosztással létrejött kisgazdaságok a korábbiakhoz képest kisebb hatékonyságával – adott esetben életképtelenségével – azt eredményezte, hogy az 1945-ös termésátlag jelentősen alatta maradt a háború előttinek, az 1946-os pedig az előző évihez képest is csökkent.⁵⁴

1946. augusztus életbe 1-től lépett a jegyrendszer, amely a miskolci lakosság körében komoly felzúdulást váltott ki. Ennek oka elsősorban az volt, hogy míg az országos sajtóból részletesen értesülhettek róla, hogy a budapesti emberek mennyi mindenhez jutnak így hozzá, ők – úgy érezték – nem kaptak semmit. A miskolci városvezetés írásban, Oszip István főispán szóban is kérte a helyzet mielőbbi megváltoztatását, kiemelve, hogy a miskolci lakosság a fővárossal azonos társadalmi rétegződésű tömb, az ország második legnagyobb ellátatlan ipari tömege, így mindenképpen azonos elbírálás alá kellene esnie.⁵⁵

Éppen ezért augusztus 6-án küldöttséget menesztettek a közellátási kormányzathoz és a Gazdasági Főtanácshoz, melynek tagjai a polgármester, a főispán és a város nemzetgyűlési képviselői voltak. Ekkor ígéretet kaptak arra, hogy a várost elsőrendű közszükségleti cikkekkkel ellátják majd, illetve a Gazdasági Főtanács a Nemzeti Bankon keresztül 100 ezer forintos hitelkeretet biztosít, és két vagon szabadcukor kiutalásával segíti a helyzetet. Gálffy augusztus 31-i beszámolója szerint addigra ezek közül egyik sem realizálódott. 1947. február 18-án megjegyzi, az egyenlő elbánás irányába tett lépéseik nem jártak nagy sikerrel.⁵⁶

A miskolci vezetés régen dédelgetett álma volt a városban egy egyetem létrehozása, melytől a város kulturális színvonalának és presztízisének emelkedését várták, és melyért 1909-től kezdve folyamatosan igyekeztek is mindent megtenni. Fáradozásaik hosszú időn át csak részleges sikert eredményeztek: 1919-ben Miskolcon lelt új otthonra az Eperjesről elköltöző evangélikus jogakadémia.⁵⁷

Az 1945-ben bekövetkezett országos események további lökést adtak a terveknek: a koalíciós pártok egyetértettek abban, hogy a keresztény középosztály háború előtti művelődési monopóliumának véget kell vetni, és diszkriminációmentes esélyegyenlőséget kell biztosítani a különböző társadalmi háttérű fiatalok számára. Ennek következtében a felsőoktatásban az 1946/47-es tanévre a háború előtti szinthez képest a hallgatói létszám megduplázódott.⁵⁸ Ez a tendencia is táplálhatta a miskolci vezetők reményét, hogy egy új egyetem felállításához országos szinten is lehet támogatókat szerezni.

Az ország második legnagyobb városává vált Nagy-Miskolcon pedig már nem csak a városvezetés volt az egyetlen tényező, mely hatásosan tudott lobbizni az egyetem érdekében. A Diósgyőr vasgyári állami bányák, valamint a vas- és acélgyár igazgatósága 1945. május 24-én kelt beadványában indítványozta Sopronból és a József nádor Műszaki és Gazdaságtudományi egyetemről a bánya-, kohó és erdőmérnöki karok Miskolcra helyezését.⁵⁹ Június 18-i közgyűlésén a városi közgyűlés is támogatásáról biztosította a javaslatot, illetve a jogakadémia hasonló – ti. egyetem alapítását szorgalmazó – állásfoglalását is.⁶⁰

Ráadásul az újbóli határváltozásokkal több fontos intézmény is „hontalanná” vált. 1945. július 25-én Ország József képviselő javaslatára kérvényezték, hogy a Szabadkán hontalanná vált Állami Óvónőképző Intézetet Miskolcon helyezték el.⁶¹ A december 14-i közgyűlés már többek között az új oktatási intézmények városba helyezésének jegyében telt. A jegyzőkönyvből kiderül, hogy az óvónőképző igazgatónöje augusztusban Miskolcon tárgyalt, de a minisztérium a kérdésben végleges döntést addig még nem hozott. Ugyanakkor a vallás- és közoktatásügyi miniszter leiratban tájékoztatta a várost a kassai és újvidéki kereskedelmi főiskolák egyesítve történő Miskolcra helyezéséről, melyet a bizottság örömmel vett tudomásul.⁶² Ekkor született határozat a Péch Antal Bánya, Kohó- és Mélyfűróipari Szakközépiskola Sopronból Miskolcra költöztetéséről is. Ebben az ügyben az Iparügyi Minisztérium kérte a város támogatását, amit megadtak, mivel ezt is nagyon fontosnak érezték Miskolc fejlődése szempontjából, különösen, hogy egy nagy ipari városról van szó, mely egy bányákban gazdag vármegyében fekszik.⁶³

1946. február 20-án a Belügy-, Honvédelmi-, Iparügyi-, Vallás és Közoktatásügyi Minisztériumok képviselőinek jelenlétében rendeztek értekezletet a kérdésben, ahol a polgármester – a közgyűlés utólagos jóváhagyásával – vállalta, hogy mindhárom iskola elhelyezését megszervezi a városban, ehhez megfelelő ingatlant vásárol vagy bérel. A kereskedelmi főiskola elhelyezésére a Rudolf laktanyát nézték ki, a bányászati középiskolát pedig a volt csendőrlaktanyába költöztették volna. Utóbbi berendezését és felszerelését a vasgyár magára vállalta.⁶⁴ November 15-én újabb tárgyalások zajlottak Miskolcon a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium képviselőivel, ahol végleges megállapodás született a főiskola és az óvónőképző elhelyezéséről, miután a Honvédelmi Minisztérium jóváhagyta

a Rudolf laktanya, illetve jelezte, hogy a közeljövőben jóváhagyja a Tüzér laktanya átengedését, utóbbit az óvónőképző számára.⁶⁵

A miniszter 1947. február 6-án kelt leiratában véglegesen vállalta a főiskola Miskolcra helyezését, illetve azt, hogy ha ez valamiért mégsem jönne létre, más felsőfokú intézményt helyez el a városban.⁶⁶ Az ígéretnek szerint Miskolcon jött volna létre az ország negyedik vidéki egyeteme, a Kereskedelmi Főiskola, az evangélikus jogakadémia, és egy közelebből ekkor még nem megnevezett műszaki kar részvételével.

A tervek azonban végül csak igen felemás módon valósultak meg. A Péch Antal középiskola kapcsán az 1946. augusztus 31-i polgármesteri jelentésben még azt olvashatjuk, hogy a volt csendőrlaktanyában már elhelyezésre került,⁶⁷ ám az iskola végül nagy valószínűség szerint nem kezdte meg működését Miskolcon, vagy legalább is ennek semmi jele; a városi iratokban többé nem fordul elő. Végül az iparügyi miniszter 102.254/III.b-1946. számú 1947. július 5-én kelt rendelete értelmében az intézmény visszaköltözött Pécsre, ahonnan 1942-ben került Nagybányára.⁶⁸

Az óvónőképző helyzete ehhez képest – minden hányattatás ellenére – sikertörténet. Mint fentebb volt róla szó, az intézményt a Tüzér laktanyában kívánták elhelyezni, de miután ezt nem találták alkalmasnak, egy másik, az úgynevezett Szepessy (Kossuth) laktanyát jelölték ki erre a célra.⁶⁹ Ennek átadását azonban a Honvédelmi Minisztérium visszavonta, így új helyszínt kellett találni, melyre végül a város az egykori Vakok Intézetének épületét jelölte ki, az óvónőképző pedig 1947. november 1-től megkezdte működését a városban.⁷⁰ A városvezetés még egy kísérletet tett az alkalmasabbnak ítélt Szepessy laktanya megszerzésére: decemberben feliratban kérték a minisztériumot az épület átadására, mivel azt nem eredeti – katonai – rendeltetése szerint kezdték használni, hanem lakáscélra adták bérbe.⁷¹ Ez a terv azonban láthatólag nem járt sikerrel. 1948. június 26-án a városi költségvetés tárgyalása során ugyanis felszólították a polgármestert, hogy az óvónőképző kérdéseit a vallás- és közoktatásügyi miniszterrel véglegesen rendezze, és a Vakok Intézetének a város költségén való átépítésének megtérítését szorgalmazza.⁷²

Az 1947. november 31-én kelt polgármesteri jelentésből tudjuk, mivel a főiskola számára a megfelelő elhelyezést a városban nem tudták biztosítani, az a döntés született, hogy az intézmény a következő (1947/48-as) tanévet is Budapesten kezdi meg.⁷³ 1948. március 24-én a törvényhatósági bizottság felirattal fordult a kormányhoz, melyben kérték, szülessen törvény a Miskolcon tervezett egyetem felállításáról.⁷⁴ A feliratban tényként kezelték, mind a főiskola Miskolcra érkezését, mind pedig annak a Rudolf laktanyában való elhelyezését is. A válasz június 26-án érkezett meg a vallás- és közoktatásügyi minisztertől, melyben leírta, hogy egyetem felállítását az ország anyagi helyzete pillanatnyilag nem teszi lehetővé, de „rajta lesz”, hogy az 1948/49-es tanévben az Állami Műszaki Főiskola egyik tagozata, vagy a Műegyetem bánya- és kohómérnöki kara a városba települjön.⁷⁵ A helyzetet tovább bonyolította, hogy a Honvédelmi Minisztérium a Rudolf laktanya átadását is visszavonta. A miskolci vezetés jelezte, hogy ebben az ügyben illetékesnek magukat nem érzik, mivel ők az ingatlant a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak adták, így az épület helyzetét a két minisztérium egymás között rendezze.⁷⁶

Amikor végül az 1949. évi XXIII. törvény értelmében létrejött a Miskolci Nehézipari Műszaki Egyetem, a határozat szerint bánya-, kohó- és gépészmérnöki karokkal alakult meg, a kereskedelmi főiskolának már nyoma sem volt. Az új intézmény kiválóan illeszkedett az 1945-ben alapított Magyar Agrártudományi Egyetem nyitotta sorba, melynek lényege az volt, hogy a korábbi univerzitás típusú egyetemeket szakirányonként elkülönülő felsőoktatási intézmények váltották fel.⁷⁷ Helyszínül az akkori Állami Fráter György Gimnázium, a mai Földes Ferenc Gimnázium épülete szolgált.

1948-ban, miután a protestáns egyházak és az izraelita hitfelekezet kitért az állammal való konfrontáció elől, a katolikus egyház ellenállását pedig megtörték, június 16-án az nemzetgyűlés elfogadta az egyházi iskolák államosításáról szóló törvényt.⁷⁸ Ennek az intézkedésnek áldozatul esett a miskolci evangélikus jogakadémia is. A város nem volt többé az intézmény fenntartója, beleszólása annak sorsába jelentősen csökkent.⁷⁹ Az állami intézménnyé átalakított jogakadémia – a helyiek előzetes terveivel ellentétben – nem lett az egyetem része, és amikor egy évvel az államosítás után határozat született a megszüntetéséről, az gyakorlatilag ellenállás nélkül történhetett meg.⁸⁰

7. Összegzés

A fenti tanulmány célja annak bemutatása volt, milyen kihívásokkal kellett szembenézzen, illetve milyen kihívásokat állított maga elé a miskolci városvezetés a II. világháború utáni néhány év konszolidációja során. Összességében megállapíthatjuk, hogy a néha igazán nagyra törő terveket csak kisebb részben sikerült megvalósítani, elsősorban akkor, amikor azok egyeztek az országos politikai folyamatok irányával, mint például a gáz- és a villanytelep államosításakor. Ennek az időszaknak a legambiciózusabb projektje, az egyetem létesítése is végül nagyjából a megelőző évek helyi terveinek figyelmen kívül hagyásával, az államhatalom aktuális álláspontja és érdekei szerint történt.

„Nagy-Miskolc” kialakulásával igen jelentős ipari város jött létre, és ez a jelleg a megváltozó társadalmi, ideológiai körülmények között jobb lehetőségekkel kecsegtetett, mint a korábbi évtizedekben. Ám az országos ügyekbe való komoly beleszólás, és a fővárossal azonos bánásmód elérése így is álom maradt csupán. Bár „az ország második legnagyobb városa” szimbolikus címet sikerült többé-kevésbé elismertetni, ennek gyakorlati haszna végül a vártnál kevesebb lett.

Ez a viszonylagos sikertelenség azonban nem csökkenti a városvezetés, a városi adminisztráció és elsősorban dr. Gálffy Imre polgármester érdemeit, akik a történelmi lehetőséget felismerve igyekeztek az átalakuló viszonyok között sikeres pályára állítani a város fejlődését.

JEGYZETEK

1. A két 1948-as polgármesteri jelentés nem található meg a korábbi évek anyagai mellett a levéltárban, de remélhetőleg később sikerül őket felderíteni.
2. Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár (továbbiakban rövidítve: MNL B.-A.-Z. m. Lt.), IV. 1903., 37. 157. sz./1945, valamint MNL B.-A.-Z. m. Lt., IV. 1903., 38. 6. sz./1946.
3. Romsics Ignác (2005): Magyarország története a XX. században. Osiris Kiadó. Budapest. 281. old., valamint Magyarországi rendeletek tára – 1945, 4-5. old.
4. MNL B.-A.-Z. m. Lt., IV. 1903., 37. 4. sz./1945. A törvényhatósági bizottság tagjai lettek: az összes választottak közül a Nemzeti Bizottság által kijelölt tagok, a felekezetek lelkészei közül szintén a Nemzeti Bizottság által kiválasztottak, valamint azok, akiket a 14/1945. M.E. sz. kormányrendelet alapján hivataluknál fogva megilletett ez a tisztség. A különböző pártok és egyéb csoportok az alábbiak szerint képviseltették magukat: a Kommunisták Pártja 23 taggal, a Szociáldemokrata Párt 23 taggal, a szakszervezetek 16 taggal, a Független Kisgazdapárt 13 taggal, a Demokrata Párt 3 taggal, valamint az értelmiség részéről 9 tag. Az egyházakat képviselték: két-két fő római katolikus és református, illetve egy-egy görög katolikus, evangélikus, görög-keleti és izraelita személy. Hivataluknál fogva tagok voltak: a polgármester, a helyettes polgármester, a főjegyző, a városi tanácsnokok, az árvaszéki elnök, az árvaszéki ülnökök, a tiszti főügyész, a tiszti ügyészek, a városi mérnöki hivatal

- vezetője, a városi számvevőség vezetője és a városi tűzoltóparancsnok. A közgyűlés tagsága a későbbiekben is kinevezések, és nem választások útján bővült.
5. A törvényhatósági bizottság 1945 előtti működéséről részletesen lásd Dobrossy István – Stipta István szerk. (2007): Miskolc története V/1., 1918-tól 1949-ig. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár és a miskolci Herman Ottó Múzeum. Miskolc. 94-99. old. és Dobrossy István – Stipta István szerk. (2007): Miskolc története V/2., 1918-tól 1949-ig. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár és a miskolci Herman Ottó Múzeum. Miskolc. 52-64. old.
  6. Beránné Nemes Éva – Román János szerk. (1970): Az élet megindulása Miskolcon és Borsodban a felszabadulás után. Források Miskolc és Borsod megye történetéhez. Miskolc m. j. Város Tanácsa Végrehajtó Bizottsága. Miskolc. 452. old., ill. 29-30. old.
  7. Dobrossy István – Stipta István szerk. (2007) 159. old.
  8. MNL B.-A.-Z. m. Lt., IV. 1903., 38. 196. sz./1946
  9. MNL B.-A.-Z. m. Lt., IV. 1903., 39. 13. sz./1947
  10. MNL B.-A.-Z. m. Lt., IV. 1903., 39. 10. sz./1947
  11. MNL B.-A.-Z. m. Lt., IV. 1903., 39. 76. kisgy. sz./1947
  12. MNL B.-A.-Z. m. Lt., IV. 1903., 39. 98. kisgy. sz./1947
  13. MNL B.-A.-Z. m. Lt., IV. 1903., 40. 197. sz./1948
  14. MNL B.-A.-Z. m. Lt., IV. 1903., 40. 316. kisgy. sz./1948
  15. MNL B.-A.-Z. m. Lt., IV. 1903., 37. 5. sz./1945; A XX. sz. elejétől meglévő koncepciókról lásd: Dobrossy István – Stipta István szerk. (2007) 215-218. old.
  16. MNL B.-A.-Z. m. Lt., IV. 1903., 37., 164. sz./1945
  17. MNL B.-A.-Z. m. Lt., IV. 1903., 38. 10. sz./1946
  18. MNL B.-A.-Z. m. Lt., IV. 1903., 38. 147. sz./1946
  19. MNL B.-A.-Z. m. Lt., IV. 1903., 38. 148. sz./1946
  20. Jelen esetben az azóta már nem használt súlymértékről van szó. 1 vagon = 10 tonna.
  21. MNL B.-A.-Z. m. Lt., IV. 1903., 40. 66. sz./1948
  22. MNL B.-A.-Z. m. Lt., IV. 1903., 40. 286. sz./1948
  23. Dobrossy István – Stipta István szerk. (2007) 213. old.
  24. MNL B.-A.-Z. m. Lt., IV. 1903., 38. 193. sz./1946
  25. MNL B.-A.-Z. m. Lt., IV. 1903., 38. 302. sz./1946
  26. Romsics Ignác (2005) 290. old.
  27. MNL B.-A.-Z. m. Lt., IV. 1903., 43.
  28. MNL B.-A.-Z. m. Lt., IV. 1903., 40. 64. sz./1948
  29. MNL B.-A.-Z. m. Lt., IV. 1903., 37. 57. sz./1945
  30. MNL B.-A.-Z. m. Lt., IV. 1903., 37. 210. sz./1945
  31. MNL B.-A.-Z. m. Lt., IV. 1903., 39. 83. sz./1947, 82. kisgy. sz./1947
  32. Romsics Ignác (2005) 291-295. old.
  33. MNL B.-A.-Z. m. Lt., IV. 1903., 40. 278. sz./1948
  34. MNL B.-A.-Z. m. Lt., IV. 1903., 40. 280. sz./1948
  35. Magyarországi rendeletek tára – 1945, 116-120. old.
  36. MNL B.-A.-Z. m. Lt., IV. 1903., 40. 282. sz./1948
  37. MNL B.-A.-Z. m. Lt., IV. 1903., 37. 8. sz./1945
  38. MNL B.-A.-Z. m. Lt., IV. 1903., 37. 57. sz./1945
  39. Például MNL B.-A.-Z. m. Lt., IV. 1903., 40. 293. sz./1948 – 296. sz./1948
  40. MNL B.-A.-Z. m. Lt., IV. 1903., 40. 55. sz./1948
  41. Állami Villamossági Rt., 1948 februárjában jött létre, az államosítás révén 137 nagy- és kis-erőmű, valamint 147 elosztó vállalat került az irányítása alá.
  42. MNL B.-A.-Z. m. Lt., IV. 1903., 40. 244. sz./1948
  43. Dobrossy István (1995): Miskolc írásban és képekben 2. Belvárosi Kulturális Menedzser Iroda. Miskolc., 112. old.
  44. MNL B.-A.-Z. m. Lt., IV. 1903., 40. 205. sz./1948
  45. A vita Dobrossy István – Stipta István szerk. (2007) a 400. oldalon a 317-es lábjegyzetben a Reggeli Hírlap 1919. február 23-i számára hivatkoznak, tehát a konfliktus legalább attól az időszaktól fennállt.

46. A per okairól és menetéről részletes beszámolót tartott dr. Kristóf Tibor tiszti főügyész az 1947. február 19-i közgyűlésen, ennek teljes bemutatásától hely hiányában kénytelenek vagyunk eltekinteni. MNL B.-A.-Z. m. Lt., IV. 1903., 39. 74. sz./1947
47. Romsics Ignác (2005) 279. és 310. old.
48. MNL B.-A.-Z. m. Lt., IV. 1903., 38. 105. sz./1946
49. MNL B.-A.-Z. m. Lt., IV. 1903., 38. 307. sz./1946
50. MNL B.-A.-Z. m. Lt., IV. 1903., 43.
51. MNL B.-A.-Z. m. Lt., IV. 1903., 39. 133. sz./1947, 166. sz./1947
52. Dobrossy István – Stipta István szerk. (2007) 400. old.
53. MNL B.-A.-Z. m. Lt., IV. 1903., 43.
54. Romsics Ignác (2005) 305. old.
55. MNL B.-A.-Z. m. Lt., IV. 1903., 43.
56. Uo.
57. Dobrossy István (1995): A városi törvényhatóság harca Miskolc egyetemi várossá fejlesztéséért. (1906-1949). Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Philosophica, II. 1995/2. szám. 70. old.
58. Romsics Ignác (2005) 321-323. old.
59. Dobrossy István (1995): A városi törvényhatóság harca Miskolc egyetemi várossá fejlesztéséért. (1906-1949). Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Philosophica, II. 1995/2. szám. 74. old.
60. MNL B.-A.-Z. m. Lt., IV. 1903., 37. 101. sz./1945
61. MNL B.-A.-Z. m. Lt., IV. 1903., 37. 151. sz./1945
62. MNL B.-A.-Z. m. Lt., IV. 1903., 37. 180. sz./1945
63. MNL B.-A.-Z. m. Lt., IV. 1903., 37. 179. sz./1945
64. MNL B.-A.-Z. m. Lt., IV. 1903., 38. 63. sz./1946
65. MNL B.-A.-Z. m. Lt., IV. 1903., 38. 313. sz./1946 és 314. sz./1946
66. MNL B.-A.-Z. m. Lt., IV. 1903., 39. 22. sz./1947
67. MNL B.-A.-Z. m. Lt., IV. 1903., 43.
68. A jelenleg Tatabányai Integrált Szakiskola, Középiskola és Kollégium Péch Antal telephelye néven működő intézmény honlapjáról (http://pechtatabanya.hu/pechantal/index.php?option=com_content&view=article&id=52&Itemid=63&limitstart=3); letöltve: 2015. augusztus 25-én.
69. MNL B.-A.-Z. m. Lt., IV. 1903., 39. 105. sz./1947
70. MNL B.-A.-Z. m. Lt., IV. 1903., 39. 219. sz./1947
71. MNL B.-A.-Z. m. Lt., IV. 1903., 39. 305. sz./1947
72. MNL B.-A.-Z. m. Lt., IV. 1903., 40. 222. sz./1948
73. MNL B.-A.-Z. m. Lt., IV. 1903., 43.
74. MNL B.-A.-Z. m. Lt., IV. 1903., 40. 64. sz./1948
75. MNL B.-A.-Z. m. Lt., IV. 1903., 40. 249. sz./1948
76. MNL B.-A.-Z. m. Lt., IV. 1903., 40. 341. sz./1948
77. Romsics Ignác (2005) 323. old.
78. MNL B.-A.-Z. m. Lt., IV. 1903., 40. 195. sz./1948 valamint Romsics Ignác (2005) 326. old.
79. MNL B.-A.-Z. m. Lt., IV. 1903., 40. 337. sz./1948, 390. sz./1948
80. Dobrossy István – Stipta István szerk. (2007) II. 356-357. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Beránné Nemes Éva – Román János szerk. (1970): Az élet megindulása Miskolcon és Borsodban a felszabadulás után. Források Miskolc és Borsod megye történetéhez. Miskolc m. j. Város Tanácsa Végrehajtó Bizottsága. Miskolc.
- Dobrossy István (1995): A városi törvényhatóság harca Miskolc egyetemi várossá fejlesztéséért. (1906-1949). Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Philosophica, II. 1995/2. szám. 65-76. old
- Dobrossy István (1995): Miskolc írásban és képekben 2. Belvárosi Kulturális Menedzser Iroda. Miskolc.
- Dobrossy István – Stipta István szerk. (2007): Miskolc története V/1., 1918-tól 1949-ig. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár és a miskolci Herman Ottó Múzeum. Miskolc.
- Dobrossy István – Stipta István szerk. (2007): Miskolc története V/2., 1918-tól 1949-ig. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár és a miskolci Herman Ottó Múzeum. Miskolc.
- Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár (jegyzetekben rövidítve: MNL B.-A.-Z. m. Lt.), IV. 1903., 37-40. és 43. kötet
- Magyarországi rendeletek tára – 1945. Magyar Belügyminisztérium. Budapest.
- Romsics Ignác (2005): Magyarország története a XX. században. Osiris Kiadó. Budapest.

KRASSÓ GYÖRGY 1956-OS PERE

TRIAL OF GYÖRGY KRASSÓ IN 1956

ABSTRACT

The events in Hungary turned into a tragic epoch after the Soviets occupied the country on the 4th of November 1956. György Krassó (1932-1991), who unarmed took part in the seize of the Hungarian Radio on 23, October 1956, begun to produce illegal pamphlets after 4 November, 1956. During the uprising, he was arrested by the secret police between 25 and 30 October, and was threaten by martial law, but thanks to the early success of the revolution, he regained his freedom. On the 15th of November he was arrested again, the machinery which was out of revenge, prosecuted him. While the government took enough time to consider the steps against Imre Nagy, the former prime minister, the acts again Krassó was without hesitation: he was taken straightway to prison. For the producing the pamphlets he initially was suspected committing incitement, but finally, because of his sanguine character, and his intransigent attitude against János Kádár, he went on trial because of conspiracy. The difference between the two in terms of penalties was enormous. At first instance he got seven years, at second he got ten years of custodial sentence, although he was released by „General Pardon” in 1963.

His process took almost one year, during it all his acts was rigorously investigated, neglecting the fundamental, conflicting dilemma, that one party considered the events of 1956 as a popular uprising, while according to the other side it was a counter-revolution. One can not be held accountable for the vivid contain of the pamphlets, while he is at mercy of the political power. He was not sneaky, but on the other hand one can not expect him to make sacrifices, or acting as a hero. Our task is to credibly reconstruct the circumstances. Krassó became one of the most vehement and loudest enemy of Kádár, who cemented his power with bloody hands. Krassó's trial in 1956 was only a start.

1. Bevezetés

Krassó György (1932–1991) teljes politikai szerepvállalásának kiindulópontját képezik az 1956. októberi események. Ezért különösen fontos az 1956-os perének a megvizsgálása; rekonstruálhatók belőle a forradalom idején vele történtek, és ekkor forrt ki politikai álláspontja is, melyhez aztán hű maradt élete végéig.

A részletek, lényeges tények az egykor leírt sorok közt megbújva. Az első helyen álló elsődleges forrás, a dokumentum, amely tartalmilag a magyar 1956-os forradalom kitörésétől, október 23-tól, Krassó György másodfokú ítéletének kihirdetéséig tartó – 1957. szeptember 25. – időintervallumra vonatkozik. Budapest Főváros Levéltárában 1997 októberé óta kutatható több mint négyszáz oldalas peranyaga.¹

---

* Kinda Gabriella PhD, Andrásy Gyula Német Nyelvű Egyetem, Budapest.

2. A letartóztatás

Krassó Györgyöt sokan látták Budapest utcáin röpiratokat osztogatni,² talán ezért tartóztatták le korán, 1956. november 15-én. A helyszínen, a Nádor utca 19. szám alatt, ahol szüleivel együtt élt, aprólékos házkutatást végeztek. Tizen vizsgálták át a lakást és a hozzá tartozó pincét, ebből hárman magyarok, a többiek szovjetek voltak, a jelentésen Molosenko ezredes neve szerepel. Mégis az állt benne, hogy „Krassó Györgyöt 1956. november 16-án az V. kerületben tartott ház-ellenőrzés során a magyar őrző letartóztatta.”³

Krassó az elsőfokú tárgyaláson előadta, hogy ő maga nyitott ajtót a nyomozóknak, akik egyből azt kérdezték, hogy „hol van a sokszorosítógép?”⁴

A házkutatás több óráig tartott, a jelentés is 1956. november 16-i keltezésű. Eörsi István interjújában⁵ arról számol be, hogy Krassóéknál a házkutatásra éjjel 11 és 2 óra között került sor, és hogy „a 15 féle röpcédulát” Gyuri újra és újra megszámloltatta, azzal hogy hiba csúszott be. Krassó tehát igyekezett lefoglalni és elfárasztani a nyomozókat, hogy ne kutakodjanak a sokszorosítógép után. A pincébe Krassó György anyja, Szőke Katalin ment le velük, és csak külföldi valutát találtak staniol papírba csomagolva. Ez nem volt jelentős összeg, részben már érvénytelen bankjegyek voltak, azok rejthették oda, akik 1944-ben a lakásukban laktak.⁶ Ennek is eltűnt egy része, amit Krassó nem hagyott szó nélkül.⁷ Mindenesetre devizagazdálkodással nem gyanúsították meg.

Krassón kívül őrizetbe vették első feleségét, akitől 1960-ban vált el, Lipták Józsefet,⁸ és Oltványi Ambrust.⁹

Őrizetbe vétele után az V. kerületi rendőrkapitányságra vitték, majd az V. kerületi szovjet parancsnokságra, onnan a Szovjet városparancsnokságra szállították, végül 1956. november 16-án este 8 órakor érkezett meg a Fő utcai vizsgálati fogságba.¹⁰

3. A szovjet vizsgálati fogságban

Az 1956-os események után a letartóztatottak szovjet vizsgálati fogságba kerültek. Krassót elsőször 1956. november 20-án hallgatták ki, majd még további öt alkalommal, de ezek időpontja nem lett feljegyezve.

De miért bocsátották szabadon pár nap múlva a Krassó Györggyel együtt letartóztatottakat?

Krassó kihallgatásaiban kezdettől fogva igyekezett másokat védelmezni. „A Kádár kormány ellen irányuló röpcédulákat és felhívásokat egyedül terjesztettem. A budapesti lakosok közti terjesztés céljából egy László nevű diáktól kaptam. Többé senkivel a röpcédulák terjesztésében (...) nem volt kapcsolatom.”¹¹

Krassó György egy fikciót alkalmazott, önmagát egy László nevű diákkal kettőzte meg és az alteregójára hárította a röplapok készítését és sokszorosítását, mindazt, amit ő maga tett 1956. november 4-e után egészen a letartóztatásáig. Ily módon tagadta le, amit veszélyesnek ítélt. A röplapterjesztést beismerte, különben nem tudta volna megmagyarázni a házkutatáskor megtalált mintegy 1000 darab röplapot sem.

Krassó konspirációs okokra hivatkozott: mások nem tudnak a László nevű diákról. Ez magyarázat és védelem egyben, véghezvihetővé teszi a kiagyalt félrevezetési tervét.

Krassó György kezdeti kihallgatásain elérte, hogy a vele együtt letartóztatott személyeket szabadon bocsássák. Ezen túlmenően arra törekedett, hogy ne tudjanak szervezkedést rábizonyítani. Az izgatás vádja, ami röpcédula-terjesztésért fenyegette, pár hónapos, de semmiképp sem súlyos börtönbüntetést helyezett számára kilátásba.

A Magyar Jövő október 31-i számában megjelent Krassó cikk, a Hat nap az ÁVH fogságában, alapján a fegyveres harcokban való részvétele került előtérbe. Elsősorban azt akarták tudni, hogy lőtt-e a szovjet katonákra. „Csupán a Studiót védő ávosokra löttem, az oroszok elleni harcokban nem vettem részt. A cikkben tényleg azt írtam, hogy részt vettem az oroszok elleni harcokban, de ez nem felel meg a valóságnak. Bizonyos általánosításokat tettem.”¹² A levegőbe lőtt a pár percre kölcsönkapott fegyverrel, ebben tisztázta magát. Szintén ennek a cikknek a kapcsán terelődött a figyelem 1956. október 24-i letartóztatására, amikor fosztogatás miatt statárium elé akarták állítani. Krassó beismerte, hogy eldobtak tőle egy pisztolyt és töltényeket, és azt állította, hogy a születésnapjára szüleitől kapott ballonját és cipőjét vették el tőle. Ennek az ügynek lesz a perbeli következménye a lopási vád.

4. A magyar vizsgálati fogságban

1957. január 1–3. között a Budapesten megtartott kommunista csúcstalálkozó után, melyen a szovjet, a magyar, a román, a csehszlovák és a bolgár pártvezetők vettek részt, történt meg a politikai foglyok átadása a magyar nyomozóhatóságoknak. Mindenesetre Krassó két hónapra szóló előzetes letartóztatását 1957. január 10-én már a magyar nyomozóhatóságok rendelték el. Krassó azt remélte, hogy a börtönben a magyar bánásmód a szovjetnél jobb lesz, de e tekintetben komoly csalódás érte, azt viszont elismerte, hogy a higiéniai körülmények javulást mutattak.¹³

A zárkaügynököt, Bükkös Vilmos 55 éves nyomdászt is már ők vetették be. 1957. január végén, február elején saját vallomása szerint öt napig, Krassó vallomása szerint 8 napig voltak zárvatársak. Egyértelmű, hogy Krassó bedőlt a nyomozói trükknek, jártatta a száját Bükkös Vilmos előtt, aki haladéktalanul továbbadta az információkat.

Finomságok is kiderülnek a nyomozásról, Krassót helyezték át az ügynök zárkájába és nem fordítva. Pontos leírást kapunk Krassó röplapterjesztési technikájáról is. Sorban állók közt osztogatta, a zsebében csak egy párat tartott, úgy adta oda, mintha csak kicsiben csinálná, bizalmat sugárzott az elfogadók felé. Ha rajta akarnák kapni, elszaladhatta, a nagyobb menysiségű röplapot szatyrostul eldobhatta, elrejtethette, ha éppen pár pillanatra szem elől tévesztik. Az ügynök szatyrot és kosarat egyaránt emlegetett, de Krassónak inkább a szatyor volt a műfaja, az 1980-as években, a szamizdatos időkben is azt használt.

Krassó elsőfokú tárgyalásának jegyzőkönyvéből az derül ki, hogy Bükkös Vilmos 1957. február 15-én szabadult, csak nyolc hétig volt előzetes letartóztatásban, de azt állította, hogy „nem azért kerültem ki a börtönből, mert ezt vagy azt elárultam, hanem mert ártatlan voltam”¹⁴.

5. A vádirat

A Budapest Főváros Ügyészsége Krassó György ügyében 1957. május 13-án nyújtotta be az 1957. Bül. 760. számú vádiratot. Eredetileg dr. Götz János, majd dr. Gönczi György neve merült fel ügyészként, de végül Kádár Ignác kapta meg a feladatot. A vádirat arról tanúskodik, hogy Krassóval kapcsolatban meghoztak két lényeges döntést; szervezkedéssel vádolják és különálló pere lesz.

Krassó György az '56-os forradalom politikai megtorlásának ideális vádlottja volt, egyrészt mert értelmiségi származása folytán osztályidegen volt, másrészt mert lumpen elemnek is minősült,¹⁵ hiszen annak ellenére, hogy kitanulta az esztergályos szakmát, semmifé-

le állandó termelőmunkát nem végzett. „A jobboldali Párt és Kormányellenes nézeteit, valamint a destruktív magatartását a pártból, valamint az egyetemről történt kizárása után sem változtatta meg. Az akkori nézeteit továbbra is vallotta és hangoztatta. Ilyen szellemi beállítottság után jutott el 1956. október 23-ához, majd az ezt elkövető eseményekhez, amikor tevékenyen részt vett a népi demokratikus államrendszer megdöntésére irányuló szervezkedésben és ezt a tevékenységét folytatta az 1956. november 4-ét követő időszakban is, egészen a letartóztatásáig.”¹⁶

A jobboldalin túlmenően már a vizsgálati szakaszban megjelent az anarchista kifejezés Krassóval kapcsolatban. Mégpedig elég szerencsétlenül, ugyanis a tanúként kihallgatott Kőműves László¹⁷ felhozta, hogy Gyurkó László,¹⁸ aki szintén tanú volt, Krassót korábban anarchistának nevezte.¹⁹ A kifejezés az eljárás során többször felbukkant.

A szovjet nyomozóhatóság tehát túlteljesített és két „László nevű diákot” talált. Arra semmilyen magyarázat nincs, hogy Krassó miért éppen a László nevet választotta, ha már tényleg kapcsolatban állt velük. Hiába tagadta le mindegyikük, hogy a másikat ismeri, a kapcsolatok mégis kiderültek. Tartalmilag viszont semmit sem vallott rájuk.

A vádirat legfontosabb célja volt, hogy Krassóból tudatos ellenforradalmárt csináljon. A vádirat következetesen ferdített, de nem abban az értelemben, hogy kitalálta az egyes momentumokat, hanem abban, hogy előre megtervezettnek és ellenséges szándékúaknak állította be azokat.²⁰

A hozzáállásnak, hogy a kitervelt lépéseket az „ellenforradalmárok”, mint résztvevők pusztán csak megvalósították, van magyarázata. A tervgazdaság. A párt utasításai átszöttek a mindennapokat, és látványosan nem tanultak Rákosi és Sztálin bűneiből. Valószínűleg hitték, hogy csak a megvalósításba becsúszott hibák okozzák a gondot, és nem a rendszer egésze hazug és kivitelezhetetlen. Krassó viszont a vele törtétek alapján leszámolt a kommunizmus eszméjével is.

A vád súlyossága Krassó jellemével, az eljárás alatti magatartásával is összefüggésbe hozható. A vádirat ugyanis megállapítja, hogy Krassó „a nyomozás során nemzeti hősnek tüntette fel magát”,²¹ „az őt kihallgató nyomozótisztet”²² Kádár pribékjének nevezte, és felelősségre vonással fenyegette meg őt”.²³

A vádirat a BHÖ. 1 pont 2. bek. alapján a népi demokratikus államrendszer megdöntésére irányuló szervezkedésben való részvétel, valamint a népi demokratikus államrendszer megdöntésére irányuló felhívás büntetést vetett fel, egyrészt mert „1956. október 23-án részt vett a tüntetésben, valamint a rádió elfoglalásában, a fegyveres harcokban”²⁴ másrészt mert „november 4-ét követő időszakban nagymennyiségű röplapot készített és terjesztett, melyekben a Forradalmi Munkás Paraszt Kormány megdöntésére, végsőkéig kitarító sztrájkra, a Szovjet hadsereg, valamint a karhatalmi szervek elleni fegyveres harcra hívta fel a lakosságot”.²⁵

A vádirat indítványozta a tárgyalás során kívüli kitűzését, és az előzetes letartóztatás meghosszabbítását. A vádirat keletkezése előtt, 1957. április 16-án már áthelyezték a Budapesti Megyei Börtönbe, amiből egyrészt előrelátható volt, hogy súlyosabb börtönbüntetésre számíthat, másrészt volt egy gyakorlati oka is, helyet csináltak Nagy Imrének.²⁶

Krassót izgatással gyanúsították, és csak a vádirat olvasásakor szembesült a szervezkedés vádjával. A vádirat nem fogalmazott egyértelműen, nem világos, hogy szervezkedés az október 23-i eseményekben való részvételéért vagy a november 4-e utáni tevékenységéért vádolták-e?

Május 28-i keletkezésű kézzel írott észrevételeiben megpróbálta elhárítani a szervezkedés vádját, eredménytelenül. „A vádirat elmulasztja pontosan megjelölni, hogy a nekem tulajdonított cselekmények közül mit ért népi demokratikus államrend elleni szervezke-

désben való részvételen. Amennyiben a X. 23-i eseményekben való részvételem szolgáltatja az alapot (...) a vád nyilvánvalóan hamis, hiszen semmilyen szervezkedésben nem vettem részt s magáról a készülő tüntetésről is csak egy véletlen folytán értesültem X. 22-én. De szétfoszlik a vád akkor is, ha alapját a XI. 4.-e utáni tevékenységem képezi, mert ebben az időszakban sem létezett semmilyen szervezet, melyet vezettem volna, vagy melyben részt vettem volna. A vádirat így természetesen nem is jelölhet meg közelebből semmilyen szervezetet, melyben 'tevékeny részt' vettem volna, csak általánosságban mozgó megállapításokat tesz."²⁷

Krassó tudatában volt annak, hogy határozottan tiltakoznia kell minden vele szemben felmerült fegyveres tevékenységhez kapcsolódó vád ellen, mert az a halálbüntetéssel egyenlő. „A vádirat azt állítja, hogy X. 24-én a Studióban szerzett pisztolyt 'az épületben lövéssel kipróbáltam'. Ez valótlan! A pisztolyt valóban kipróbáltam, de nem az épületben, hanem azon kívül, a levegőbe adtam le egy próbálövést. A vádirat szerint X. 24-ről 25-re virradó éjjel részt vettem egy csoport tevékenységében, mely 'leszállásban helyezkedett el, hogy az arra járó szovjet katonai egységet megtámadják'. Ez valótlan! A szóban forgó ház előtt azért álltunk rövid ideig őrséget, hogy azt külső támadás elől igyekezzünk megvédeni.”²⁸

És reagált a nemzeti hős címkére is, szerencsére, így megtudhatjuk, hogy saját magának azzal magyarázta az „értékelést”, hogy a forradalom eszméibe vetett hitét nem adta fel.

Saját védelmében azt is felhozta, hogy teljes egészében koholmány a vádirat azon része, hogy a nyomozótisztet Kádár pribékének nevezte és felelősségre vonással fenyegette volna meg. Tulajdonképpen elképzelhető, hogy elhangzott Krassó részéről ez a kijelentés, de tudta, hogy ő nem írt ilyet alá a jegyzőkönyvben, tehát nem bizonyítható rá.

A vádirat a jogtalanságokról leginkább árulkodó része volt az egész eljárásnak, világos tehát, hogy nem igazságszolgáltatásról szólt a történet. Krassó első politikai pere elé nézett.

6. Az elsőfokú bírósági eljárás

Krassó György elsőfokú nyilvános tárgyalására 1957. június 11-én, 12-én és 14-én került sor a Budapesti Fővárosi Bíróságon. A tanácsvezető Bné dr. Tóth Matild²⁹ bírő, az ülnökök Kovács Lajos és Szegvári János, az ügyész dr. Biró Lászlóné. A vádlottat a tárgyalásra a Budapesti Megyei Börtönből szállították át és meghatalmazott védővel rendelkezett dr. Virágh Gyula személyében.

A tárgyalás első napján a vádlott meghallgatására került sor, a második napon a vád tanúit, a harmadik napon a védelem tanúit hallgatták meg, majd a vádbeszéd és a védelem meghallgatása után Krassó élhetett az utolsó szó jogával.

Röplapügyben a vád tanúiként lépett fel: Angyal István,³⁰ Gyurkó László,³¹ Kőműves László,³² Andorka Rudolf³³ és Kaás Ervin.³⁴ Vallomásukkal többé-kevésbé alátámasztották, hogy Krassó Magyarország szovjet megszállását követően szovjet- és kormányellenes röplapokat készített és sokszorozított. Az együttműködésük laza volt, de a bíróság mégis bizonyítottaknak látta a szervezkedést.

Szintén a tárgyalás második napján, 1957. június 12-én került sor a Krassó 1956. október 25. és 30. közötti letartóztatásáról tanúskodók³⁵ meghallgatására. Az ügy Krassó hat napos ÁVH-s fogságához kötődött, erről szóló cikke³⁶ plusz bizonyíték volt. A vita arról folyt, hogy a nála megtalált csőre töltött pisztolyért vagy a „fölös” ruházati cikkekért akarták-e statárium elé állítani. Krassó ÁVH-s fogsága jól jött ahhoz, hogy közbűntényt is keverhessenek az ügyébe, hogy ne tisztán politikai jellegű legyen a pere.

Az elsőfokú tárgyalás harmadik és egyben utolsó napján, 1957. június 14-én a védelem tanúinak a meghallgatásra került sor: dr. Beér János,³⁷ dr. Krassó Dezsőné,³⁸ aki mentességi joga ellenére vallomást kívánt tenni, Lipták Tamás és Oltványi Ambrus, valamint Heller Ágnes³⁹ és Hermann István,⁴⁰ akik arról számoltak be a bíróság előtt, hogy Krassó György önként vállalkozott kommunisták védelmezésére.

A megbízott védőügyvéd, akit a család barátjának dr. Beér János államjogásznak a közvetítésével talált, és aki mellett fia érdekében dr. Krassó Dezső meghatalmazott ügyvédként dolgozott, jogilag érdemben, de sajnos különösebb siker nélkül védte védencét.

Amellett érvelt, hogy védence megtévesztett, mert 1956. november 15-től letartóztatásban van és nem tudhatja, hogy kint mi történik. És „még Kádár elvtárs sem ismerte fel Nagy Imrét, hogy lenne ez várható a vádlottól, aki nem is mondható vezetőnek”.⁴¹ Olyan büntetés kiszabását kérte a bíróságtól, hogy „lássa az igazságot, de a büntetés ne taszítsa, dobja el őt örökre”.⁴²

Krassó György az utolsó szó jogán megpróbálta védekezését összefoglalni. Elmondta, hogy sem október 23-át követően, sem október 30-tól november 4-ig, sem november 4-től 15-ig szervezkedésben, szervezetben tevékenyen nem vett részt, pár lövést leadott a rádió épületénél cél nélkül, de reggel amikor világos lett kiderült, hogy egy-két halott volt csak és azok sem ettől a lövöldözéstől.

A lopási vádat mélyen sértőnek és dehonesztálónak nevezte, majd rátért a politikai meggyőződésének ecsetelésére. Nem értett egyet a párttal, de magának azt a magyarázatot adta, hogy a részletkérdésekben vannak a hibák. Később észlelte, hogy súlyos hibák vannak és ezek a hibák úgy javíthatók ki, ha a Magyar Dolgozók Pártja megújódik és ennek képviselőjét Nagy Imrében látta. És az 1956. októberi események kezdetén olyan vezetőt látott benne, akiben bízni lehet. Az atrocitásokat elítélte, de a fővonalat változatlanul helyesnek ítélte. Nem kívánta vissza a kapitalizmust, a magyar dolgozó népet akarta változtatlanul a hatalomban látni, Magyarország a nemzeti függetlenségéért harcolt és nem a kapitalista restaurációért.⁴³

1957 nyarán és őszén, amikor a pere folyt nem lehetett tudni Nagy Imre sorsát. A Krassó per valamelyest előjele volt annak, hogy milyen keményen fognak Nagy Imrével szemben fellépni.

7. Az elsőfokú ítélet

Krassó György elsőfokú ítéletét 1957. június 19-én délután 2-kor hirdették ki a Budapesti Fővárosi Bíróság Markó utcai épületében az I./1. tárgyalótermében. Bűnösnek találták a népi demokratikus társadalmi rend megdöntésére irányuló mozgalomban való tevékeny részvétel és társadalmi tulajdon sérelmére elkövetett lopás büntetteiben, és összbüntetésül hét évi börtönre ítélték, továbbá négy évi időtartamra eltiltották a büntetőtörvénykönyvben felsorolt egyes jogainak gyakorlásától, a szülői jogok kivételével,⁴⁴ valamint háromezer forint összegű vagyonekobzásra⁴⁵ ítélték. Ezen kívül kötelezték, hogy a Verseny Áruház sértettnek – Budapest, VII. kerület, Rákóczi út 12. – az ítélet jogerőre emelkedésétől számított 15 napon belül fizessen meg 2540 forintot – 1956. október 24-től kezdődő törvényes kamatokkal együtt. A felmerült bűnügyi költség is a vádlottat terhelte, ami 754 forint 40 fillért tett ki és az írásszakértői, valamint orvosszakértői díjakból tevődött össze. Tehát anyagi szempontból is megterhelő volt a büntetőper az '56-osoknak. Krassó György esetében is nyilván a család fizetett.

Az ítélet indoklása szerint Krassó György részvételét az 1956. október 23-án kirobbant eseményekben három tényező határozta meg: a családi körülményei, az egyéni fejlődése,

valamint a jelleme. A családi körülmények közül a bíróság elsődlegesnek a vádlott apjának a sorsváltozását tartotta, ami a vádlottra is kihatott. Dr. Krassó Dezsőt 1949. júliusában nyugdíjazták a külügyminisztériumtól, előbb azonban feleségével együtt kizárták a pártból. Az egyéni fejlődése tekintetében megállapították, hogy „1945-től 1949-ig történt előrehaladásához képest 1949-1955 között jelentősen visszaesett, elvesztette párttagságát és az egyetemet sem sikerült befejeznie.”⁴⁶ A jellemét is negatívnak állították be, „nem barátja a rendszeres, állandó és fegyelmet igénylő munkának, sőt fiatalságához képest meglepő kényelmességi elveket vallott”, „maga felett semmiféle rendet és szabályt nem tűrő ember”.⁴⁷ Értelmezésükben ezek a személyével szorosan összefüggő tényezők vezettek oda, hogy „teljes szívvel-lélekkel” kapcsolódott be „az eseményekbe”, egyrészt mert a „mindentől független szabadság, az ú. n. tiszta forradalom jellemének megfelelt”,⁴⁸ másrészt mert „szolgálatának jutalmául minden bizonnyal jobb pozícióra számíthatott”, amíg a „kapitalizmust restauráló uralkodó osztálynak” „szüksége lett volna rá”.

Krassó 1956. október 25. és 30. között előzetes letartóztatásban volt, ezért a bíróság tevékenységét, mivel ez az idő úgymond kiesett, három periódusra osztotta, és ezeket külön kezelte. 1956. október 23–25. között a rádió ostromában való részvételét tartották a legfontosabbnak, ahová az „ölik a népet” hír hallatán ment.⁴⁹ Azt, hogy a rádiónál érdemben fegyvert használt volna, nem tudták rábizonyítani a zárkaügynök bevonása ellenére sem. Valószínűleg ez volt a valóság.

1956. október 31. és november 3. között a különböző forradalmi bizottságokban igyekezett hasznossá tenni magát, az Értelmiségi Forradalmi Bizottságban, amely a jogi karon működött, a kb. tíztagú Információs Iroda tevékenységébe kapcsolódott be. Az Országos Nemzeti Bizottságnál, ami a Belgrád Rakparton volt, ígéretet kapott, hogy az általuk felállítandó rövidhullámú rádióadó munkatársa lehet.

Az eljárás során Krassó úgy adta elő, hogy november 4-i második szovjet offenzíva megindulása után úgy látta, hogy „további ellenállásnak a túlerő miatt nincs értelme”.⁵⁰ Az Országos Nemzeti Bizottságban több társával ebben állapodtak meg, majd felhagytak tevékenységükkel. Krassó innen vitte haza a sokszorosítógépet,⁵¹ és tovább tevékenykedett, de a fegyveres ellenállásnak valóban nem látta értelmét.

Krassó azt állította, hogy a harmadik, az 1956. november 5–15. közötti időszakban röpiratterjesztéssel foglalkozott. A Budapesti Forradalmi Bizottságban megismert „László” nevű személytől kapta a terjesztésre szánt anyagot, aki először apja, majd Lipták Tamás írógépének⁵² kölcsönadásával segített.

A bíróság értelmezésében a három periódus egymástól el nem választható, szerves egységet alkot, az elsőben Krassó erőszakkal akarta a „népi demokratikus társadalmi rendet” megdönteni, a másodikban osztályhelyezte alapján „helyezkedett”, a harmadikban pedig új módszerekkel, a röpirat fegyverével folytatta a „támadást a népi demokratikus államrend ellen”.⁵³

Az indoklás Krassó tevékenységének minősítésére is kitért. Tevékenysége nem a fennálló társadalmi rend elleni gyűlöletre való izgatás, nem lelki ráhatás, hanem annak megdöntésére irányuló mozgalomban való részvétel, amit meggyengítéssel és aláásással valószínűsített meg. A rádiónál való részvételét a bíróság nem tekintette szervezkedésnek, de a röpiratokkal kapcsolatos tevékenységét igen, akkor is ha „partnerei” ismeretlenek és nem ismert a mögöttük álló erők jellege sem.⁵⁴ Az indoklás hivatkozik az idevonatkozó bírói gyakorlatra, amely szerint nemcsak a közvetlen, erőszakos, fegyveres cselekmények tekinthetők szervezkedésnek, hanem az olyan cselekmények is, amelyek „ugyan egyenként még nem közvetlenül vezetnek a népi demokratikus társadalmi rend megdöntésére, de a maguk összességében ilyen befolyást gyakorolnak”.⁵⁵

A védelem azon hivatkozására, hogy a vádlott „kommunista volt és maradt” politikai szempontból érdekes választ adtak. Egyrészt ez a bűnösség szempontjából teljesen közömbös, másrészt súlyosbító körülményként értékelték, utalva a Horthy-rendszer büntetőpolitikai gyakorlatára. „Az államellenes cselekményeknek nincsenek kiemelt 'alanyai', bárki elkövetheti, sőt a proletárállamnak még szigorúbban kell értékelnie a magát kommunistának valló ember államellenes tevékenységét”.⁵⁶

Az elsőfokú bíróság a börtönbüntetés kiszabásakor nemcsak a vádlott cselekményeinek társadalmi veszélyességét, hanem személyének társadalmi veszélyességét is figyelembe vette, és azt hogy a vádlott „az ellenforradalmi célok” szolgálatába állította mind a tudását, mind a gyors felfogását.

8. A végindítvány és fellebbezési kérelem

Budapest Főváros Ügyészségének 1957. június 21-i keltezésű végindítványában a kihirdetett ítélet ellen az ügyész fellebbezési óvással élt.⁵⁷ A súlyosbítást azzal indokolta, hogy a vádlott „nem hazafias felbuzdulásból, hanem a népi demokratikus rendszer elleni gyűlöletből vezéreltetve vett részt egy olyan mozgalomban, amelynek célja a szocialista államrendszer megdöntése volt”,⁵⁸ és a kiszabott büntetésnél hosszabb tartalmú szabadságvesztés szükséges, ahhoz hogy a visszatartsák a további bűnözéstől. Különben a végindítvány ugyanazt a törvényhelyet jelöli meg, mint az elsőfokú ítélet, de használja a szervezkedés kifejezést is.

A fellebbezést dr. Virágh Gyula, Krassó védőügyvédje, már a főtárgyalást követően előszóban bejelentette, majd írásban is benyújtotta. A fellebbezésben kérte, egyrészt Krassó felmentését a lopás bűnetének vádja alól, másrészt a szervezkedés átminősítését izgatássá, és ennek megfelelően a kirott büntetés mértékének jelentékeny leszállítását.

A védő azt állította, hogy a bíróság „a bűnösség megállapításánál feltevésekre építve jut el ahhoz a következtetéshez, hogy Krassó György bűnös a lopás bűncselekményében”.⁵⁹ Vagyis abból, hogy nem volt télikabátja nem következik, hogy lopnia kellett. Az elítéléshez bizonyosság kell, nem pedig következtetés. És ha nincs meg a teljesen meggyugtató bizonyosság, a vádlott felmentendő.

A vád másik felével kapcsolatban az ügyvéd kiemelte, hogy a büntetés mértékének megállapításánál súlyosbító körülmény nem jelentkezik, mert a vádlott a népi demokratikus államrend elleni támadás miatt büntették meg és azt kétszer értékelni nem lehet. A vádlott által elkövetett bűncselekménynek az elkövetési eszköze és módja lényegében nem más, mint a röpiratoknak egyedileg való terjesztése. A röpcédulák terjesztését csak ötletszerűen végezte, járókelőknek adott belőle, egyes darabokat kiragasztott, de még a terjesztéshez sem alakított ki semmiféle „szervezetet”. A Legfelsőbb Bíróságot arra is kérte, hogy olyan ítéletet hozzon, amely „a vádlottban az egészséges magára ébredést legyen alkalmas életre hívni”.⁶⁰

9. A másodfokú tárgyalás

A fellebbezési tárgyalást eredetileg 1957. szeptember 23. délelőtt 9 órára tűzték ki, de a szabályszerű előállítási rendelvénnyel ellentétben a vádlott Krassó Györgyöt a Budapesti Megyei Börtönből nem állíthatták elő, mert át lett szállítva a Márianosztrai Börtönbe. A tárgyalást elnapolták 1957. szeptember 25. déli 12 órára.

A Legfelsőbb Népbíróági tárgyalást dr. Radó Zoltán tanácselnök vezette, Dudás János, Masszi Lajos, Rudas Ernő és Sántha Istvánné volt a négy népbíró, a legfőbb ügyész

képviselőjeként Dr. Borsi Zoltán volt jelen, Krassó György vádlott meghatalmazott ügyvédje dr. Virágh Gyula volt.

A jegyzőkönyv viszonylag szófukar, de Krassó felszólalását az utolsó szó jogán rögzíti, és abban érdekes fordulatnak lehetünk tanúi. „Angyal azt mondta, hogy november 8-án kapta a rölapot, holott én november 10-én készítettem. Az általam készített rölap⁶¹ hátulján Politikai alapfogalmak c. írás volt. Angyal azt mondta, hogy annak a hátán nem volt ilyen szöveg. Kőművessel kapcsolatban nem álltam.”⁶² A fenti szövegrész egyenlő a röpiratkészítés beismerésével. Kétféle magyarázat létezhet. Az egyik, hogy tendenciózus a jegyzőkönyvvezetés és Krassóra akarta sózni egyes röpiratok szerzőségét. Ellenérvként felhozható, hogy a jegyzőkönyv nyelvezete laza és spontán, beszélt nyelvre utal, és a végén visszavesz a kijelentés éléből, mintha a beszélő meggondolta volna magát. A másik lehetőség, hogy Krassó úgy érezte, hogy már nincs mit veszítenie, és tényleg elhangzott, amit a jegyzőkönyv tartalmaz. Ez nem tűnik logikusnak, mert Krassó jól tudta, hogy az írásszakértői vélemények is ellentmondtak egymásnak, így nem bizonyították még azt sem, hogy a „Szrájkot” című rölap fejlécét ő írta stencilre. A védelem meg rengeteg energiát és pénzt fordított erre a jelentéktelen sikerre is. De lehet, hogy váratlanul érte a fellebbezési tárgyalás, a börtönben megtelt keserűséggel és reménytelenséggel.

A rölapok készítésének a beismerése a tartalmukkal való azonosulást is jelentette. A „Szrájkot” című rölap⁶³ követelte a Nagy Imre-kormány visszaállítását, törvénytelennek és népelnyomónak nevezte a Kádár-kormányt, sztrájkra szólított fel és reményt keltett az ENSZ csapatok segítségében.

A Politikai alapfogalmak című röpirat⁶⁴ nagyon kemény támadást intézett a Kádár-kormány ellen, moszkovita ügynököknek nevezte őket és hazugabbaknak, mint a Horthy-korszak és a Rákosi-korszak vezető politikusai voltak. Nagy valószínűséggel Krassó azért beszélt erről a rölapról, mert ennek a tartalmával azonosult a leginkább, talán ő maga is írta. A röpirat Kádár-kormányát nem forradalminak, hanem nyíltan ellenforradalminak tekintette, mert hatalmát a szovjet parancsnokok és tankjaik biztosították, szemben a törvényes, demokratikus Nagy Imre-kormánnyal, amelynek „idején” „a forradalmi magyar nép uralkodott”.

Krassó az utolsó szó jogán elhangzott felszólalásában magát szocialistának és a fasizmus ellenségének nevezi, de mást ért e fogalmak alatt, mint a bíróság. A politikai alapfogalmak szerint szocialista az a társadalom, melyben „nincs kizsákmányolás, melyben megvalósul a néphatalom, a munkáshatalom, az egyenjogú nemzetek szabad szövetsége”.⁶⁵ A szocializmus ellenségei tehát a „moszkovita hazaárulók” és nem az „egyszerű nép”. Krassó valószínűleg azért is nevezte magát szocialistának, hogy elhárítsa védőügyvédje stratégiáját, ami azt akarta bizonyítani, hogy ő kommunista.

A Legfelsőbb Népbíróság mennyire olvasta össze a különböző politikailag problematikus helyeket, azt nem tudni, de a Krassó György jelenséget a maguk szemszögéből, ami a történelmi távlatokétól egyértelműen különbözött, átlátták. A jegyzőkönyv szerint Krassó György hangvétele visszafogott volt, de nem tagadta meg önmagát.

10. A másodfokú ítélet

„A Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bíróságának népbíróági tanácsa az Nbf. III. 5160/1957/29 számú ítéletében Krassó Györgyöt a népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló mozgalomban való aktív részvétel büntette és más bűncselekmény miatt az ellene folyamatban lévő büntető ügyben a budapesti fővárosi bíróság B.VII.1768/1957/17 számú ítéletét részben megváltoztatta: a vádlott szabadságvesztés büntetését 10 (tíz) évi

börtönre, az egyes jogoktól eltiltás tartalmát 5 (öt) évre felemelte, és egyben elrendelte a vádlott teljes vagyonának az elkobzását.”⁶⁶

Az indoklás szerint a vádlottnak az a fellebbezési előadása, hogy a lopást vádját vele szemben csak politikai okokból konstruálták meg, minden alapot nélkülöz és nem egyéb, mint „a vádlott jelenlegi gondolkodásmódjára is élesen rávilágító célzatos gyanúsítás. Sok olyan ellenforradalmi ügy ismeretes, amelyben a terhelteknek csak fegyveres felkelésben való részvétellel vagy röplapterjesztéssel vádolják, anélkül, hogy bárki azt állítaná, hogy fosztogattak is.”⁶⁷

A szervezkedés büntetése vonatkozóan az indoklás kiemeli, hogy azt a november 4-i időszakban követte el Krassó, amikor bekapcsolódott a „politikai síkon mozgó harcba”, ugyanis a röplapterjesztés önmagában szemlélve is „messze meghaladta a pusztá gyűlölet-keltés határát”, szerves része volt az ellenforradalmi mozgalom akkori formájának.

A Legfelsőbb Bíróság felrótta Krassónak, hogy nacionalista befolyás alatt áll, hogy szembekerült a törvényes kormánnyal és a Szovjetunióval, hogy sztrájkra uszított és a nyugati hatalmaktól várta a segítséget. Krassó „tudatos ellenforradalmár”, ha szabadrálbra kerülne a „mártír” szerepében tetszelegne, azért „olyan hosszú tartalmú szabadságvesztéssel kell sújtani, amely alatt nézeteit megváltoztathatja és amely lejártával már azoknak a száma is jelentősen csökken, akikre káros hatást tudna kifejteni”.⁶⁸

Feltevődik a kérdés, hogy Krassó ügyét másodfokon miért intézték el olyan gyorsan? Nagy Imre perbefogása körüli fejleményeket figyelve arra a következtetésre lehet jutni, hogy dr. Radó Zoltánnak, aki Krassó ügyében eljár és aki megkapta a megbízást, hogy a Nagy Imre pert levezesse, fel kellett készülnie a nagy feladatra. Krassó védőügyvédje több napos tárgyalásra készült, de hiába, védeence nem élvezett kitüntetett figyelmet.

11. Végkifejlet

1963. március 27-én Krassó György amnesztiával szabadult a Budapesti Országos Börtönből, formálisan 1973. július 16-án a Fővárosi Bíróság mentesítette a büntetett előélet-hez fűződő hátrányok alól, a tanács elnöke dr. Lukács Tibor volt. Ítéletének semmisségét pedig már a rendszerváltás után, 1990. május 31-én mondta ki a Fővárosi Bíróságon dr. Horváth Ibolya bírónő.

Krassó György „1956-os pere” egy magatehetetlen ember vergődését mutatja az irdatlan nagy elnyomó gépezettel szemben. Míg Nagy Imre volt miniszterelnök ügyében hosszasan fontolgatták a lépéseket, addig Krassó útja nyílegyenesen vezetett a börtönbe. Az eljárás majd egy évig tartott. Mindenféle apró részlet felderítésével bíbelődtek, és csak kerülgették azt az alapvető konfliktust, hogy az egyik fél az 1956-os eseményeket népfelkelésnek, a másik pedig ellenforradalomnak tekintette. Krassó nem volt meghunyászkodó, de nem is szabad belőle áldozatot, netán hőst faragni. A feladat a valóság lehető leghitelesebb rekonstruálása. Krassó a hatalmát véres kézzel megszilárdító Kádár-kormány egyik legkitartóbb és leghangosabb ellenségévé vált. Az 1956-os pere csak a kezdet volt. Kádár sem hitte volna akkor, hogy Krassó nevét megismeri, és hogy ebben a perben egyik legnagyobb ellensége született meg.

JEGYZETEK

1. BFL XXV. 4. a. B. 1768/57 Krassó György
2. Nagy W. András: Forradalmár, <http://beszelo.c3.hu/cikkek/forradalmar>
3. Uo. 63. old.
4. Uo. 194. old.
5. Xantus János Krassó-portré, 1997, dokumentumfilm, OSA-306-0-4:25, 30 perces VHS kazetta
6. BFL XXV. 4. a. B. 1768/57, 194. old.
7. Uo. 159. old.
8. Lipták József Tamás (1930-1998) elméleti matematikust Krassó perében tanúként hallgatták ki, de előzetes letartóztatásba csak 1959. február 2-án került; a Zsámboki Zoltán és társai perben 1959. június 2-án a Legfelsőbb Bíróság két és fél év börtönbüntetésre ítélte.
9. Oltványi Ambrus (1932-1983) irodalomtörténész.
10. BFL XXV. 4. a. B. 1768/57, 207. old.
11. Uo. 69. old.
12. Uo. 75. old.
13. Krassó interjú, London, 1985, OHA/651.
14. Uo. 211. old.
15. Szokolczai Attila találó kifejezése a lumpen elem. Szokolczai Attila: Az '56-os politikai perek. rev.hu/portal/page/portal/rev/tanulmanyok/1956/pere (2015. augusztus)
16. BFL XXV. 4. a. B. 1768/57 Krassó György, 147. old.
17. Kőműves László (1924-1986) tanár, közgazdász. 1957-ben nyolc hónapra ítélték. Orosz nyelvű stencilt készített Krassónak sokszorosítás céljából.
18. Gyurkó László (1930-2007) író, az 1956-os forradalomban való részvétele miatt izgatásért hat hónap börtönt kapott.
19. BFL XXV. 4. a. B. 1768/57, 198. old.
20. BFL XXV. 4. a. B. 1768/57, 147. old.
21. Uo. 151. old.
22. Kicska Imre rendőrhadnagy volt Krassó nyomozótisztje.
23. BFL XXV. 4. a. B. 1768/57, 151. old.
24. Uo. 151. old.
25. Uo. 151. old.
26. Nagy Imrét 1957. április 14-én szállították vissza Snagovról Magyarországra. A nyomozást Budapesten, a Fő utcai vizsgálati fogságban folytatták le ellene.
27. BFL XXV. 4. a. B. 1768/57, 153. old.
28. Uo. 157. old.
29. Bné dr. Tóth Matild (1914–1981) bírónő 1956-os forradalom megtorlásában három halálos ítéletet hozott.
30. Angyal István (1928–1958) a Tüzoltó utcai fegyveres csoport vezetője volt. A „Strájk” című röplapot 1956. november 8-án vagy 9-én kapta kézhez a Péterffy Sándor utcai kórházban, azzal hogy Krassóék készítik és ők is készítsenek. Nem tudta, hogy két Krassó van, azzal csak a kihallgatáson szembesült. Krassó Miklósnak volt évfolyamtársa 1949-ben, mielőtt az egyetemről kirúgták. (BFL XXV. 4. a. B. 1768/57, 197–198. old.)
31. Gyurkó László Krassó ellen vallott, de ezt a tárgyaláson elhangzottakból Krassó ezt nem értette meg. 1970-ben nyert betekintést egy másik ellene folyó bírósági eljárás alatt a saját 1956-tal kapcsolatos peranyagába és akkor látta, hogy Gyurkó vallott ellene. (személyes közlés) Krassó mindvégig következetesen tagadta a röpiratsokszorosítást, csak a terjesztést ismerte be. Gyurkó vallomása után vonták be Angyal Istvánt is az eljárásba.
32. Kőműves László a Közgazdasági Egyetem Nyelvi Intézeténél volt tanársegéd, tehát nem volt diák.
33. Andorka Rudolf (1931–1997) szociológus 1991-től haláláig a Közgazdasági Egyetem rektora volt, a forradalom alatti tevékenységéért öt hónap szabadságvesztésre ítélték. Az orosz nyelvű

- röplapot és annak magyar nyelvű változatát valószínűleg Lipták Tamástól vette át Krassó lakásának a közelében november 10-e körül.
34. Kaás Ervin (1925–1987) raktárost 1957-ben nyolc hónapra ítélték.
  35. Lukácsi János, Krassó első kihallgatója volt a Fő utcai börtönben; Szabó Lajos százados, BM dolgozó jelen volt a Nádor u./Mérleg u. sarkán található BM épület garázsában az elfogásakor, Kovács János ügyész volt megbízva Krassó ügyének kivizsgálásával.
  36. Krassó György: Hat nap az ÁVH fogságában. Magyar Jövő, 1956. október 31.
  37. Dr. Beér János államjogász, egyetemi tanár a forradalom napjaiban Krassóék Nádor utcai lakásában talált menedéket. Vallomása szerint szinte kizárt volt, hogy a lakásban röpiratkészítés folyt volna, és arról is tanúskodott, hogy Krassó György segítséget ígért a lakását közvetlenül fenyegető veszély elhárításában is, bár nem került rá sor. (BFL XXV. 4. a. B. 1768/57, 216–217. old.)
  38. Krassó György édesanyja azért vállalta a tanúskodást, hogy a lopás vádja alól megmenthesse a fiát. De nagy hibát követett el, mert elmondta, hogy Miklós fiának ő könyörgött, hogy hagyja el az országot, és az apja is a disszidálást javasolta.
  39. Heller Ágnes (1929–) filozófus Krassó György testvérével, Miklóssal volt jó barátságban.
  40. Hermann István (1925–1986) filozófus, esztéta. Heller Ágnes első férje volt.
  41. BFL XXV. 4. a. B. 1768/57 Krassó György, 230. old.
  42. Uo. 230. old.
  43. Uo. 231–232. old.
  44. Krassó elítélésekor nő, de gyereke nem volt.
  45. BFL XXV. 4. a. B. 1768/57, 27. old.
  46. Uo. 30. old.
  47. Uo. 30. old.
  48. Uo. 31. old.
  49. BFL XXV. 4. a. B. 1768/57, 31. old.
  50. Uo. 33. old.
  51. Eörsi László: Az Országos Nemzeti Bizottság, 1956, Kortárs 2014/6.
  52. A Matematikai Kutató Intézettől kapta kölcsön Lipták Tamás az egyébként állami tulajdonú írógépet.
  53. BFL XXV. 4. a. B. 1768/57, 41. old.
  54. Uo. 44. old.
  55. Uo. 44. old.
  56. Uo. 44. old.
  57. Olvashatatlan az ügyész aláírása, ezért nem tudható a neve.
  58. BFL XXV. 4. a. B. 1768/57, 176. old.
  59. Uo. 257. old.
  60. Uo. 267. old.
  61. A „Sztrájkot” című röplapról van szó.
  62. BFL XXV. 4. a. B. 1768/57, 237. old.
  63. Uo. 420. old.
  64. Uo. 421. old.
  65. Uo. 421. old.
  66. Uo. 48. old.
  67. Uo. 51–52. old.
  68. Uo. 55. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

BFL XXV. 4. a. B. 1768/57

Eörsi László: Az Országos Nemzeti Bizottság, 1956, Kortárs 2014/6.

Krassó György: Hat nap az ÁVH fogságában. Magyar Jövő, 1956. október 31.

Krassó interjú, London, 1985, OHA/651.

(<http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC11371/11432.htm>)

Nagy W. András: Forradalmár, <http://beszelo.c3.hu/cikkek/forradalmar>

Szakolczai Attila: Az '56-os politikai perek. rev.hu/portal/page/portal/rev/tanulmanyok/1956/pere.
2015. 08.

Xantus János Krassó-portré, 1997, dokumentumfilm, OSA-306-0-4:25, 30 perces VHS kazetta.

Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására

A KÖZÉP-EURÓPA KÖZLEMÉNYEK eddig megjelent számai

- I. évfolyam (2008):** No 1; No 2;
II. évfolyam (2009): No 3; No 4-5; No 6-7;
III. évfolyam (2010): No 8; No 9; No 10; No 11;
IV. évfolyam (2011): No 12; No 13, No 14-15;
V. évfolyam (2012): No 16; No 17; No 18-19;
VI. évfolyam (2013): No 20-21; No 22; No 23;
VII. évfolyam (2014): No 24; No 25; No 26-27;
VIII. évfolyam (2015): No 28; No 29; No 30; No 31

**A VIRTUÁLIS INTÉZET KÖZÉP-EURÓPA KUTATÁSRA KÖZLEMÉNYEI
eddig megjelent számai**

- I. évfolyam (2009):** No 1;
II. évfolyam (2010): No 2; No 3-4;
III. évfolyam (2011): No 5-6;
IV. évfolyam (2012): No 7; No 8 (A-sorozat 1.); No 9 (B-sorozat 1.);
No 10 (A-sorozat 2.); No 11 (A-sorozat 3.);
V. évfolyam (2013): No 12 (A-sorozat 4.); No 13 (B-sorozat 2.)

A 2014-es évben a folyóirat kettévált, ennek megfelelően az alábbi számok jelentek meg:

KÖZTES-EURÓPA. Társadalomtudományi folyóirat. A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására Közleményei
VI. évfolyam (2014) No14; No 15-16;

TAYLOR. Gazdálkodás- és szervezéstudományi folyóirat.

A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására Közleményei

VI. évfolyam (2014) No 14-15; No 16-17 **VII. évfolyam (2015)** No 18-19; No 20-21;

A KÖZÉP-EURÓPAI MONOGRÁFIÁK eddig megjelent kötetei

- No 1.: Keczer Gabriella: Egyetemirányítás: Lehetőségek és korlátok. 2010.
No 2.: M. Császár Zsuzsa: Kisebbség-oktatás-politika a Balkánon. 2011.
No 3.: Győri Ferenc: Tehetségföldrajz: Magyarországi vizsgálatok. 2012.
No 4.: Gulyás László-Keczer Gabriella: Projektmenedzsment 1.0. 2012.
No 5.: Győri Ferenc (szerk.): A tudás szolgálatában. 2012.
No 6.: Gulyás László: A Délvidék története 2. 2012.
No 7.: Veres Lajos (szerk.): Regionális földrajzi tanulmányok. Abonyiné Palotás Jolán 70. születésnapja tiszteletére. 2013.
No 8.: Gulyás László: A Délvidék története 3. 2013.
No 9.: Bali Lóránt (szerk.): Muramenti Nemzetiségi Területfejlesztési Társulás és szomszéd településeinek, valamint Muraköz megye opcinák társadalmi-gazdasági tényezőinek elemző bemutatása. 2014.
No 10.: Lóránt Bali (ed.): Predstavljajte drusvenogospodarstvenich címbenika... 2014.
No 11.: Keczer Gabriella: Az egyetemek szerepe, irányítása és működése a 21. század elején. 2014.
No 12.: Dajnoki Krisztina: Helyet mindenkinek! Fogyatékos, illetve megváltozott munkaképességű munkavállalók HR sajátosságainak feltárása az Észak-Alföldi régióban. 2014.
No 13.: Döbör András-Zeman Ferenc: Tanulmányok a magyar történelemből a kora újkortól a legújabb korig. 2014.
No 14.: Döbör András-Zeman Ferenc: Tanulmányok a magyar történelemből a kora újkortól a legújabb korig II. 2015.